Iris Ganea – Christu

DE LA MEMORIA LOCULUI
LA ARHITECTURA MEMORIEI

Editura Universitară “Ion Mincu”
Bucureşti, 2023

Volum publicat în cadrul proiectului
ExcelDR – „Promovarea excelenței în cercetarea doctorală de arhitectură şi urbanism”
Proiect finanțat prin Fondul pentru Finanțarea Cercetării Științifice Universitare – FFCSU UAUIM 2023

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
GANEA-CHRISTU, IRIS
De la memoria locului la arhitectura memoriei / Iris Ganea-Christu. - Bucureşti : Editura Universitară "Ion Mincu", 2023
ISBN 978-606-638-317-2

72

Lucrarea de faţă reprezintă strict punctul de vedere al autorului. Responsabilitatea lucrării îi revine în întregime autorului, atât în ceea ce priveşte conţinutul, cât şi forma.

Toate drepturile rezervate. Nicio parte din această publicație nu poate fi reprodusă, stocată sau transmisă prin orice mijloace de natură electronică, mecanice, de copiere, înregistrare sau alte forme fără permisiunea scrisă a autorului și a editurii.

© 2023, Editura Universitară „Ion Mincu”, Strada Academiei, nr.18-20, sector 1, București, cod 010014, tel. 40.21.30.77.193

Iris Ganea – Christu

DE LA MEMORIA LOCULUI LA ARHITECTURA MEMORIEI

C U P R I N S

6 **ARGUMENT**

9 **PREAMBUL**
Vindecarea prin iertare
Revenirea la adevăr
Memorie şi uitare

P A R T E A I M E M O R I E Ş I L O C

16 **1. MEMORIA**
1.1.Consideraţii teoretice
1.2.Postmemoria
1.3. Memoria în societăţile post-autoritare

37 **2. LOCUL – FUNDAMENT AL MEMORIEI**
2.1.Oameni şi loc
2.2. Pierre Nora – Les lieux de mémoire
2.3. Relaţia memorie – loc
2.4. Tipuri de locuri ale memoriei

87 **3. MEMORIE ŞI LOC – VICTIMELE COMUNISMULUI ÎN ROMÂNIA**
3.1. Ura ca ideologie
3.2. Rezistenţa anticomunistă
3.3. Noţiunea de comucid, sau holocaustul comunist
3.4. Geografia detenţiei politice în România
3.5. Scurtă expunere a ceea ce a însemnat Experimentul Piteşti – reeducarea prin tortură
3.6. O viziune proprie – Memorialul Experimentul Piteşti

PARTEA A II-A ARHITECTURA MEMORIEI

115 **4. MEMORIE, LOC, ARHITECTURĂ**
4.1. Memorie şi materie
4.2. Arhitectură şi memorie
4.3. Situl memorial. Locul traumei
4.4. Muzeul memorial. Îndepărtarea de locul traumei

145 **5. MEMORIALUL ŞI IPOSTAZELE SALE**
5.1. Monument şi (anti)monumentalitate
5.2. Atitudini şi reprezentare
5.3. Cum poate eşua un memorial
5.4. Rolurile memorialului

191 **6. CONCLUZII**
6.1. Misiunea noastră
6.2. Justiţia prin memorie
6.3.Memorialul: muzeu sau monument? Importanţa locului
6.4. Amploarea intervenţiei şi semnificaţia
6.5. Dilema arhitectului
6.6. Redarea absenţei prin prezenţă

204 **LISTĂ BIBLIOGRAFICĂ**

Problema de căpetenie este a învinge amnezia. Trebuie ca totul să se plătească, altfel nu există viitor. […] Pierderea adevăratei memorii echivalează cu o pierdere a simţului realului. […] Trecutul nu poate fi falsificat […] Fiecare dintre cei care au fost exterminaţi are, mai departe cuvântul lui de spus[1].

Nadejda Mandelştam

[1] Nadejda Mandelştam, în Virgil Ierunca, *Fenomenul Piteşti*, Humanitas, Bucureşti, 2013, p. 3

DE LA MEMORIA LOCULUI LA
ARHITECTURA MEMORIEI

Cine controlează trecutul, stăpâneşte viitorul.
Cine controlează prezentul, controlează trecutul.[2]

[2] George Orwell, *O mie nouăsute optzeci şi patru,* Polirom, Bucureşti, 2012, p.20

ARGUMENT

Ne naştem cu cele mai mari bogăţii pe care le vom avea vreodată în viaţă. Una dintre aceste bogăţii este mintea, cealaltă este inima. Iar uneltele de care nu se pot lipsi aceste bogăţii sunt timpul şi sănătatea. Felul în care foloseşti darurile date de Dumnezeu ca să-ţi meargă mai bine şi să-i ajuţi pe alţii este, la urma urmei, felul în care îl cinsteşti pe El. Eu m-am străduit să-mi folosesc mintea şi inima ca să păstrez istoria vie în mintea poporului nostru, ca să nu ajungem nişte fiinţe amnezice, care trăiesc de pe o zi pe alta, la cheremul nedreptăţii.[3]

[3] Susan Abulhawa, *Dimineţi în Jenin*, Poliron, Bucureşti, 2017, p. 141

Încă trăim într-o societate profund marcată de influenţa anilor trăiţi sub comunism, iar în România nu putem vorbi deocamdată despre o reală intenţie de dezvăluire a adevărului, de tragere la răspundere a vinovaţilor şi de despăgubire a victimelor ideologiei şi a urmaşilor acestora. Uitarea este aliatul celor care aşteaptă ca deopotrivă victimele şi torţionarii să dispară în mod natural şi poveştile lor să se piardă şi tot ea este cea care contribuie la pierderea adevărului şi a dreptului unui popor la cunoaşterea propriei istorii.

Chiar dacă nu am trăit sub comunism decât câteva luni, totuşi ştiu că acei ani negri aveau să îmi influenţeze viaţa chiar şi mie, care fac parte deja din a treia generaţie care a supravieţuit în comunism. Despre anii de detenţie ai persoanelor din jurul meu, ca "duşmani al poporului", având ca unică vină faptul că erau intelectuali şi că făcuseră parte din structurile României Regale, am aflat din familie. De la părinţi şi bunici am aflat despre confiscările şi pierderile irecuperabile de natură spirituală şi materială, despre anii tinereţii pierduţi în temniţă, sau în afara ei, în umilinţă şi teamă, în închisoarea de afară ce se numea "Republica Socialistă România".

Abia după 1989 ne-am simţit cu toţii cu adevărat liberi, pentru că Securitatea nu înceta presiunile odată cu ispăşirea pedepsei, iar statutul de fost deţinut politic le oferea celor care trecuseră prin aşa ceva, numai oprelişti, marginalizare şi limitări.

Apoi, din seria de memorii a lui Ion Ioanid[4], am aflat de ceea ce a însemnat sistemul de detenţie politică în comunism şi de atrocităţile ce aveau loc în închisorile în care sufereau cei care gândeau altfel, cei care nu erau dispuşi să renunţe la principiile şi valorile lor şi care trebuiau reduşi la tăcere, ori chiar eliminaţi din faţa regimului.

Confruntarea cu trecutul poate însemna astăzi o formă de împăcare, de reconciliere şi, de fapt, singura formă de justiţie de care unii dintre noi mai pot beneficia. Memoria este singura cale ce face legătura între trecut şi viitor. În absenţa unui demers tranşant, care să dezvăluie şi să condamne în mod ultim crimele comunismului, doar formele de comemorare ne stau la

[4] Ion Ioanid, Î*nchisoarea noastră cea de toate zilele*, Albatros, Bucureşti, 1991, vol. I-III

dispoziţie pentru a înţelege şi a transmite mai departe realităţile pe care le-a cunoscut România.

Pe de altă parte, dacă ne referim la ceea ce se petrece în afara ţării noastre, remarcăm că ne aflăm într-o epocă în care, la nivel mondial, se manifestă un excedent de memorie. În ultimii douăzeci de ani, majoritatea ţărilor occidentale oferă imaginea unor grupuri sociale, etnice, familale etc. ce se raportează într-un mod complet diferit la trecut şi la tradiţii. Se pune foarte mult accent pe relaţia cu trecutul, făcând trimitere la traumele transgeneraţionale şi la modul în care experienţele trăite de generaţiile anterioare influenţează şi au impact asupra vieţii celor de astăzi. Trimiterile la trecut şi la memorie sunt foarte vizibile în discursul societăţilor contemporane, dar şi în ceea ce priveşte iniţiativele civice, care încearcă, prin diferite forme, să scoată în evidenţă diferite aspecte ale istoriei (mai ales ale istoriei traumatice) care nu trebuie uitate.

Această efervescenţă în planul memoriei îmbracă în prezent numeroase forme care pornesc de la critica versiunilor oficiale ale istoriei şi încercarea de regăsire a adevărurilor, continuând cu demascarea urmelor unui trecut dureros şi ascuns până acum, până la forme de comemorare dintre cele mai diverse; gratificarea victimelor trecutului şi reglementări legislative în sprijinul acestora, înfiinţarea de noi muzee şi memoriale, deschiderea arhivelor şi accesul la acestea, ori respectul acordat patrimoniului şi specificului local. Toate acestea generează de multe ori noi tipuri de proiecte, iar arhitectura este adeseori implicată. Cum schimbările societăţii sunt evidente, iar arhitectura este cea care trebuie să răspundă realităţilor ei, este necesar ca programul de arhitectură memorială să evolueze şi el, să fie capabil să exprime inexprimabilul şi să recreeze prin prezenţă o absenţă.

PREAMBUL

Memorie şi uitare

În mod paradoxal, poate, ne dăm seama că tema memoriei nu poate fi discutată fără a face referire în primul rând la uitare, fiindcă pentru a putea să creăm memoriile trebuie mai întâi să reuşim a uita. Încă din Antichitate[5] oamenii erau conştienţi că este necesar în primul rând să poată îndepărta toate detaliile nesemnificative ale evenimentelor şi lucrurilor, dar să scape şi de excesul de memorie, pentru a putea să se elibereze capacitatea de rememorare şi a se crea noi amintiri.

În acelaşi timp, omul are o înclinaţie naturală spre uitare, fapt ce s-a transformat pe parcursul anilor într-o manifestare esenţială pentru buna dezvoltare a umanităţii, pentru că dacă uitarea nu ar fi responsabilă cu estomparea gândurilor intense, dacă nu le-ar aşeza într-o ordine nouă, atunci creierul uman s-ar comporta doar ca un spaţiu depozitar, ce nu filtrează emoţiile[6].

---

[5] Elena Esposito, "Social Forgetting: A Systems-Theory Approach", *Media, Cultural, Memory*, Cultural Memory Studies, an Internationa and Interdisciplinary Handbook, editat de Astrid Erll şi Ansgar Nunning, Walter de Gruyer, Berlin, 2008

[6] Emir Kusturica, *Unde sunt eu în toată povestea asta?,* Polirom, Bucureşti 2015, pp. 5-9

De asemenea, ar avea urmări distrugătoare posibilitatea ca o persoană să poată întregistra absolut toate amintirile şi întâmplările propriei existenţe, dezvoltând un tip de hipermnezie totală[7]; în acest fel nu doar că s-ar anula orice acţiune creatoare a spiritului, pentru că fiecare amintire conţine o emoţie, dar respectiva persoană ar fi prinsă în capcana memoriei şi ar fi copleşită de încărcătura afectivă a toate celor ce i s-au întâmplat, astfel că neuitarea ar fi la fel de îngrozitoare precum amnezia. Dacă uitarea nu ar acţiona asupra oamenilor, ei nu ar mai avea capacitatea necesară pentru a privi viitorul, iar suferinţele trăite s-ar perpetua la nesfârşit, ca o emanaţie continuă a sufletului. În această situaţie supravieţuirea ar deveni imposibilă.

Uitarea face ca rana să se cicatrizeze şi face loc viitorului, astfel încât ea se transformă într-o posibilitate de eliberare a gândurilor apăsătoare legate de trecut şi deschiderea unui nou capitol al vieţii, iar uitarea devine în acest mod o metodă de (re)adaptare şi de consolare. Totuşi, aşa cum remarcă Ion Vianu: "nu suntem stăpâni nici pe amintire, nici pe uitare. Sunt fapte care ne stăruie încăpăţânat în memorie chiar dacă am vrea să le ştergem de acolo"[8]; cum am putea să ne impunem a uita anumite lucruri?

Există numeroase modalităţi de ajutor în rechemarea memoriei, moduri de a ne reaminti, însă nu avem la dispoziţie o tehnică pentru a uita; însăşi ideea de a ne aminti a uita este una paradoxală, aşadar o acţiune care se neagă pe sine. Şi totuşi, se poate spune că de-a lungul secolelor s-a făcut referire la anumite procedee care pot ajuta, nu la ştergerea memoriei ci, prin acumularea de amintiri, pot conduce la un anumit tip de neutralizare a acestora[9]. Una dintre cele mai la îndemână unelte este reprezentată de scris, care era considerat încă de la Platon în Phaidon[10], drept una dintre tehnicile principale ce conduc la uitare, mai degrabă decât la memorare, astfel că

---

[7] Ion Vianu, "Amintirea, între resentiment şi uitare*", Memoria, Revista gândirii arestate*, nr. 2/1990, p. 8

[8] Ibidem, p.9

[9] Elena Esposito, *Social Forgetting: A Systems-Theory Approach*,https://www.researchgate.net/publication/288835102_Social_Forgetting_A_Systems-Theory_Approach, accesat la 06.08.2023

[10]Idem

memorialistul aşterne pe hârtie lucrurile pe care îşi doreşte să şi le scoată din minte, pentru a se elibera de toate amintirile irelevante sau deranjante.

Se poate considera, astfel, că uitarea, în anumite circumstanţe, se poate transforma într-un factor de supravieţuire, dar nu trebuie să cedăm în faţa tendinţelor actuale spre uitare, care dezvăluie şi faţetele distrugătoare ale ei. Aceasta poate fi întruchipată şi prin ignorarea sau ascunderea adevărului, prin construirea unor istorii distorsionate, lacunare sau care omit anumite aspecte.

Uitarea nu trebuie să se aştearnă peste evenimentele esenţiale ale istoriei omenirii. Odată ce rănile au fost cicatrizate, este necesar ca noi să rememorăm şi să păstrăm pentru posteritate evenimentele care au marcat cursul istoriei, să nu lăsăm uitarea să se aştearnă asupra memoriei martirilor şi să contribuim la crearea unei forme de justiţie, cel puţin simbolică.

Vindecarea prin iertare

Iertarea vine ca o consecinţă firească a uitării, ea fiind în fapt un caz particular al acesteia. Nu se poate spune că reuşim a uita întâmplarea în sine, durerea sau insulta pe care am suferit-o, ci acel sentiment, de fapt resentimentul, care se va detaşa treptat de memoria răului făcut. Este un proces aproape involuntar, pentru că el nu ne poate fi dictat de nimeni şi nici chiar de noi înşine, iertarea intervenind în mod natural, atunci când inima, şi nu mintea, găseşte dispoziţia necesară pentru a se distanţa de trecut.

Această detaşare este una vindecătoare pentru victimă, pentru că resentimentul este trăirea care macină cel mai mult sufletul, îl împovărează şi îl amărăşte, oferind câmpul propice pentru obsesie şi manie dureroasă. Prin resentiment se realizează o revenire continuă la trauma suferită, consumatoare de energie şi se anulează o existenţă firească, o readaptare la viaţa în normalitate. Este interesant de văzut modul în care resentimentul este mijlocul prin care victima este legată de torţionarul său. Prin întreţinerea unui astfel de sentiment, care aduce cu sine mânia, apăsarea şi durerea, persoana în cauză continuă să se regăsească sub influenţa persecutorului său, de care

nu se poate desprinde, dezvoltând astfel un anumit tip de "fascinaţie" direcţionată către torţionar, care generează legătura dintre cele două tabere.[11]

De aceea revenim la ideea iertării, a înlăturării resentimentului, care este echivalentă cu vindecarea, pentru că numai prin ştergerea acestui sentiment copleşitor ce presupune îndepărtarea de suferinţă şi detaşarea de elementul ce a provocat trauma se poate ajunge la un echilibru emoţional şi la o existenţă firească. Prin renunţarea la resentiment se realizează o renaştere a victimei, aceasta găsindu-şi puterea de a se deschide către viitor, fără a mai trage după sine poverile unui trecut dureros, care stăteau în calea continuării vieţii.

Din punct de vedere etic, chiar şi istoric, iertarea trebuie să aibă loc pentru ca "ciclul violenţei să se întrerupă" [12] şi pentru a putea înceta perpetuarea la infinit a replicii la agresiune, care continuă de mii de ani. Fără iertare şi lecţia renunţării la resentiment şi la răzbunare nu vom putea scoate din istorie şi din viitor ideea războiului între oameni.

Pe de altă parte, este necesar a se face distincţia între iertare şi "lăsarea în suspensie a amintirii răului care a fost făcut"[13]; ţara noastră a suferit în timpul regimului comunist un "proces de persecuţie , de ruină materială şi de eroziune morală"[14], fără precedent până atunci. Iertarea individuală, a unei persoane faţă de persecutorul său este esenţială pentru echilibrul emoţional al ei, însă în ceea ce priveşte un popor, la această scară problema nu se mai pune la fel. Avem datoria de a ne solidariza şi de a nu acorda cu aceeaşi uşurinţă iertarea, pentru că în acest fel ne-am face noi înşine vinovaţi de suferinţele inimaginabile acumulate de-a lungul a zeci de ani şi le-am oferi vinovaţilor pentru acestea o prea facilă clemenţă.

Pe lângă aceasta, este de datoria noastră să nu trecem cu vederea toate câte s-au întâmplat, pentru că aceasta este lecţia pe care am primit-o de la acest secol din istorie; durerea, laşitatea, cruzimea, ura şi răul îndreptate către un popor nu trebuie ignorate, pentru că astfel lecţia ar fi în zadar şi

[11] Ion Vianu, "Amintirea, între resentiment şi uitare", *Memoria, Revista gândirii arestate,* nr. 2/1990, p.9
[12] Ibidem, p.10
[13] Ibidem, p.9
[14] Ibidem, p.11

suferinţa lor ar fi fost inutilă. La acest nivel iertarea trebuie acordată cu zgârcenie, dar memoria trebuie întreţinută, toate ororile nu trebuie uitate şi acoperite, fiindcă repetiţia este în natura istoriei, iar memoria este unica armă pe care o avem la îndemână împotriva repetării istoriei.

În acest punct pare că ne confruntăm cu o contradicţie; pe de o parte regăsim "acea formă radicală a uitării care este iertarea"[15], ce cuprinde atât puterea vindecătoare a sinelui prin înlăturarea resentimentului, cât şi lipsa răzbunării, prin răspunsul binevoitor la silnicie, iar pe de altă parte, vorbim de datoria noastră de a nu trece cu vederea faptele de cruzime, acest lucru echivalând cu o nouă crimă îndreptată împotriva victimelor. Această dilemă poate fi rezolvată doar prin căutarea adevărului, prin întregistrarea sa cu sinceritate, fără a-l denatura în vreun fel, fără a atenua anumite detalii monstruoase, dar nici a exagera sau a transforma în mit alte aspecte. Este necesară multă sobrietate, francheţe şi asumare în acest punct, pentru că este o situaţie dificilă şi foarte minuţioasă, care poate pe de o parte eşua prin crearea unui portret palid şi convenţional, iar pe altă parte, poate cădea în mistificare, niciuna din cele două situaţii nefiind de dorit. De aceea, stâlpul acestui demers ar trebui să fie reprezentat de mărturie, de vocea celor care au fost implicaţi în mod direct în procesele opresive.

Revenirea la adevăr

Revizionismul istoric este o altă realitate a epocii noastre, care are o influenţă distructivă asupra adevărului şi a istoriei omenirii. Dacă ne referim mai ales la sistemul gulagului sovietic, la lagărele de exterminare în masă care au funcţionat pe întregul teritoriu al URSS, dar şi la centrele de detenţie din România şi la lagărele de muncă, vom remarca faptul că încă există numeroase tentative de a minimaliza influenţa acestora. Sunt foarte puţini cei care ştiu, spre exemplu, că în România, în perioada 1948-1989 au fost ucişi nu mai puţin de 2.000.000 de oameni în mod direct de aparatul numit Securitate, în închisori, lagăre şi chiar în afara acestora, în timp ce multe alte

[15]Ibidem, p.12

milioane au avut de suferit sau şi-au pierdut vieţile în mod indirect, ca urmare a condiţiilor inumate din închisori sau a persecuţiilor din afara acestora.

De curând s-a adus în discuţie termenul de *memoricid*, un neologism francez care face referire la uitarea, negarea şi ştergerea trecutului unui popor[16]. Pe lângă aceste aspecte, trecerea sub tăcere a anumitor realităţi ale istoriei recente, sau chiar distorsionarea acestora reprezintă şi ele forme de memoricid, foarte nocive pentru societatea actuală, încă aflată sub influenţa discursurilor politice ale comunismului.

Ascunderea, diminuarea sau negarea adevărului reprezintă nu doar o eroare imensă, un atentat grav la adresa realităţilor trecutului, dar este şi canalul prin care pot accede din nou crimele trecutului[17] într-un viitor ce nu se poate estima deocamdată. Această practică ce ne ameninţă tinde să ia amploare odată cu trecerea timpului, pentru că martorii, cei care mai pot încă să vorbească despre ceea ce s-a petrecut, devin din ce în ce mai puţini, iar generaţiile următoare nu vor mai avea acces la aceste mărturii, astfel că memoria colectivă va trece prin filtre ce vor avea menirea de a estompa din ce în ce mai mult imaginea răului. Toate acestea, cumulate cu o înclinaţie a oamenilor către indiferenţă şi o anume indulgenţă faţă de trecut, vor conduce la un moment dat la instaurarea unor situaţii similare, generatoare de nedreptăţi şi cruzimi, făcând ca roata istoriei să se întoarcă.

Revenind la problema memoriei, reiterăm faptul că aceasta reprezintă singurul canal care ne poate salva în faţa repetării istoriei, a fatalităţilor aduse de ea; doar amintirea ne este utilă pentru a evita capcanele timpului, iar îmbogăţirea arhivelor cu toate realităţile epocii, cu ura, monstruozităţile, dar şi eroismul şi demnitatea oamenilor este esenţială pentru a fixa adevărul în amintire. Aceasta este o parte din datoria pe care o avem faţă de cei care au trecut prin filtrul nemilos al comunismului, dar şi faţă de cei care vin după noi şi pe care trebuie să îi protejăm de posibilele nenorociri ale viitorului.

---

[16] Cristina Hermeziu, "20 de ani de Memorial Sighet*", Dilema Veche*, nr. 518, ianuarie 2014,http://dilemaveche.ro/sectiune/editoriale-si-opinii/articol/20-de-ani-de-memorial-sighet, accesat la 18.07.2023

[17]Idem

PARTEA I

MEMORIE ŞI LOC

1. MEMORIA

1.1. Consideraţii teoretice

Odată cu finalul primului război mondial, teoreticienii devin din ce în ce mai preocupaţi de problema memoriei şi caută să dezvolte tema implicaţiilor acesteia în ceea ce priveşte cadrul social şi cultural. Astfel, sociologul Maurice Hawlbachs şi istoricul de artă Aby Warburg dezvoltă în paralel două teorii care privesc "memoria colectivă" şi "memoria socială". Deşi cele două abordări sunt de multe ori complet diferite, ele au un punct comun, care se referă la negarea tendinţelor epocii de a considera memoria drept un proces pur biologic, ce ţine de interioritatea neuro-mentală şi încearcă să îl pună în corelare cu spaţiul social şi cel cultural. Mai târziu, Jan şi

Aleida Assman vin să completeze aceste teorii, oferind o şi mai mare specificitate în termeni şi în distincţia între tipurile de memorie, propunând noţiunile de "memorie culturală" şi "memorie comunicativă", susţinând că identitatea unei persoane ce derivă din apartenenţa sa la un cadru social nu se moşteneşte de-a lungul generaţiilor, ci este rezultatul relaţiilor sociale şi al adaptării şi integrării în grup, fapt ce este pus în legătură cu memoria culturală. De asemenea, memoria comunicativă are o arie mai restrânsă care ţine mai degrabă de sine şi de rolul social al individului.

1.1.1. Memorie individuală şi memorie colectivă în viziunea lui Maurice Halbwachs

Întrebarea fundamentală care se ridică atunci când aducem în discuţie fenomenul memoriei este: "Cui îi este atribuită memoria? Individului sau grupului?" Pentru a încerca să lămurim această problemă complexă şi de relaţionare ar trebui, mai întâi, să definim termenii de "memorie individuală" şi "memorie colectivă" şi apoi să trecem la încercarea de reconciliere a acestor două forme ale fenomenului memoriei.

Teoreticienii care s-au ocupat de acest subiect s-au împărţit în două tabere distincte în funcţie de poziţia lor faţă de această problematică. Pe de o parte, regăsim şcoala lui Ricoeur, numită "tradiţia interiorităţii" *(la tradition du regard interieur*)[18]ce argumentează că memoria este prin excelenţă un fenomen interior. Această tradiţie se bazează pe convingerea, enunţată iniţial de Aristotel, că toate experienţele trecutului legate de simţuri (auditiv, tactiv, olfactiv) sau afecte sunt înregistrate în profunzimea fiecărei persoane, căpătând astfel o dimensiune unică şi individuală. Aşadar, conform acestei tradiţii susţinută de numeroşi psihologi şi filosofi, memoria este o experienţă subiectivă, iar memoriile aparţin în mod exclusiv individului, care îl ajută pe acesta să îşi formeze propria identitate prin diferenţierea faţă de ceilalţi.

Punctul de vedere diametral opus concepţiei anterioare este propus de şcoala lui Joel Candau care aduce o "retorică holistică", ce argumentează

[18] Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting,* University of Chicago Press, Chicago, Londra, 2004, pp. 96-120

existenţa unei conştiinţe colective, introducând primatul unui aspect colectiv al memoriei.[19] Această şcoală, pe care Ricoeur o numeşte "privirea din exterior" (*le regard exterieur*) constă în considerarea noţiunii de memorie individuală. Memoria a fost iniţial atribuită în mod direct unei entităţi colective descoperite de Maurice Halbwachs sub numele de Memorie Colectivă. Acest sociolog afirmă că toate amintirile depind, pe de o parte, de grupul din care face parte individul, iar pe de altă parte, de statutul de care se bucură în cadrul acelui grup. Pentru ca procesul de rememorare să se desfăşoare, este necesar ca fiecare să se situeze într-o poziţie particulară în raport cu gândirea colectivă.[20] În concepţia sociologului francez, această memorie reprezintă rezultatul unor procese de filtrare, reconstrucţie şi „esenţializare" a conţinuturilor unor multiple memorii colective care coexistă într-un spaţiu geografic şi cultural. Astfel, memoriile colective sunt caracteristice pentru fiecare grup în parte. Un exemplu relevant în susţinerea acestei idei sunt amintirile deportaţilor, refugiaţilor, sinistraţilor. Halbwachs este de părere că memoriile colective „sunt condiţionate de anturajul social comun şi coexistă, în acelaşi timp şi spaţiu, cu alte memorii colective, având atât elemente comune cu acestea, cât şi elemente de diferenţiere".[21] El defineşte memoria colectivă prin raportarea la conceptul de „anturaj social", termen ce desemnează în viziunea sa, grupul social şi mediul (sau contextul social) de care depinde memoria socială. În fapt, sociologul francez afirmă că nu există memorii sau amintiri individuale (care să aparţină unui singur individ) şi pentru care individul să fie singura sursă.

În *Memoria colectivă*[22], Halbwachs dedică un întreg capitol acestei problematici, intitulat *Memorie individuală şi memorie colectivă*, în care se exprimă în totalitate la persoana întâi, singular, într-un stil cvasiautobiografic, în care încearcă să demonstreze în esenţă că pentru a ne aduce aminte avem nevoie de alţii.

Pe de altă parte, o serie de teoreticieni au încercat să găsească un mod de a aduce laolaltă cele două viziuni, memoria individuală şi cea colectivă, aducând în discuţie un fel de cale de mijloc între acestea. Unul

[19] Joël Candau, *Mémoire et Identité* , PUF, Paris 1998, pp. 21-25
[20]Idem
[21] Maurice Halbwachs, *Memoria colectivă*, Institutul European, Iaşi, 2007
[22]Idem

dintre ei este Paul Ricoeur, care argumentează că memoria aparţine interiorităţii noastre, pentru că ne vedem pe noi înşine ca pe singurii posesori ai amintirilor noastre. Dar în acelaşi timp, memoria îi implică şi pe ceilalţi, în sensul în care, mai ales în faza sa declarativă, aceasta pătrunde în sfera publică, deoarece o mărturie este împărtăşită cuiva şi primită de acel cineva. În plus, Ricoeur, urmând paşii lui Halbwachs, susţine că cei din exterior pot deveni susţinători ai procesului de rememorare, concluzionând astfel că acest proces implică atât individul, cât şi grupul. În acest mod, Ricoeur vorbeşte despre trei poli ai memoriei; el spune că între cele două zone, a memoriei individuale şi a memoriei colective, există încă una, intermediară, în care are loc întâlnirea între memoria trăită, individuală şi cea publică, a comunităţilor[23]. În plus, Joël Candau[24] susţine că această relaţie este una extrem de importantă, de vreme ce memoria colectivă poate fi activată numai atunci când are loc interacţiunea memoriilor individuale, astfel încât acest proces conduce în mod inevitabil la un anumit tip de omogenizare a reprezentărilor trecutului. Chiar şi alţi teoreticieni au demonstrat că indivizii adoptă o parte importantă din memoria grupului din care fac parte şi că memoriile personale se întreţes întotdeauna cu cele impersonale, ale grupului, pentru că memoria este împărtăşită în mod inerent şi astfel are un caracter social.

1.1.2. Memoria culturală şi comunicativă - Jan şi Aleida Assman

Pentru a putea înţelege noţiunile introduse de Assman în cadrul studiilor lor asupra memoriei, este necesar întâi să cunoaştem cele trei niveluri ale timpului, identităţii şi memoriei, ce sunt noţiuni interconectate, aşa cum sunt discutate de Jan şi Aleida Assman. Astfel, memoria este capacitatea ce ne oferă posibilitatea de a deveni conştienţi de noi înşine, cea

[23]Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, University of Chicago Press, Chicago, Londra, 2004, pp. 96-120
[24] Joël Candau, *Mémoire et Identité* , PUF, Paris 1998, pp. 21-25

care generează identitatea, la un nivel personal, dar şi colectiv, identitatea fiind influenţată în mod strict de un caracter temporal.

Nivel	Timp	Identitate	Memorie
Interior (neuro-mental)	Interior – timp subiectiv	Sine interior	Memorie individuală
Social	Timp social	Sine social, persoană purtătoare de roluri sociale	Memorie comunicativă
Cultural	Timp istoric, mitic, cultural	Identitate culturală	Memorie culturală

Tabelul 1. *Nivelurile timpului, identităţii şi memoriei, propuse de Jan şi Aleida Assman*[25]

Conform celor doi teoreticieni, nivelul interior ţine de sistemul neuro-mental, care se referă la memoria personală, singura formă de memorie ce a fost recunoscută până în jurul anilor 1920. Nivelul social are legătură cu interacţiunea şi comunicarea socială şi este adusă în discuţie pentru prima dată de studiile lui Maurice Halbwachs, care demonstrează că memoria, precum şi conştiinţa, depinde de relaţiile sociale şi de comunicare şi că ea poate fi considerată ca o funcţie a vieţii sociale (*les cadres sociaux*), astfel că memoria este cea care ne oferă posibilitatea de a trăi în grupuri şi comunităţi, iar colectivitatea la rândul ei naşte memoria.

[25] Sursa: Jan Assman, "Communicative and Cultural Memory*", Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook,* Berlin, New York 2008

În ceea ce priveşte cel de al treilea nivel, este necesar să revenim la termenul de "memorie socială" propus de Aby Warburg, care este pus în corespondenţă cu nivelul cultural, el fiind primul care a considerat imaginile drept elemente culturale, purtătoare de memorie. Ca istoric de artă, specializat în ceea ce el numea "memorie reprezentativă", Warburg are o abordare a istoriei din punct de vedere cultural, fără însă să fi utilizeze totuşi sintagma de "memorie culturală". Aceasta va apărea în jurul anilor 1970, când se ajunge la crearea unei legături între timp, identitate şi memorie, cuprinzând toate cele trei dimensiuni ale individului, cea personală, socială şi culturală[26].

De aceea, noţiunea de "memorie comunicativă"[27] a fost introdusă de Assman pentru a face diferenţa între conceptul de "memorie colectivă" introdus de Halbwachs şi modul în care el înţelege noţiunea de "memorie culturală". Astfel, aceasta din urmă este o formă de memorie colectivă, în sensul în care ea este împărtăşită de un număr de persoane şi ajută la crearea unei colectivităţi, bazată pe un trecut şi pe o identitate comună, o identitate culturală. Totuşi, Halbwachs, creatorul memoriei colective nu a cuprins sub această noţiune şi anumite componente ce ţin de tradiţii, transmisii şi forme de moştenire între generaţii, care se pot regăsi sub termenul de "memorie culturală". De aceea, pentru o mai bună clarificare şi diferenţiere, Assman propune o subîmpărţire a noţiunii de "memorie colectivă" în "memorie culturală" şi "memorie comunicativă", acestea fiind de fapt două moduri de rememorare, insistând asupra introducerii componentei culturale în studiul asupra memoriei, pe care Halbwachs o exclusese în consideraţiile sale.

[26] Jan Assman, "Communicative and Cultural Memory*", Cultural Memory Studies. An International*
and Interdisciplinary Handbook, Berlin, New York 2008, pp. 109-118
[27] Idem

1.1.3. Memoria traumatică. Trauma culturală

În prezent, ne aflăm într-o plină perioadă de "explozie a memoriei" (*memory boom*)[28], reprezentată de o intensificare a preocupării publicului nu doar în ceea ce priveşte trecutul în general, dar în special în legatură cu suferinţa, atrocităţile istoriei şi pierderea. Această preocupare marchează o transformare în cadrul celor mai importante surse de identitate colectivă şi coincide în acelaşi timp cu proliferarea discursului asupra traumei. De-a lungul ultimelor decenii, siturile memoriale au devenit unele dintre cele mai importante vehicule de a conferi recunoaştere victimelor, pentru că ele reuşesc să imprime în mod foarte clar sentimentul de simpatie şi identitate, aspecte esenţiale ale traumei colective.

Teoreticienii în general conceptualizează trauma culturală ca pe o extensie metaforică a traumei psihologice. Dar însăşi ideea de traumă *psihologică* este figurativă, având în vedere că termenul îşi are originea nu în psihanaliză, ci în patologie şi la origine se referă la o rană sau la o afecţiune a trupului.[29] Abia în ultimii ani trauma din perspectivă psihologică a ajuns să capete un sens mai nuanţat. Sindromul de stres posttraumatic a devenit, începând cu anii 1980, un diagnostic pentru manifestări precum retrospecţii, coşmaruri, stări de anxietate, ca urmare a unui eveniment marcant, de natură violentă fizică sau mentală. Dar chiar şi dincolo de iniţierea şi răspândirea diagnosticului de traumă în psihiatrie, această noţiune a devenit în prezent „un trop principal al identității moderne."[30] Trauma a devenit conceptul de bază folosit de majoritatea persoanelor din societăţile occidentale de a se raporta şi a confrunta suferinţa ce apare ca urmare a evenimentelor dureroase din trecut.

Teoria traumei culturale se focalizează pe relaţia dintre suferinţa împărtăşită şi identitatea colectivă. Un eveniment devine traumatic atunci

---

[28] Christina Simko, "Marking time in memorials and museums of terror: temporality an cultural trauma", *Sociological Theory*, Vol 38 (I), American Sociological Association, 2020, p. 56

[29] Ibidem, p. 52

[30] Eva Illouz apud. Christina Simko, "Marking time in memorials and museums of terror: temporality an cultural trauma", *Sociological Theory*, Vol 38 (I), American Sociological Association, 2020, p. 53

când el ameninţă autoînţelgerea fundamentală a unui grup. În prezent, teoria de speciaitate a demonstrat paralele profunde în ceea ce priveşte suferinţa socială în timp şi spaţiu, dar canalizarea strict asupra identităţii nu reprezintă caracteristica esenţială a procesului traumatic. Din acest punct de vedere, în timp ce unele evenimente traumatice devin baza pentru un anumit tip de universalism moral, generând o capacitate de a crea conexiuni între două grupuri (al celor care au experimentat trauma şi al celor din afara ei), altele pot avea efectul opus, conducând la excludere si segregare.[31]

De aceea, literatura interdisciplinară despre traumă merge mai departe de aspectul identităţii şi susţine incorporarea temporalităţii într-o dublă ipostază în procesul traumatic, făcând distincţia între retrăire (reexperimentarea unui eveniment trecut ca prezent) și rezolvare (situarea unui eveniment dureros în context istoric).

Temporalitatea se află în centrul discursului asupra traumei individuale pornind de la Freud şi până la manualele contemporane de psihiatrie. Pentru Freud, semnul distinctiv al traumei era "constrângerea la repetare", astfel că persoana în cauză se simte presiunea de a retrăi materialul represiv ca pe o experienţă contemporană, mai degrabă decat să îl rememoreze, ca şi când acesta ar fi ceva ce aparţine de trecut.[32] Acest aspect al distorsiunii temporale rămâne o caracteristică centrală a sindromului de stres posttraumatic, care poate fi înţeles şi ca o persistenţă a experienţelor traumatice trecute în prezentul psihologic, fiziologic şi social al persoanei afectate. Pentru aceasta, amintirile trecutului nu sunt nişte fapte rămase în urmă, ci experienţe care reapar şi ale căror urmări încă se simt, se văd, se aud şi se percep ca fiind intacte. Se poate spune, în esenţă, că acest sindrom este ca "o boală a timpului", care permite trecutului să irumpă în prezent, care îi constrânge pe pacienţi să reviziteze evenimente trecute.[33] Pe măsură ce discursul asupra diferitelor forme de traumă pătrund în cadrul societăţii de

[31] Christina Simko, Marking time in memorials and museums of terror: temporality an cultural trauma, in *Sociological Theory*, Vol 38 (I), American Sociological Association, 2020, p. 51

[32] Sigmund Freud, *Beyond the Pleasure Principle*, Norton, New York, 1961

[33] Christina Simko, "Marking time in memorials and museums of terror: temporality an cultural trauma", *Sociological Theory*, Vol 38 (I), American Sociological Association, 2020,. p. 54

masă şi transcend domeniul clinic, acesta devine un mijloc de cunoaştere a modului prin care oamenii interpretează şi experimentează formele minore şi majore ale suferinţei, care ne influenţează viaţa de zi cu zi.

Un factor esenţial in mentinerea distincţiei ontologice dintre trauma psihologică şi cea culturală este constructivismul. Din acest punct de vedere, evenimentele istorice devin traume culturale doar atunci când ele sunt *interpretate* astfel în mod activ de către grupurile care le reprezintă şi care posedă o influenţă suficient de mare. Atunci aceşti actori construiresc "o nouă naraţiune a suferinţei sociale"[34], care încurajează aderarea şi altor persoane la grupul respectiv, inspirând simpatie, mai degrabă decât milă sau compasiune pentru victimele directe ale istoriei.

1.2. Postmemoria

1.2.1. Marianne Hirsch şi memoria celei de a doua generaţii

Relaţia deosebită care se naşte între un trecut al părinţilor descris, evocat, mărturisit şi analizat în acest tip de lucrări apare adeseori descrisă de sociologi sub termenul de "memorie absentă [35]", "memorie moştenită", "memorie întârziată", "mémoire trouvée [36]", "istorie căpătată [37]" sau "postmemorie". Toţi aceşti termeni relevă o serie de controverse care s-au născut pe marginea lor. Astfel, descendenţii supravieţuitorilor (atât în rolul lor de victime, cât şi de autori) evenimentelor traumatice sunt atât de strâns legaţi de amintirile generaţiei anterioare încât ei înşişi numesc această conexiune "memorie", ceea ce face posibilă în anumite împrejurări ca această

[34] Alexander et. Al, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, 2004

[35] Ellen Fine, "The Absent Memory: The Act of Writing in Post-Holocaust French Literature", în Berel Lang, *Writing and the Holocaust*, Homes&Meier, New York, 1988, pp 41-57

[36] Henri Raczymow, *Memory Shot through with Holes*, Yale French Studies pp. 98–106.

[37] James Young, *Toward a Received History of the Holocaust*, History and Theory, Zeitlin, Froma, 1997, pp. 21–43.

memorie să fie într-adevăr transmisă celor care nu au participat în mod direct la fapte.

În acelaşi timp, această memorie "primită" este diferită de cea a martorilor sau a participanţilor. Prin urmare, se remarcă utilizarea cu insistenţă a construcţiilor "post" sau "după" şi toate celelalte adjective care completează şi încearcă să definească un act inter- şi trans-generaţional, precum şi efectele traumei trăite[38].

Termenul de "postmemorie[39]" pare să fie cel mai potrivit şi mai cuprinzător pentru a reuni într-un singur cuvânt experienţele şi urmele acestora transmise de la o generaţie la alta. Prepoziţia "post" conţinută în acest termen presupune mai mult decât o întârziere temporală sau decât o localizare în posterioritate. Dacă ne referim la postmodernitate, de exemplu, avem în vedere atât o distanţare critică, dar şi o formă de relaţionare strânsă cu lumea modernităţii; tot din acest punct de vedere, postocolonial nu se referă neapărat la sfârşitul perioadei coloniale, ci mai degrabă la continuitatea sa transformată.

Trăind într-o perioadă marcată puternic de acest "post" care se regăseşte în multe dintre sectoarele societăţii noastre, putem observa că există o tendinţă de a medita, de a privi înapoi mai degrabă decât înainte şi de a defini prezentul în raport cu un trecut problematic, de a găsi forme de recuperare a acestuia şi de creare a unei reconcilieri şi mai puţin de a iniţia noi paradigme. Totuşi, există o oscilaţie între continuitate şi ruptură, în care intervine postmemoria, văzută de Marianne Hirsch ca pe o "structură inter- şi trans-generaţională de transmitere a experienţelor şi cunoştinţelor traumatice"[40].

Eva Hoffman vorbeşte pe larg despre evenimentele marcante ale secolului XX, care au influenţat milioane de biografii, despre experienţele pe care generaţia de după nu le-a trăit în mod direct, nu au cunoscut suferinţa şi nu au avut un impact nemijlocit[41]. Totuşi, relaţia acestor persoane cu evenimentele respective, caracterizată de această posteritate ("post-ness") se

---

[38] Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*, Columbia University Press, 2012, p. 106

[39] Ibidem, pp. 103-125

[40] Ibidem, p. 106

[41] Eva Hoffman, "After Such Knowledge: Memory, History, and the Legacy of the Holocaust*"*, *Public Affairs*, New York, 2004, pp. 26-120

stabileşte în mod puternic prin alte forme de transmitere a informaţiei, care conduc aproape la însuşirea experienţelor nepersonale.

Postmemoria se referă la generaţia de după cei care au fost martorii unor traume culturale sau colective, experienţe la care ei fac adeseori referire, dar pe care le cunosc, doar prin intermediul evocării, al imaginilor şi al comportamentelor pe care le-au cunoscut în timpul dezvoltării lor. Aceste experienţe le-au fost transferate într-un mod atât de profund şi afectiv, încât ele par să constituie propriile memorii şi să şi le însuşească. Aşadar, legătura postmemoriei cu trecutul nu este mediată de rememorare directă, ci se naşte printr-un fel de reflecţie imaginativă, prin proiectare a informaţiilor primare şi prin creaţie.[42] De aceea, a creşte într-un astfel de mediu copleşit de amintiri moştenite, a fi dominat de povestiri ce au precedat propria naştere şi conştiinţă, poate ridica riscul ca propriile memorii şi experienţe să fie înlocuite şi suprimate de către cele ale generaţiei anterioare. Fără a-şi da seama uneori, este posibil ca acestea să modeleze caracterul şi modul în care cineva se raportează la realităţile prezentului, pentru că deşi aceste evenimente au avut loc în trecut, totuşi ele continuă să afecteze prezentul, fapt ce rezumă experienţa postmemoriei.

1.2.2. Utilizarea termenului de "memorie" în postmemorie

Eva Hoffman susţine că "noi cei care am trăit după Holocaust nu putem spune că avem memorii cu privire la acesta"[43], văzând acest trecut profund asumat şi interiorizat, însă străin şi fără a fi fost cunoscut vreodată de această generaţie. Fiind unul dintre reprezentanţii acestei generaţii, ea nu consideră că îşi poate construi propriile memorii cu privire la Shoah şi nici nu şi le poate însuşi pe cele ale părinţilor ei.

[42] Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*, Columbia University Press, 2012, p. 106

[43] Eva Hoffman, "After Such Knowledge: Memory, History, and the Legacy of the Holocaust*"*, *Public Affairs*, New York, 2004, pp. 26-120

Totodată, Gary Weissman, în lucrarea sa, *Fantasies of Witnesing,*[44] se opune termenului de memorie din această construcţie, susţinând că niciun fel de experienţă proprie, oricât ar fi de puternică şi oricât de mare ar influenţa ea viaţa cuiva, nu poate fi transmisă altor persoane şi inclusă în propria memorie. Referindu-se la cartea lui Helen Epstein, *Copiii Holocaustului*[45], care foloseşte pentru prima dată în literatură termenul de "memorie" făcând referire la urmaşii victimelor, Weissman îi vede pe aceştia ca pe nişte persoane aflate sub influenţa unei istorii pe care nu au trăit-o niciodată. Totuşi, este de remarcat faptul că Helen Epstein nu foloseşte în lucrarea sa nicăieri termenul de "a doua generaţie", care ar putea denota o continuitate şi o legătură prea strânsă între cele două generaţii, ce sunt de fapt despărţite tocmai de trauma Holocaustului şi de aceea acest termen a fost înlocuit de cel de "fii şi fiice ale supravieţuitorilor". Din acest punct de vedere, Ernst van Alpen[46]se opune termenului de memorie, afirmând cu tărie că trauma nu se poate transmite între generaţii, pentru că traiectoria memoriei este una foarte clară şi logică, tocmai prin continuitatea ei; evenimentele însele generează memoria, ele fiind într-o relaţie de cauză-efect, ceea ce conduce la afirmaţia că această relaţie nu se poate stabili între traumă şi urmaşii supravieţuitorilor.

Într-adevăr, cele afirmate anterior rămân perfect valabile, mai ales în situaţia în care facem o distincţie clară tocmai între aceşti doi termeni, "memorie" şi "postmemorie", pentru că ei nu exprimă acelaşi lucru. Tocmai prin faptul că este o "post"-memorie, putem vorbi despre o memorie aproximată şi trecută printr-un filtru afectiv şi emoţional. Toate informaţiile preluate de la părinţi, povestiri, imagini, frânturi de documente, rămăşiţe fizice şi spirituale, reprezintă o cale de acces la o lume netrăită, dar care se recompune prin intermediul lor în interiorul urmaşilor, care cu ajutorul

---

[44] Gary Weissman, *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 2004

[45] Helen Epstein, *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of* Survivors, Penguin, New York, 1979

[46] Ernst van Alpen, "Second-Generation Testimony, the Transmission of Trauma, and Postmemory,
Poetics Today" în Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*, Columbia University Press, 2012, p.109

imaginaţiei ajung la conturarea propriei viziuni asupra evenimentelor trecutului, ceea ce reprezintă în fapt postmemoria.

Ne vom întoarce pentru un moment la Jan Assman şi la cele două tipuri de memorie despre care vorbeşte în *Cultural memory and Early Civilization. Writing, Remembrance and Political Imagination* [47] despre memoria comunicativă şi cea culturală. Cea comunicativă, fiind biografică şi factuală, este localizată în interiorul unei generaţii de contemporani, care au fost martorii unui eveniment ca adulţi, ei putând stabili o conexiune fizică şi afectivă cu descendenţii lor, cărora le transmit în mod simbolic din experienţa lor. Într-o succesiune firească a generaţiilor, în care familia reprezintă mediul de transmisie cel mai puternic, memoria incorporată poate fi transmisă şi de-a lungul a trei sau patru generaţii, pe parcursul a 80-100 de ani. În acelaşi timp, odată cu înaintarea în vârstă a celor care sunt depozitarii acestei memorii, ei dezvoltă o dorinţă de a înregistra această memorie pentru a fi transmisă mai departe, fie prin intermediul arhivelor, al cărţilor, prin ritualuri comemorative sau prin transformarea lor în artă, transformând-o în memorie culturală (*kulturelles Gedächtnis*).

Extinzând discuţia, Aleida Assman, cu cele patru categorii ale memoriei pe care le propune (memoria individuală, memoria de grup, memoria politică şi memoria culturală) încearcă să demonstreze că totuşi amintirile sunt conectate între indivizi şi că odată verbalizate, ele sunt integrate într-un sistem simbolic al limbajului, care face ca ele să nu mai fie proprietatea strictă şi inviolabilă a unei persoane, ci sunt împărtăşite cu ceilalţi. Astfel ele pot fi "schimbate, împărtăşite, coroborate, confirmate, corectate şi disputate, dar mai ales scrise"[48]. De asemenea, memoria individuală cuprinde chiar mult mai mult decât ceea ce noi înşine, ca indivizi, am experimentat. Indivizii sunt părţi ale unor grupuri sociale care împărtăşesc sisteme de valori şi încadrează memorii pe care le transpun în naraţiune şi scenarii. Aleida Assman consideră familia ca pe un mediu privilegiat de transmitere a memoriei, iar "memoria de grup" despre care scrie cu convingere se bazează tocmai pe transferul familial al memoriei incorporate către generaţia următoare, memorie care este

[47] Jan Assman, *Cultural memory and Early Civilization. Writing, Remembrance and Political Imagination,* Cambridge University Press, Cambridge, 2011

[48] Aleida Assman, *The Long Shadow of the Past: Cultures Memory and the politics of History*, C. H. Beck Publishers, Munchen, 2006

inter-generaţională. Pe de altă parte, memoria naţională/politică şi cea culturală/arhivată sunt trans-generaţionale, pentru că ele nu mai sunt mediate de o experienţă personală, trăită, ci de nişte sisteme simbolice.

1.2.3. Rolul familiei şi postmemoria

Opera postmemoriei se referă la moştenirea familială şi la transmiterea traumei culturale. Urmaşii victimelor, supravieţuitorii, martorii sau chiar făptaşii au, fiecare, propriul bagaj în ceea ce priveşte experienţele postmemoriei, chiar dacă aceştia sunt legaţi uneori de aceleaşi conexiuni familiale care oferă un tip de identitate intergenerațională. Totuşi, acest tip de rememorare nu ar trebui redus strict la cadrul familial, şi poate nici la un grup care împărtăşeşte aceeaşi identitate etnică sau naţională, pentru că formele particulare ce oferă identitatea pot proveni din arii mai largi.

În lucrarea sa,[49] Eva Hoffman combate ideea că supravieţuitorii sunt învăluiţi în tăcere. Ea este convinsă că ei au nevoia de a împărtăşi cu prietenii apropiaţi, cu rudele lor, cu soţii, soţiile, fraţii şi surorile şi mai ales cu copiii lor experienţele prin care au trecut, recurgând la un limbaj familial, un cod şi o formă de exprimare care este în egală măsură mai direct şi mai lipsit de menajamente decât limbajul social sau cel utilizat în vorbirea publică. Ea afirmă că în casa ei "trecutul irumpe prin sunetele coşmarurilor, idiomuri ale suspinelor şi ale suferinţelor, prin lacrimi şi dureri acute, care erau moşteniri ale mansardei umede şi prin condiţiile pe care părinţii le-au îndurat în timpul perioadei în care se ascundeau."[50] Limbajul familiei este similar cu cel al trupului, este nonverbal şi noncognitiv, reprezentând un act de transfer ce se manifestă în cadrul unui peisaj familial, adeseori sub forma unor simptome.

1.2.4. Fenomenologia fotografiei

Tot Marianne Hirsch vorbeşte în lucrarea sa despre postmemorie şi despre fenomenologia fotografiei,[51] care reprezintă un element esenţial în conturarea concepţiei ei asupra acestui aspect, legându-l în special de cazul

[49] Eva Hoffman, *After Such Knowledge: Memory, History, and the Legacy of the Holocaust*, Public Affairs, New York, 2004, pp. 26-120
[50] Idem
[51] Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*, Columbia University Press, 2012

particular al Holocaustului. Astfel, tot ceea ce cunoaştem cu siguranţă despre evenimentele derulate, se datorează în principal numărului mare de imagini fotografice realizate cu meticulozitate de torţionarii dornici să înregistreze propriile acţiuni, dar şi de martori, ori de victime, în mod clandestin. Fotografia în sine şi credinţa în puterea ei de evocare şi de naraţiune face ca relaţia între generaţia celor care au suferit în timpul Holocaustului şi cea care a urmat, să fie una şi mai strânsă. Promisiunea fotografiei de a oferi acces la evenimente în sine, precum şi puterea sa reprezentativă şi simbolică compun un canal puternic pentru transmiterea evenimentelor ce altfel ar rămâne greu de imaginat.

Fotografia nu implică doar o conexiune aparte, aparent materială între referenţi, dar ea înglobează un anumit tip de invocare complexă, care se referă atât la viaţă, cât şi la moarte, astfel că ea este un canal extrem de important prin care avem acces la trecut şi ni-l putem imagina, îl putem reconstrui în prezent.

În acelaşi timp, fotografia este plată şi bidimensională[52], ea nu oferă informaţii în plus faţă de cele care se pot vedea. De aceea utilizarea fotografiei în textele postmemoriei semnifică absenţa sau lipsa, pentru că în timp ce pozele pot oferi o legătură iluzorie cu un trecut necunoscut, nu există nimic în suprafaţa lor lină care să exprime complexitatea istoriei şi a lipsei pe care o reprezintă pentru autor sau pentru artist, de aceea putem spune că fotografiile "vorbesc" despre trecut, dar prin ochii unui mediator, al fotografului şi prin experienţa lui. Astfel, putem spune că există o doză de adevăr, autenticitate şi prezenţă în fotografii, ele vorbind în acelaşi timp şi despre tăcere, lipsă şi contradicţie, ceea ce înseamnă că ele semnalează o absenţă, la fel de mult precum exprimă o prezenţă, ceea ce permite narativizarea fotografiei şi crearea unei baze pentru postmemorie.

Barbie Zelizer[53] vorbeşte despre semnificaţia unică a fotografiilor realizate la eliberarea taberelor de concentrare din Germania de după cel de al doilea război mondial. Ea arată modul în care acestea au devenit baza

[52] Helen Frost, *Recent Literatures of the Holocaust: Negotiations with (post)Memory and the Archive*, https://wiredspace.wits.ac.za/server/api/core/bitstreams/c1c4f71d-7b49-47ea-b82c-a71008f50ca8/content, accesat la 14.09.2022

[53] Barbie Zelizer, *Remembering to Forget: Holocaust Memory Through the Camera's Lens*, University of Chicago Press, Chicago, 1998

memoriei şi a cunoştinţelor despre Holocaust, precum şi felul în care acestea au influenţat percepţia noastră asupra atrocităţilor istoriei contemporane. Lucrarea ei, *Remembering to Forget*, este un studiu fascinant asupra felului în care memoria colectivă se construieşte şi se modifică, ce aduce laolaltă peste 60 de fotografii ce conturează istoria fotojurnalismului contemporan, creând o cronică a acestor imagini ce nu pot fi uitate vreodată.

Fig. 1. *Imagine din Muzeul Holocaustului din Washington*
Fig.2. *Deţinuţii polonezi închină pentru eliberarea din lagărul de la Dachau*

Fotografii din lagăre aveau în comun dorinţa de a înregistra scenele la care erau martori nu doar pentru o perioadă determinată de timp, ci pentru totdeauna, astfel că a duce mai departe povestea atrocităţilor la care au asistat a devenit parte a misiunii lor. Pentru cei mai mulţi dintre ei, era o misiune mult prea grea, însă nu mulţi au fost cei care au renunţat, pentru că, aşa cum unul dintre ei se exprima, "am fotografiat activitatea unei fabrici de săpun, pentru că dacă un om poate fi capabil să facă aşa ceva, atunci noi trebuie să fim suficient de puternici pentru a fi martori. Nu ne putem preface că nu s-a întâmplat."[54]

Pentru că Holocaustul este unul dintre cele mai bine documentate evenimente din istorie, într-o epocă marcată evident de o documentare

[54] Marianne Hirsch, "*Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory"*, *The Yale Journal of Criticism*, https://blogs.cuit.columbia.edu/mh2349/files/2019/07/Surviving-Images.pdf, accesat la 13.08.2023

vizuală abundentă, îl vom alege ca prim subiect de discuţie pentru a îl pune în legătură cu modul în care imaginea generează memoria şi face conexiunea între generaţii. Acest lucru este posibil şi mult mai aplicabil în cazul Holocaustului decât în al altor evenimente traumatice ale istoriei, datorită apetenţei naziştilor de a înregistra vizual propria putere, precum şi atrocităţile pe care le comiteau, imortalizând atât victimele, cât şi autorii. În mod constant gardienii realizau imagini ale deţinuţilor în momentul aducerii lor în lagăr, urmărind apoi fotografic decăderea şi transformările acestora. De asemenea, la eliberarea lagărelor, aliaţii fotografiau şi filmau deschiderea taberelor, iar procesele şi interogatoriile de după război au fost şi ele imortalizate cu meticulozitate. Este poate ironic faptul că deşi naziştii intenţionau să îi extermine nu doar pe evrei, ci întreaga lor cultură, totuşi datorită înregistrărilor lor şi întreaga documentare asupra experienţelor acestora, ei au reuşit totuşi să conserve memoria ce a supravieţuit după moartea subiecţilor.

1.3. Memoria în societăţile post-autoritare

În ţările aparţinând fostului bloc comunist, memoria trecutului recent nu este deloc lipsită de complicaţii. Din Germania de Est până în Polonia, Ungaria, România sau fosta Iugoslavie repudierea fermă a moştenirii sovietice coexistă cu nostalgia regimurilor trecute, iar acest aspect este poate cel mai prezent în Rusia zilelor noastre. Dacă în Germania comemorarea victimelor nazismului a devenit o practică ce a câştigat consensul general, în Rusia, unde numărul celor ucişi de regimul sovietic este cel puţin comparabil, se poate observa o acută absenţă a monumentelor publice dedicate acestora.[55] Se pare că represiunea politică a lui Stalin a fost completată şi de o represiune psihologică a memoriei celor dragi. Aceste amintiri reprimate nu au dispărut, totuşi, dar au luat forme noi şi stranii, astfel că în ciuda unei slabe reprezentări a comemorării intituţionalizate a victimelor gulagului, spectrul de amintiri traumatice ale trecutului stalinist încă bântuie societatea rusă.[56]

[55] A. Etkind, "Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany", *Grey Room*, 16, 2004, pp.36-59
[56] Idem

Această indiferenţă problematică a Rusiei faţă de victimele stalinismului rezidă şi în jongleriile actualului regim, care deşi se vrea a fi unul aparent democratic, totuşi elita politică anterioară nu a fost complet înlăturată, iar vechea nomenclatură continuă să coexiste cu noii reprezentanţi. Astăzi Rusia se consideră succesorul URSS-ului, iar realizările şi victoria din "Marele Război Patrotic" reprezintă un eveniment monumental. Ca succesori ai gloriei sovietice, politicienii ruşi se află într-o poziţie delicată în raport cu crimele regimului sovietic. Regimul curent trebuie să denunţe represiunile lui Stalin, dar nu poate merge prea departe cu acest demers. De aceea, ambiguitatea şi oscilaţia caracterizează poziţia oficială faţă de trecutul recent.

1.3.1. Recunoaşterea trecutului

Primul pas pe care societăţile care au traversat o perioadă totalitară trebuie să îl facă începând cu perioada de tranziţie la democraţie, este să reuşească să readucă adevărul în faţa oamenilor şi să condamne greşelile trecutului.

Totuşi, trebuie să recunoaştem că şi în România eforturile de a deschide o astfel de discuţie au fost puţine şi destul de timide, istoria traumatică a ţării noastre rămânând un subiect tabu, pe de o parte pentru că rănile sunt încă deschise, iar pe de altă parte, pentru că responsabilii, implicaţi în diferite grade în aplicarea ideologiei partidului, se află încă la putere şi nu au vreo intenţie de a susţine aceste demersuri[57].

Toată lumea cunoaşte celebrele procese de la Nüremberg, care au fost organizate în 1945 pentru condamnarea crimelor Germaniei naziste; acestea au servit la recunoaşterea şi dezvăluirea acţiunilor violente şi distructive ale ideologiei naziste, care a provocat un dezastru în întreaga Europă, pentru mai mult de un deceniu. Totuşi, având în vedere cât de mortală s-a dovedit a fi ideologia comunistă pentru ţările din estul Europei, asupra cărora s-a desfăşurat pe parcursul a mai bine jumătate de secol, nu a existat un proces similar pentru condamnarea regimurilor comuniste din această

[57]Ştefan Radocea, *Trauma în identitatea urbană. Memoria ca formă de vindecare*, teză de doctorat, UAUIM, Bucureşti, 2013

zonă. Vladimir Bukovsky, un fost disident rus, a încercat imposibilul, după căderea URSS, propunând un proces după modelul Nüremberg, care să condamne nu indivizii, ci sistemul implementat de regimul comunist, susţinând: "Părerea mea este că avem o datorie morală faţă de umanitate"[58]. În 1991, Bukovsky vine în contact cu Vadim Bakatin, conducătorul partidului comunist la acel moment, astfel că pentru prima dată s-a iniţiat un dialog între cele două tabere, Bakatin acceptând propunerea lui Bukovsky de a organiza un "Nüremberg al comunismului". Totuşi, acesta nu a avut loc niciodată, pentru că iniţiatorul lui nu a avut acces la peste 60 de milioane de documente secrete, astfel că era imposibil a se putea construi un proces real.

În 1992, Boris Elţîn, noul preşedinte al Federaţiei Ruse, îi acordă acces lui Bukovsky la arhive, dar în momentul în care procesul era gata de a fi organizat, el a fost chemat în faţa instanţei şi iniţiativa sa a fost respinsă, astfel că s-a decis repunerea în legalitate a ramurilor partidului comunist, iar decomunizarea Rusiei a eşuat[59].

Eşecul acestor tipuri de încercări se datorează în parte faptului că în ochii Europei de Vest, crimele regimului nazist au pus în umbră atrocităţile comunismului. Pe de altă parte, spre deosebire de naziști, regimul comunist nu a fost înfrânt în război, ci a căzut de la sine; naziştii au fost găsiţi răspunzători pentru acţiunile lor după ce războiul s-a sfârşit şi aliaţii au ocupat Germania. Dar la sfârşitul Războiului Rece, Rusia nu a fost ocupată de o forță oponentă și nu a existat vreun responsabil pentru disoluţia Uniunii Sovietice, ceea ce a făcut ca, spre deosebire de regimul nazist care a suferit o distrugere totală, structurile comuniste să rămână aproape intacte.

În esenţă, nu putem fi încă martorii unui proces de tip Nüremberg în spaţiile foste comuniste, pentru că spre deosebire de cazul Germaniei, în care condamnarea regimului a fost realizată de alte ţări, cele foste comuniste trebuie să recurgă ele însele la aceste acţiuni.

---

[58] Janina Beck, *Why didn't communism have its own Nuremberg?*, https://victimsofcommunism.org/wp-content/uploads/2019/05/VOC-2018-Annual-Report.pdf/, accesat la 25.03.2023

[59] Idem

1.3.2. Justiţia de tranziţie

"Justiţia tranziţională are ca scop redarea demnităţii victimelor, construirea încrederii între grupurile aflate în conflict şi sprijinirea schimbărilor instituţionale necesare pentru a se crea relaţii noi în cadrul populaţiei pentru a inaugura legea, fără a sprijini practicile ce duc la impunitate totală sau parţială"[60]. Analiza modului în care societăţile tratează problematica moştenirii macro-criminale ale regimurilor totalitare este un subiect dezbătut de cercetători încă de la jumătatea secolului XX. Sunt puse în discuţie modalităţile prin care se poate crea o nouă ordine democratică în cadrul organizărilor post-autoritare, cum se poate face o tranziţie solidă în cadrul instituţional de la autoritarism la democraţie, dar mai ales cum se poate realiza reconcilierea cu trecutul.

Pasul spre democraţie se face luând în considerare şi problema trecutului totalitar şi a celor care s-au făcut responsabili pentru abuzurile şi crimele regimului. "Peste tot însă acolo unde violenţa de Stat a făcut victime numeroase, unde vinovaţii - foarte numeroşi la rândul lor - s-au aflat în poziţii de conducere, deţinând o anumită <<legitimitate>>, exerciţiul justiţiei post-dictatoriale a devenit foarte dificil, fie că a fost înţeles ca o condamnare dată de o instanţă judiciară, fie ca un proces de rescriere a istoriei."[61] Din acest motiv au apărut o serie de probleme, a căror rezolvare s-a dovedit foarte delicată; se pune problema modului în care se poate recurge la pedepsirea unei largi categorii a populaţiei fără a conduce la declanşarea unor valuri de tensiune şi animozităţi în cadrul diferitelor grupuri sociale. Totodată, pedepsirea multor persoane din această categorie este dificilă atât timp cât ruptura instituţională s-a făcut doar parţial, iar clasa conducătoare actuală încă este puternic influenţată de foştii activişti. Apoi, având în vedere că democraţia ar trebui să îşi asume rolul de a instaura respectul pentru statul de

[60] Ion Dragoman, Violeta-Luiza Belciu, "Justiţia tranziţională ca element al bunei guvernări în societăţile posttotalitare", *Buletinul Universităţii Naţionale de Apărare Carol I*, anul XIX, 4 octombrie, Bucureşti, 2009, https://buletinul.unap.ro/pagini/pdf/buletin-4-2009.pdf, accesat la 03.02.2018

[61] Stejărel Olaru, *Justiţia de tranziţie în România postcomunistă*,https://www.iiccr.ro/pdf/ro/proiecte_de_cercetare/justitia_de_tranzitie.pdf, accesat la 08.07.2023

drept şi justiţie, este dificil a găsi politicile de pedeapsă potrivite, astfel încât acestea să corespundă exigenţelor victimelor, dar în acelaşi timp să nu contravină principiilor statului democratic şi drepturilor omului[62].

Cea mai edificatoare referinţă privind considerarea crimelor trecutului dintr-o perspectivă legală este dată de procesele de la Nüremberg, care au oferit posibilitatea constituirii unei curţi internaţionale bazate pe noţiuni morale, precum „încălcarea drepturilor omului", „crime împotriva umanităţii", sau „crime de război"[63].Aceste organizaţii juridice se confruntă şi ele cu propriile dificultăţi, însă ceea ce oferă ele este o identificare clară a victimelor şi a autorilor, precum şi încercarea de a sancţiona şi a oferi compensaţii; acest tip de justiţie de tranziţie aduce şi avantajul de a se raporta cu obiectivitate la trecut şi de a oferi transparenţă în ceea ce priveşte faptele petrecute, bazându-se pe raţiune şi cercetare. Totuşi, limita pe care o au abordările juridice se referă la termenii în care sunt considerate crimele în masă, în sensul în care, având în vedere modul în care ele s-au petrecut, nu pot fi abordate din punct de vedere individual, ci ele devin crime colective[64]. Astfel, se poate ajunge la concluzia că ele nu ar fi putut avea loc fără sprijinul implicit şi tacit al unei mari părţi de populaţie, care s-au constituit în martori şi care, de multe ori, au profitat în mod sistematic de abuzurile împotriva celorlaltor grupu

[62] Idem
[63] Andreas Langenohl, "Memory in post-authoritarian societies", *Media and Cultural Memory*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 2008, p. 165
[64] Ibidem, pp.166-167

2. LOCUL

FUNDAMENT AL MEMORIEI

Locul, împreună cu termenul care i se asociază din ce în ce mai mult în prezent – spaţiul – este un punct de interes astăzi pentru cercetătorii din cele mai diverse domenii, atât în discursul academic, cât şi în cadrul culturii populare. Este suficient să ne aplecăm atenţia asupra diferitelor terminologii, care pornesc de la spaţiu, spaţialitate, sit, teritoriu şi deteritorializare, cultură de frontieră, urban şi extraurban, localizări sociale, zone, geografie culturală, globalizare, comunitate, peisaj, colonial şi postcolonial, pentru a ne da seama de complexitatea subiectului şi de implicaţiile fiecăruia dintre aceşti termeni[65]. Unii dintre aceştia se referă la localizări fizico-geografice, alţii reprezintă nişte metafore pentru imaginarul social, încărcate de subiectivism şi identitate. Atât locurile reale cât şi cele imaginare au stat dintotdeauna la baza marilor idei şi atunci când ne referim la concepte precum Palestina, Auschwitz, Turnul Eiffel, Mare Zid Chinezesc, Casa Albă, Waterloo, Haga sau acasă, cu siguranţă că nu ne referim strict la un spaţiu geografic, ci şi la unul imaginar şi/sau simbolic, recunoscut pe scară largă sau în mod subiectiv de individ însuşi.

[65] Greg Dickinson, Carole Blair, Brian L. Ott, *Places of Public Memory, The Rhetoric of Museums and Memorials*, The University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama, 2010

2.1. Oameni şi loc

Oamenii se raportează în mod diferit la un anume loc, stabilindu-se în funcţie de fiecare individ şi de contextul de moment un anumit tip de relaţie între acesta şi spaţiul pe care îl percepe. Sociologul Jennifer E. Cross, în urma unui studiu desfăşurat de-a lungul a patru ani, între 1995 şi 1999, pe un număr de persoane rezidente din regiunea americană Nevada, California, a determinat şase tipuri de relaţii care se stabilesc între o persoană şi un anumit loc, care îi este mai mult sau mai puţin familiar: biografică, spirituală, ideologică, narativă, codificată şi dependentă.[66] Acestea par a fi cele mai întâlnite moduri prin care oamenii relaţionează cu locul, însă ele nu sunt neapărat unice, pentru că o persoană se poate reaporta la un loc în mai multe moduri în acelaşi timp şi chiar îşi poate schimba modul de percepţie odată cu trecerea timpului şi cu schimbarea contextului. Totuşi, ele rămân relevante pentru relaţia ce se stabileşte între comunitate şi un anumit loc cu semnificaţie aparte.

Relaţiile biografice sunt cele care leagă cel mai puternic o comunitate de un anumit loc şi se referă la un anumit tip de ataşament ce se bazează pe o istorie personală asociată locului respectiv. Lor li se asociază un puternic simţ de identificare cu spaţiul şi adeseori acesta este marcat şi de un timp îndelungat petrecut acolo, astfel că locul devine o parte integrantă a istoriei personale[67]. Totuşi, indiferent că vorbim despre persoane care au legături cu un loc ce se întinde pe durata a mai multor ani, ori ne referim la nou-veniţi, a petrece timp într-un loc presupune crearea de memorii şi experienţe, care vor face apoi parte din individualitatea unei persoane şi din identitatea comunităţii, iar acest tip de relaţie se concretizează în conexiuni cognitive, fizice şi emoţionale.

[66] Jennifer E. Cross, *What is Sense of Place?*, articol pregătit pentru a 12 a Conferinţă Headwaters, Western State College, 2-4 noiembrie, 2001, researchgate.net/publication/282980896_What_is_Sense_of_Place, accesat la 06.08.2023

[67] Idem

Relaţiile spirituale se află într-o oarecare opoziţie cu cele biografice, pentru că ele se bazează pe elemente mai puţin tangibile decât cele anterioare. În acest caz, o persoană poate să relaţioneze cu locul într-un mod foarte profund, să stabilească un sentiment de apartenenţă evident, sau pur şi simplu să rezoneze cu acesta într-un fel neaşteptat şi dificil de explicat[68]. Chiar dacă nu implică neapărat o componentă religioasă sau de cult, această apartenenţă este percepută de oameni ca o experienţă adâncă, uneori mistică şi de cele mai multe ori intangibilă. În acest caz, putem vorbi mai degrabă despre o conexiune bazată pe intuiţie decât despre una cognitivă, emoţională sau materială.

Relaţiile ideologice, spre deosebire de cele spirituale, care se stabilesc pur şi simplu şi nu reprezintă o alegere, se fondează pe baza unor valori şi credinţe conştiente cu privire la modul în care oamenii ar trebui să relaţioneze cu spaţiul fizic[69]. Caracteristica definitorie a acestui tip de relaţie se referă la o ideologie foarte bine articulată asupra modului în care se poate trăi într-un loc; uneori aceasta poate căpăta trăsături religioase sau se referă la reguli etice care implică responsabilitatea faţă de locul respectiv. Se poate afirma că orice relaţie cu un loc implică şi una bazată pe ideologie, chiar dacă acest lucru nu există în mod conştient în cadrul individului, care se comportă conform unui set de reguli în ceea ce priveşte tratarea locului; acolo unde acestea sunt conştientizate, de cele mai multe ori este vorba despre o comunitate spirituală, care îşi defineşte propriile reguli în acest sens.

Relaţiile narative se referă la istoria unui loc. Cu toţii am crescut cu poveşti ale locurilor care ne-au oferit informaţii atât despre istoria lor, cât şi despre propria relaţie cu ele. Povestirile reprezintă un aspect important al modului în care copiii învaţă despre localitatea natală sau propria casă, care pot include mituri creatoare, cronici de familie, naraţiuni fictive, legende locale, pilde moralizatoare, mituri naţionale sau politice[70]. Acestea sunt cu atât mai importante cu cât ele se transmit din generaţie în generaţie şi au ca obiect locuri pe care cei care primesc naraţiunea nu le-au experimentat niciodată. Postmemoria este cel mai bine reprezentată aici, iar siturile traumei

[68]Idem
[69]Idem
[70]Idem

sunt de cele mai multe ori subiectele unor astfel de legături între generaţii, care manifestă relaţii bazate pe naraţiune.

Relaţiile de folosinţă se referă la abilitatea de a alege un loc care oferă cea mai bună combinaţie de caracteristici dezirabile. Ele se nasc de cele mai multe ori ca urmare a unei insatisfacţii înregistrate de o anumită comunitate referitoare la locul la care se raportează şi rezultă căutarea unui spaţiu care să întrunească suma condiţiilor agreate de respectivul grup. În acest caz ne bazăm pe o asociere între atributele unui spaţiu real şi cele ale spaţiului ideal în viziunea unei anumite persoane.

Relaţiile de dependenţă se bazează din nou pe o alegere, dar care de această dată devine imposibilă. Astfel, în cadrul acestor relaţii este vorba fie despre a nu avea de ales, fie despre anumite limitări severe în ceea ce priveşte alegerea[71]. În acest sens, putem vorbi despre deportări, despre lagăre de concentrare şi de muncă forţată, şi chiar despre detenţie. În aceste cazuri avem o componentă fizică puternică şi de fiecare dată intervine comparaţia între locul de plecare şi noul loc în care se află persoana respectivă.

RELAŢIE	**TIP DE LEGĂTURĂ**	**PROCES**
Biografică	Istorică şi familială	A fi născut într-un loc şi a trăi acolo, se dezvoltă în timp
Spirituală	Emoţională, intangibilă	Sentimentul de apartenenţă, Simţit, nu creat în timp

[71]Idem

Ideologică	Morală şi etică	A trăi conform unui set de reguli de responsabilitate pentru un loc, reguli ce pot fi religioase sau seculare
Narativă	Mitică	A înţelege un loc prin intermediul poveştilor, incluzând aici mituri ale creaţiei, poveşti de familie, naraţiuni politice şi ficţiune
De folosinţă	Cognitivă (bazată pe alegere şi liber arbitru)	A alege un loc pe baza unor trăsături preferate, compararea cu un ideal
De dependenţă	Materială	Constrâns de libera alegere, dependenţa de o altă persoană sau raţiuni economice

Tabelul 2. *Tipurile de relaţii ce se stabilesc între loc şi individ*

2.2. Pierre Nora – *Les lieux de mémoire*

Între anii 1984 şi 1992, Pierre Nora dezvoltă conceptul de "loc al memoriei", pentru a determina acele artefacte ce cristalizează şi înmagazinează memoria colectivă[72]. Deşi iniţial Nora a conceput termenul pentru a se referi şi a analiza memoria franceză, curând după aceea el a fost

[72] Eugenia Allier Montano, *"*Places of Memory. Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past*", Cuadernos Del Claeh*, nr. 96-97 Montevideo, 2008, pp. 87-109

introdus în discuţii privind aplicabilitatea lui şi în cazul altor teritorii. Astfel el începe să devină din ce în ce mai prezent în analiza unor locuri cu o componentă memorială puternică, unde relevanţa sa teoretică a devenit evidentă.

Conceptul a fost conturat în *Les lieux de mémoire*[73], o lucrare în şapte volume realizată sub îndrumarea lui Nora, care a apărut pentru prima dată în perioada 1984-1994. Sensul acestuia, aşa cum ea apare în primul articol al primului volum se referă la acele locuri în care "memoria se cristalizează şi se ascunde pe sine"[74]; locuri unde capitalul epuizat al memoriei colective este condensat şi exprimat. Pentru ca un loc să poată intra în această categorie, este necesar ca acesta să poată fi luat în considerare din trei puncte de vedere: material, simbolic şi funcţional. Pe de altă parte, ceea ce conduce la crearea unui loc al memoriei, este suprapunerea memoriei şi a istoriei, interacţiunea acestor doi factori, care permite o determinare reciprocă şi chiar de la început este necesar să existe o dorinţă de rememorare; în caz contrar, siturile memoriale ar fi doar situri istorice.

În următoarele două volume, conceptul se extinde cuprinzând "toate unităţile semnificative ale unei ordini materiale sau ideale, de la care a pornit voinţa omului sau efectul timpului, creând un element simbolic de patrimoniu memorial al comunităţii".[75] Astfel, ceea ce contribuie la statutul său de loc al memoriei este propria natură aflată la întretăierea mai multor căi memoriale şi capacitatea sa de a supravieţui în ciuda faptului că este remodelat în mod constant, reînsuşit şi recreat. În ultimă instanţă, un sit al memoriei neglijat reprezintă memoria unui loc[76].

În textul său, Nora porneşte discuţia de la comemorarea focalizată către memorie, reflectată de relaţia între memorie şi istorie şi îşi propune să demonstreze că memoria are şi ea o istorie. Nora constată că aplecarea către

---

[73] Pierre Nora, *Les lieux de mémoire* , Gallimard, Paris, 1997

[74] Pierre Nora, *Entre Mémoire et Histoire, Les lieux de mémoire* , vol. I, La République, a II-a ed., Gallimard, Paris, 2001, pp. 23-43

[75]Pierre Nora, *Comment écrire l'histoire de France, Les lieux de mémoire*, vol. II, Gallimard, Paris, 1992, p. 20

[76] Eugenia Allier Montano, *"*Places of Memory. Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past*", Cuadernos Del Claeh*, nr. 96-97 Montevideo, 2008, pp. 87-109

memorie devine o preocupare atât în Franţa, cât şi în alte ţări şi are ca scop analiza şi identificarea consecinţelor modului în care istoria este scrisă şi modul în care sarcina istoricului este efectuată în Franţa. El pleacă de la termenul de *memorie* la cel de *istorie* şi îşi dă seama că istoria naţională franceză este în realitate în profunzimea ei un bagaj de memorie trecut prin filtrul istoriei, o *memorie autenticizată* transformată în istorie.

Nora nu a oferit niciodată o definiţie strictă a termenului, pe care l-a folosit în principal pentru a se referi la forme instituţionalizate ale memoriei colective care face referire la trecut. Astfel, pentru el, un loc al memoriei se referă atât la o arhivă istorică, precum şi la un monument, sau un apartament, care devine spaţiul în care un grup se adună pentru a aniversa un eveniment important pentru indivizi. De aceea noţiunea de "loc" nu este folosită neapărat cu sensul său propriu, el fiind în fapt un depozitar al memoriei colective ce oferă identitatea unei naţiuni, grup etnic, sau comunitate[77].

Metoda de abordare a memoriei pe care o alege Nora, pentru care îi este îndatorat lui Maurice Halbwachs, pune accentul pe apectele sociale şi pe cele spaţiale, evidenţiind totuşi, de fiecare dată faptul că memoria este chiar obiectul istoriei şi nu al altor domenii, precum antropologia, sociologia sau filosofia, care presupun abordări diferite ale problematicii: aria memoriei reprezintă o concepţie ce poate ajuta la scrierea istoriei memoriei. Este de menţionat aici, că deşi există numeroase metode de studiu ale proceselor acesteia, totuşi istoricii au ales în cea mai mare parte două dintre procedee: discuţiile publice şi locurile memoriei.[78]

2.2.1. Aplicabilitatea *locurilor memoriei* în afara Franţei

Desigur că prima întrebare atunci când facem referire la lucrarea lui Nora este dacă acest nou concept propus de el, *locul memoriei*, ce face referire

[77]Andrzej Szpocinski, "Sites and non-sites of memory*", Memory of Place*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14299/14_Szpocinski_Sites.pdf?sequence=1, accesat la 25.03.2023

[78] Eugenia Allier Montano, *"*Places of Memory. Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past*", Cuadernos Del Claeh*, nr. 96-97 Montevideo, 2008, pp. 87-109

la un caz particular, cel al Franţei, poate fi utilizat şi aplicat şi în ceea ce priveşte studiul altor situaţii, în afara ariei geografice căreia i-a fost aplicat iniţial. Unii autori consideră că acest lucru nu este posibil, termenul fiind născut tocmai în urma unor circumstanţe specifice, el fiind indisolubil legat de contextul la care se referă.

Totuşi, se poate afirma că termenul nu are doar implicaţii metodologice, ci şi conotaţii teoretice şi empirice, care ar putea să îi ofere posibilitatea de a deveni aplicabil în studiul unor problematici similare; el studiază modul în care fiecare ţară sau comunitate se raportează la propria memorie şi astfel la prezent. Analiza sferei memoriei contribuie la înţelegerea relaţiilor complexe între memorie, uitare, identitate şi construcţia imaginară a unei naţiuni pe baza propriei memorii naţionale. Este, totuşi, esenţial de stabilit dacă acest concept poate fi exportat şi importat în arii diferite, pentru a putea iniţia o comparaţie şi o discuţie în paralel asupra istoriei în sfera memoriei, referindune la naţiuni şi grupuri diferite[79].

Problema aplicării conceptului şi în alte părţi ale lumii a fost ridicată şi susţinută mai ales de contextul anilor 1970 şi 1980, când preocuparea pentru memorie a pus stăpânire pe mulţi specialişti din întreaga lume şi întreaga atenţie şi energie s-a canalizat în această direcţie. În acest sens, în majoritatea zonelor lumii, societăţile au desfăşurat activităţi extinse de salvare a patrimoniului material sau imaterial, mai ales în zona occidentală a Europei, în locuri în care s-a manifestat în trecut o experienţă istorică traumatică, fapt pe care Nora l-a perceput ca pe o *aspiraţie memorială,* iar din acest punct el însuşi a început să îşi pună problema extinderii conceptului şi transformarea lui într-un instrument de analiză universal[80].

În primul rând, dificultăţile au apărut odată cu traducerea termenului, pentru că acesta provine din limba latină şi propune o asociere între o idee şi un loc, fapt ce devenea util în retorica propusă de Cicero şi Quintilian, pentru că aducea un anumit tip de ordine în cadrul discursului. Nefiind limbi de origine latină, nu s-a putut stabili un corespondent acceptat nici în limba engleză, nici în germană, dar chiar şi în spaniolă au existat mai multe

[79]Idem
[80]Idem

propuneri, astfel că în final s-a ajuns la formula folosită şi în română de *locuri ale memoriei*.

În al doilea rând, conceptul este specific pentru locul şi momentul care l-au generat, în Franţa sfârşitului anilor 1970 şi începutului anilor 1980, perioadă în care o mare parte a capitalului memoriei colective era căzut în uitare şi revigorat pe alocuri doar prin eforturile unor procese de istorie ştiinţifică şi reconstructivă.

Pe de altă parte, problemele legate de caracteristicile şi dilemele prezentului, de relaţia între istorie şi memorie, trecut, prezent şi viitor, cele care oferă identitatea unei naţiuni rămân valabile, indiferent de locul în care ele apar, chiar dacă fiecare zonă îşi păstrează propriile caracteristici. Nu doar Franţa s-a confruntat şi se confruntă cu manifestările trecutului ce influenţează prezentul şi modul de a scrie istoria, astfel că în continuare memoria şi istoria sunt factorii cheie în jurul cărora se construieşe analiza, indiferent de aria geografică la care ne referim. De aceea, deşi Nora aplică termenul de *lieux de mémoire* unui loc şi moment specific, totuşi putem prelua conceptul pentru că el este relevant şi pentru alte cazuri, fiind de ajutor în studiul istoriei culturale internaţionale.

2.2.2. Ce presupune un loc al memoriei

Pentru ca un loc să devină un *loc al memoriei* este necesar ca tocmai memoria să fi dispărut de acolo, el să se fi golit de înţeles şi de sens. Nora vede aceste locuri precum nişte cochilii rămase pe un ţărm după ce marea s-a retras[81]. În acest mod apare trăsătura esenţială pe care o evidenţiază istoricul, ideea de rămăşiţă, de abandon şi mărturie golită de viaţă. Astfel, nu putem vorbi despre memorie decât în momentul în care aceasta nu mai există, pentru că dacă ea încă ar trăi în noi înşine, atunci nu ar mai fi necesar să îi dedicăm locuri ale memoriei. Acestea capătă sens doar atunci când istoria a şters memoria şi avem nevoie să o readucem la lumină.

[81] Pierre Nora. "Between Memory and History, Les lieux de memoire", *Representations*, Nr. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory*, University of California Press, 1989

Nora s-a concentrat asupra studiului memoriei naţionale a Franţei în întregul ei, constatând dispariţia ei accelerată, fapt care pare valabil şi pentru alte culturi contemporane ale căror memorii legate de trecut încă sunt subiectul controverselor. Nora arată că una dintre diferenţele esenţiale între memorie şi istorie este aceea că prima este încă vie, înrădăcinată în grupuri care sunt în permanentă evoluţie, deschise retoricii despre rememorare şi uitare, în timp ce atunci când intervine distanţa, medierea sau alte elemente din exterior, discuţia trece din sfera istoriei în cea a memoriei[82]. Totuşi, rămâne problema locurilor memoriei prezente, a istoriei recente, care se referă la studiul generaţiilor aflate în viaţă, care au fost martore la evenimente istorice, fapt ce este de interes pentru lucrarea de faţă. De aceea ne punem întrebarea dacă locurile memoriei apar ca urmare a necesităţii de a consacra un sit memoriei sale aflate în curs de dispariţie sau dacă ele se nasc ca rezultat al memoriei conţinute de ele[83].

2.3. Relaţia memorie - loc

Povestea spusă de Simonide din Keos poate fi un punct de pornire revelator în ceea ce priveşte importanţa locului în conturarea naraţiunii istorice şi legătura profundă între loc şi memorie. Astfel, aflăm că Simonide, aflat la un banchet, după recitarea unui poem în cinstea lui Scopas, a fost chemat în afara încăperii unde se desfăşura respectiva adunare. În timpul absenţei sale, plafonul camerei se prăbuşeşte şi îi ucide pe toţi cei de faţă, iar trupurile acestora sunt atât de afectate, încât identificarea persoanelor devine imposibilă. Simonide este singurul care poate să facă acest lucru, bazându-se pe locul pe care îl ocupa la masă fiecare invitat în timpul adunării. Aceasta este una dintre legendele fundamentale ale retoricii artei memoriei. Aşa cum

[82] Pierre Nora. "Between Memory and History, Les lieux de memoire", *Representations*, Nr. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory*, University of California Press, 1989

[83] Eugenia Allier Montano, *"*Places of Memory. Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past*", Cuadernos Del Claeh*, nr. 96-97 Montevideo, 2008, pp. 87-109

Cicero povesteşte în *De oratore*[84], Simonide demonstrează că ordinea, în primul rând, este cea care dă identitate memoriei şi că dacă ne dorim să păstrăm anumite lucruri în memorie este necesar să construim anumite simboluri în mintea noastră, pe care să le ordonăm, fiecare în locul lui, pentru că ordinea locurilor va genera şi ordinea lucrurilor.[85]

Fig. 3. *Castor şi Pollux, salvându-l pe Simonides din clădirea în colaps*

Astfel, această scurtă naraţiune este utilă discuţiei noastre, pentru că esenţializează relaţia dintre cei doi termeni pe care îi vom pune în legătură în cele ce urmează, memoria şi locul, şi plasarea lor în profunzimile istoriei culturale.

Nu este o coincidenţă faptul că, atunci când ne reamintim o tragedie, prima întrebare pe care o adresăm cuiva este: "Unde te aflai la momentul respectiv?"

Psihologii sunt de părere că păstrăm fiecare amintire în memorie, legând-o de un anumit loc, de

[84] Cicero, *De oratore*, II, lxxxvi, 351-4
[85] Frances Yates, *The Art of Memory*, Routledge, New York, 1999, p. 1-3

un "acolo", care integrează mai mulţi stimuli la un loc, ce au rolul de a ne ajuta să ne aducem aminte ceva important.[86] Ei numesc acest proces "formarea memoriei episodice": conectarea de idei şi obiecte de un anumit spaţiu şi timp, pentru a genera asocieri între diferiţi stimuli. Aceste memorii episodice se formează pe o regiune restrânsă a cortexului, aproape de centrul creierului, unde se crede că sunt integrate toate simţurile corpului.

Astfel, atunci când pătrundem, spre exemplu, într-o încăpere pentru prima dată, creierul înregistrează distribuţia mobilierului, diferitele planuri, uşile şi ferestrele în general, însă nu ne vom aminti exacta configuraţie a respectivei încăperi, decât dacă participăm la un eveniment important înăuntrul acesteia. În mod cert vom uita detaliile, însă dacă un anumit fapt petrecut acolo devine important pentru noi înşine, ne vom putea aminti configuraţia spaţială cu o mai mare exactitate, legând-o de experienţa pe care am avut-o în interiorul ei[87].

Fiind învestit cu importante trăsături culturale, sociale şi politice, locul nu este determinat doar de limitele sale geografice, ci acesta primeşte multe alte valenţe importante, astfel că oamenii sunt profund influenţaţi de efectele pe care acesta le are asupra lor.

Când ne întoarcem într-un loc după o lungă perioadă de timp de absenţă suntem şocaţi atât de similitudinile locului respectiv pe care le păstram în memorie, precum şi de schimbările de care acesta a fost marcat. În acest moment în cadrul sinelui se confruntă imaginea pe care noi înşine ne-am construit-o asupra locului şi cea a prezentului, astfel că o rememorare cognitivă a locului poate genera o altă istorie a acestuia, una personală şi profund subiectivă, determinată de modul în care noi "simţim"spaţiul.

Punctul de vedere al lui Benedict Anderson, pe care îl dezvoltă în lucrarea "Comunităţi imaginate"[88] care constă în legarea simţului comunităţii de un spaţiu geografic strict şi de un amplasament delimitat nu mai este acceptat în totalitate în prezent; în mod tradiţional, sentimentul de apartenenţă

---

[86] Robinson Meyer, *In the Brain, Memories Are Inextricably Tied to Place*, 12.08.2014, https://www.theatlantic.com/technology/archive/2014/08/in-the-brain-memories-are-inextricably-tied-to-place/375969/, accesat la 12.04.2017

[87] Idem

[88] Benedict Anderson, *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of the Nationalism*, Verso, Londra, New York, 2006

al oamenilor la un teritoriu rezidă într-o mai mică măsură în noţiunea de loc material şi se apropie mai degrabă de un spaţiu imaginar, astfel că ne îndreptăm tot mai mult către ceea ce poate însemna astăzi locuri de fondare ale unor grupuri, care au legătură cu identitatea şi apartenenţa acestora. De aceea nu putem nega întru totul relaţia între comunitate şi spaţiu, atât timp cât până şi comunitatea imaginată ajunge, într-un final, să fie legată într-un anumit fel de loc, prin rămăşiţele pământeşti, de altfel mobile, care rămân într-un loc sau altul.

Fiind în mod indisolubil legată de loc, memoria este un proces care se desfăşoară în permanenţă. Fiind atât particulară, cât şi universală, memoria este şi o activitate socială; ea funcţionează ca un conector puternic între individ şi grupul identitar[89]. Atât memoria cât şi locul se întreţes în pânza vieţii cotidiene prin faptul că memoria personală transformă un loc oarecare într-un loc cu semnificaţie, iar memoria colectivă îi ajută pe oameni să înţeleagă locul din punct de vedere material şi simbolic, prin apelul la cunoştinţe comune legate de clădiri, străzi, evenimente istorice şi alte particularităţi ale spaţiului, precum şi prin prisma sentimentului de apartenenţă la acel loc şi la ceilalţi locuitori.

De aceea, siturile memoriei pot include atât locuri geografice şi trăsăturile lor fizice, precum monumente, clădiri şi elemente de spaţiu public, cât şi atributele lor simbolice, precum memorii împărtăşite, evenimente istorice, mituri originare, dar şi percepţii personale ale oamenilor în ceea ce priveşte spaţiul respectiv. Legată şi influenţată de un anumit loc, memoria rezidă într-un continuu dialog între aspectele materiale şi simbolice ale trecutului, care se dezvăluie în prezent, ceea ce conduce la cristalizarea identităţii.

2.4. Tipuri de locuri ale memoriei

Locurile memoriei se bazează în mod fundamental pe relaţiile dintre generaţii, astfel că "re-vizitarea" sau rememorarea devin forme de a rămâne tributari strămoşilor şi de a păstra valorile importante, ideile şi tradiţiile

[89] Kelly Baker, "Identity, Memory and Place", *The Word Hoard*, vol I, nr. 1, 2012

pentru generaţiile viitoare. Trebuie să înţelegem, totuşi, că a păstra memoria strămoşilor nu implică a aplica întocmai, a copia în mod identic toate elementele moştenirii lor, ci mai degrabă a crea un context şi un set de referinţe pentru semnificaţiile elementelor culturii contemporane[90].

Factorii care determină transformarea unui eveniment obişnuit într-un loc al memoriei au un caracter istoric, fiind în mod particular puşi în legătură cu timpul şi cultura respectivă. Modul în care ne referim la trecut este influenţat de cultura modernităţii, a "marilor naraţiuni", dominată de o traiectorie temporală liniară, în care prezentul se întinde între trecut şi viitor, astfel încât toate acestea trei sunt percepute şi legate printr-un singur lanţ cauzal. Se poate spune că această trăsătură a culturii moderne nu mai este valabilă atunci când aducem în discuţie cultura contemporană, fapt susţinut cu tărie de Zygmunt Bauman: "Întregul se dispersează într-o serie de efemere, care apar şi se schimbă în mod aleatoriu, temporalitatea nu mai poate fi descrisă prin linearitate[91]".

În acest mod, Bauman surprinde un aspect important al culturii contemporane, care se referă la restrângerea zonelor guvernate de o direcţie liniară a timpului. Natura discontinuă şi destrămarea constructelor sociale, temporarul, caracterul mercurial al grupurilor şi comunităţilor umane, caracterul aleatoriu al proceselor de modelare a identităţii, care, încă de la început, îşi asumă temporaritatea şi impermanenţa, stimulează apariţia unei culturi în care legăturile dintre generaţii devin mai slabe şi, în consecinţă, dispar[92].

De aceea avem nevoie de aceste locuri ale memoriei, care au rolul de a lega generaţiile şi de a reface această legătură pierdută. Ele pot îmbrăca

---

[90] Andrzej Szpocinski, "Sites and non-sites of memory", *Memory of Place*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14299/14_Szpocinski_Sites.pdf?sequence=1, accesat la 25.03.2023

[91] Zygmunt Bauman, în Andrzej Szpocinski, "Sites and non-sites of memory", *Memory of Place*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14299/14_Szpocinski_Sites.pdf?sequence=1, accesat la 25.03.2023

[92] Andrzej Szpocinski, "Sites and non-sites of memory", *Memory of Place*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14299/14_Szpocinski_Sites.pdf?sequence=1, accesat la 25.03.2023

diverse forme, referindu-se la memoria individuală sau la cea colectivă, de la scara unui individ, până la cele care vorbesc despre istoria şi caracterul universal al omenirii.

2.4.1. Casa memorială /muzeul memorial

În acest caz, avem în vedere o casă cu o istorie proprie, importantă pentru comunitate, care a fost transformată într-un muzeu. Acest fapt are la bază domeniul istoriei sociale, care se bazează pe relaţiile interumane şi pe modul lor de a trăi şi a locui într-un anumit spaţiu. Această ramură a istoriei a fost explorată cel mai mult la mijlocul secolului XX, când se manifesta un interes deosebit pentru istoria populaţiilor, în detrimentul problematicilor politice sau economice.

Există motive diferite pentru decizia ca o casă să devină un loc de vizitat; fie că aceasta a aparţinut unei personalităţi reprezentative pentru comunitate, fie că oferă caracteristici particulare pentru arhitectura sau modul de locuire într-o anumită zonă, fie că aceasta a reprezentat locul unor evenimente istorice importante, ori că păstrează anumite elemente ale trecutului. În oricare dintre aceste situaţii, casa memorială, care are o legătură strânsă cu istoria, înglobează o serie de rămăşiţe ale memoriei, în conexiune cu persoanele care au locuit acolo sau au utilizat-o. De aceea, de cele mai multe ori, în aceste spaţii regăsim elemente originale, care au aparţinut acestora, de la mobilier şi până la obiecte personale, care vin să întărească imaginea de autenticitate pe care muzeul îşi propune să o contureze.

Unele case memoriale sunt organizate în jurul persoanei care a locuit în ele, sau în jurul rolului social pe care l-a jucat casa; altele pot fi reconstituiri ale unor clădiri istorice, care repovestesc nişte fapte reprezentative pentru o anumită zonă, clasă socială sau perioadă.

Noţiunea de memorie colectivă propusă de Maurice Halbwachs stă la baza concepţiei muzeului memorial, analizând rolul oamenilor şi al locului, memoria nefiind un proces asociat în mod exclusiv individului, ci ea fiind în fapt o experienţă împărtăşită de comunitate. Ea este influențată de structurile sociale, ca o modalitate de continuare a socializării prin producerea memoriei ca experiență colectivă: *Fiecare aspect, fiecare detaliu al acestui loc are un sens inteligibil doar pentru membrii grupului, pentru că fiecare porțiune a*

spațiului său corespunde diferitelor aspecte ale structurii şi vieții societății lor, cel puțin a ceea ce este stabil în el.[93]

Casa memorială Anna Frank, Amsterdam

Un exemplu în acest sens îl poate constitui casa memorială a Annei Frank din Amsterdam, care a constituit ascunzătoarea în care a fost scris celebrul jurnal al tinerei evreice, care nota acţiunile anti-Semite petrecute în timpul celui de al doilea război mondial. Ea nu a supravieţuit războiului, însă jurnalul a fost descoperit în 1947 şi publicat.

În 1960, când casa în care se aflase ascunzătoarea Annei Frank a fost deschisă publicului, cei care se ocupau de administrarea ei nu erau foarte siguri de categoria în care se va încadra aceasta. Nu era foarte clar dacă ea este un memorial, un muzeu sau un monument. Cel mai important punct al clădirii îl constituia, desigur, aşa numita "anexă", care a reprezentat ascunzătoarea în care s-a refugiat Anna Frank împreună cu familia ei şi încă alte patru persoane, locul în care ea a scris jurnalul de război.

[93] Maurice Halbwachs, *Memoria colectivă* , Institutul European, Bucureşti, 2007, p. 165

***Fig. 4**. Faţada casei în care se afla ascunzătoarea*
***Fig. 5.** Statuia Annei Frank din faţa muzeului*

În primii ani în care casa era vizitabilă, totul se reducea la a suna la o sonerie comună, a urca nişte scări înguste, care duceau către o bibliotecă amovibilă, ce oferea acces la spaţiul ascuns în spatele ei[94]. Aceste tururi erau ghidate în general de studenţi, care lucrau aici benevol, iar publicul era foarte numeros, oamenii fiind atraşi în special de povestea casei şi de încăperea secretă. Totodată, Otto Frank, tatăl Annei, a fost impresionat de numărul mare de scrisori primite de la tinerii care citiseră jurnalul Annei, văzuseră filmul sau piesa de teatru, care vorbeau despre biografia familiei din timpul războiului şi a perioadei petrecute în ascunzătoare.

Aceste aspecte l-au inspirat pe Otto Frank să transforme mai apoi casa într-un centru internaţional pentru tineri, care să devină un spaţiu al

[94] *How it all begun. From hiding place to museum*, http://www.annefrank.org/en/Museum/From-hiding-place-to-museum/International-Youth-Centre/, accesat la 25.04.2023

dialogului, în care aceştia să poată realiza întruniri, care să funcţioneze ca un mesaj de avertizare venit din trecut, dar canalizat către viitor[95].

Fig. 6; Fig. 7. *Imagini de la intrarea în casa memorială Anna Frank şi de la una dintre şedinţele de tineret ţinute aici*

Muzeul oferă astăzi expoziţii, programe educaţionale şi publicaţii având ca punct focal povestea Annei Frank. Programele educaţionale sunt destinate primului şi celui de al doilea ciclu scolar. Elevii şcolii primare învaţă despre viaţa Annei Frank, despre cel de al doilea război mondial şi despre persecutarea evreilor. Elevii şcolilor gimnaziale studiază date istorice referitoare la război şi la persecuţiile asupra evreilor, având ca suport o serie de imagini istorice şi informaţii mai aprofundate. În timp ce parcurg povestea Annei Frank, aceştia sunt încurajaţi să dezbată teme precum "luarea deciziilor", "ajutorarea celorlalţi" sau "persecuţiile"[96]. Aşa cum se întamplă şi în cadrul altor muzee destinate acestui subiect, casa Annei Frank oferă o expoziţie ce îi implică şi este dedicată elevilor cu vârste cuprinse între 7 şi 15

[95] Idem

[96] L. I. Oztig, "Holocaust museums, holocaust memorial culture, and individuals: a Constructivist perspective", *Journal of Modern Jewish Studies*, ian. 2022, p.12; DOI: 10.1080/14725886.2021.2011607

ani, pentru ca noile generaţii să cunoască şi să fie conştiente de trecutul lor şi să poată preîntampina pericolele viitorului.

În acest mod, misiunea cheie a casei este concentrată pe educaţie, muzeul încurajând persoanele să contribuie la cultura memorială a Holocaustului. Spre exemplu, reţeaua de tineret Anne Frank este de fapt o rețea globală de voluntariat a cărei misiune este aceea de a permite elevilor cu vârste cuprinse între 16 și 22 de ani să realizeze impactul local, naţional şi global al Holocaustului. Activităţile acestei rețele sunt orientate spre creșterea gradului de conștientizare, cetățenie activă și încurajarea dialogului și a valorilor democratice. În cadrul acestei rețele, studenții se transformă în adevărați educatori, prin învățarea altor tineri despre evenimentele legate de cauza Holocaustului și despre valorile drepturilor omului.[97] Elevii dobândesc noi abilități, cum ar fi lucrul în echipă, mentorat de noi membri, crearea propriilor activități educaționale în comunitățile locale și promovarea campaniilor de social media pentru a crește gradul de conștientizare a Holocaustului.

2.4.2. Depozite ale memoriei unei comunităţi (muzee, biblioteci, arhive)

Consiliul Internaţional al Muzeelor definește un muzeu ca fiind: *O instituție permanentă, non-profit, care funcționează în slujba societății și a dezvoltării sale, deschisă publicului, care dobândește, conservă, cercetează, comunică și expune, în scop de studiu, educație și delectare, dovezi tangibile şi intangibile ale oamenilor și mediului lor specific.*[98]

În mod tradiţional, rolul muzeelor este acela de a păstra laolaltă obiecte şi material cultural, religios sau cu valoare istorică, de a le conserva şi a le cerceta pentru a le prezenta publicului, cu scop educativ şi de conştientizare a unor valori considerate esenţiale pentru anumite grupuri.

Dacă în cazul primelor muzee apărute, acestea erau nişte instituţii elitiste, care se adresau doar celor cu o educaţie şi statut înalte, astăzi această

[97] Idem

[98] http://icom.museum/the-vision/museum-definition/ , accesat la 25.04.2023

abordare care limitează nu mai este valabilă. Într-o lume care se află într-o schimbare rapidă, se pune tot mai mult accentul pe deschidere, pragmatism şi implicare colectivă în situaţii care ţin de un impact major asupra oamenilor, comunităţilor şi naţiunilor. Acest fapt conduce la o mai mare disponibilitate a instituţiilor culturale în faţa publicului şi la încurajarea oamenilor de a deveni chiar parte integrantă a acestora, prin participare efectivă la anumite activităţi, pentru crearea unei legături mai strânse între aceştia şi muzeu şi de fapt de apropriere a valorilor pe care acesta le propune.

Totuşi, un adevărat depozit ale memoriei poate deveni orice alt obiectiv care are legătură cu o anumită caracteristică reprezentativă pentru o comunitate. Bibliotecile şi arhivele sunt spaţii în care regăsim tot ceea ce face referire la trecut şi la identitatea unor grupuri umane. Rolul lor educativ este esenţial, fiincă educaţia care nu este pusă în relaţie cu cultura în cadrul societăţii este incompletă şi superficială. Astfel, în societatea modernă, muzeele îmbogățesc procesul educațional prin expunerea copiilor și a publicului la istoria lor într-un mod pozitiv; ele ajută generațiile viitoare să înțeleagă și să aprecieze istoria și cultura lor și să fie conştienţi şi mândri de realizările predecesorilor lor.

Mumeloc, Muzeul Memoriei Locale, Cerreto Guidi, Toscana

Un muzeu al memoriei pare a fi o contradicţie în termeni; memoria, un aspect atât de efemer, de subiectiv şi incuantificabil, care capătă nuanţe foarte schimbătoare în timp, pare dificil de captat într-o structură statică aşa cum este un muzeu. Și totuși memoria există și ea ar trebui tratată precum o moştenire între generaţii; sigur că ar trebui să existe un loc în care memoria morților și a celor vii devine una și aceeași, reluată în momentul de amintire actual: amintirea războiului, a celor învinși și a cuceritorilor. Dar în acelaşi timp este necesar să facem referire şi la un alt tip de memorie, spre exemplu la vechile ocupaţii şi meşteşuguri, ce fac parte dintr-o istorie a activităţilor umane, la fapte, cântece şi obiceiuri care s-au pierdut, la povestiri vechi, superstiţii şi convingeri populare, care se referă la locuri şi oameni dispăruţi, care au reprezentat la un moment dat surse de existenţă pentru o serie de persoane. Toate acestea trebuie cunoscute, pentru că ele fac parte din trecutul nostru, sunt experienţe care într-un fel sau altul încă ne influenţează şi se referă la istoria specifică a fiecărui loc.

Din acest punct de vedere, Mumeloc, Muzeul Memoriei Locale, amplasat în Cerreto Guidi, un mic sat din Toscana, își propune să aducă la lumină o parte din trecutul zonei respective și să spună povestea unui episod din istoria locului. Acesta este un muzeu multimedia, un centru cultural și de cercetare, care promovează protecţia și punerea în evidenţă a patrimoniului local, punând accentul pe rădăcinile istorice, pe modul de viaţă al oamenilor, privind cu un ochi la trecut, dar printr-o abordare îndreptată către viitor. În acest sens, muzeul pune accent pe momentul masacrului nazist ce a avut loc asupra acestei zone, pe 23 august 1944.

Fig. 8. *Mumeloc, Muzeul Memoriei Locale, vedere de ansamblu*

Muzeul nu oferă exponate materiale, ci aduce laolaltă mărturii, interviuri, fotografii și amintiri, care reprezintă frânturi de viaţă, care nu se vor a fi uitate. Muzeul vorbește despre această zonă a Toscanei, o zonă umedă, care timp de secole a fost un important centru de activitate și o sursă de trai pentru mulţi oameni, dar care în timpul celui de al doilea război mondial el a devenit și un refugiu pentru mulţi partizani, ce în final au fost

descoperiţi de armata germană. Aici au pierit 175 de oameni, dintre care doar 69 erau bărbaţi de vârstă militară, în timp ce ceilalţi sacrificaţi erau copii, femei și bătrâni.

Fig. 9. *Planurile amenajării muzeului, ale arhitectei Fabrizia Scassellati Sforzolini. Muzeul este organizat în interiorul unei vechi vile a familiei Medici, din oraşul Cerreto Guidi*

Orașul Cerreto Guidi și regiunea Toscana au dorit să creeze muzeul pentru a promova protecția și consolidarea patrimoniului cultural local, pentru a spune lumii despre rădăcinile sale istorice, experiența sa umană și perspectivele de dezvoltare. Tot aici au loc și activităţi educative, în legătură cu școlile locale, cu scopul de a le permite elevilor și profesorilor să se ocupe direct nu doar de marea istorie, ci și de urmele sale: mărturii, surse, documente, care pot fi apoi reluate experimentând independent practicile și instrumentele cercetării istorice.

Fig. 10, Fig. 11. *Imagini de la interiorul muzeului Mumeloc*

2.4.3. Repere ale memoriei urbane (clădiri, străzi, parcuri, pieţe)

Orașul are propriul suflet, reprezentat de caracteristicile lui esențiale și construit de locuitorii lui. Din moment ce acest suflet traduce istoria spațiilor sale urbane, nu ar trebui ca el să fie șters, el trebuie să prevaleze precum o lumină veșnică. La fel și memoria sa, care se contopește în anumite puncte cu istoria. Memoria urbană este orașul în sine, care păstrează semnele proceselor sale constante de transformare și permanență[99]. Ar fi o greșeală să credem că putem îngheța spațiul urban, de aceea orice intervenţie la nivelul orașului ar trebui să își propună să unifice diferite timpuri istorice și să conserve spiritul orașului, lăsând în același timp loc pentru dezvoltare și dinamism pentru viitor. Proiectul urban care poate uni trecutul cu prezentul și viitorul, prin patrimoniul urban, prezent în totalitatea sa socială. De asemenea, poate uni diferitele grupuri sociale, prin participarea lor la proiectarea orașului și transformările sale. Conștientizarea patrimoniului cultural, interconectată cu construcția colectivă a proiectelor urbane care subliniază importanța spațiilor publice în care oamenii pot cunoaște identitatea lor comună, pot contribui la păstrarea sufletului orașului[100].

Totodată, putem considera memoria urbană ca un fel de memorie colectivă constituită din experiențele indivizilor în interiorul locului însuși și prin istoria și mediul său social. Experiența, atât a locuitorilor, cât și a observatorilor, are efecte asupra memoriei urbane și de aceea considerăm "memoria urbană" nu numai prin memoria socială a locuitorilor, ci și prin memoria colectivă a oamenilor care trăiesc în oraș.[101] În același timp, se poate observa că pierderea memoriei urbane apare atunci când există schimbări majore în mediul fizic sau social. O schimbare a mediului fizic (dezastre,

---

[99] Nadia Somekh, "The Soul of the City: Urban Memory and Heritage*", International Journal of creative research thoughts*, 5/2021, https://ijcrt.org/papers/IJCRT2105505.pdf , accesat la 30.04.2023

[100] Idem

[101] Ikbal Ece Poslaci, *The New Urban Memory*, articol pregătot pentru al 42-lea Congres ISoCaRP, https://pdfs.semanticscholar.org/0541/624e82d001a12218544bb2d336999e4ee9fb.pdf, accesat la 30.04.2023

incendii mari etc.) este unul dintre faptele care provoacă discontinuități și pierderea memoriei urbane. Cu toate acestea, societățile pot întrerupe această continuitate, creând o reînnoire a memoriei urbane prin schimbări sociale, economice și politice (cum ar fi imigrațiile). Formarea identității urbane necesită realizarea durabilității fără întreruperi în memoria urbană.

În acelaşi timp, trebuie să fim conştienţi de faptul că suntem martorii unei schimbări de amploare în ceea ce priveşte relaţia oraşelor cu trecutul lor. Teoreticienii urbanişti sunt de acord că avem de-a face cu un moment de cotitură de mare importantă, în sensul în care niciodată până acum nu s-au remarcat atâtea grupuri de amenajări, societăți de conservare, genealogiști, muzee, istorici amatori și profesioniști, zone de conservare și clădiri introduse în patrimoniul protejat, de parcă trecutul este pretutindeni și totuși nicăieri. Toţi aceştia încearcă să contribuie la "noua memorie urbană", aceasta nefiind o memorie formată din imagini noi, ci noi referințe în cazul în care memoria leagă imagini care sunt detașate de locurile lor și nu mai sunt considerate "noi".

Casa Memoriei, Milano, arhitecți baukuh

Casa Memoriei este o casă, o casă colectivă, în care locuitorii oraşului Milano speră să găsească protecţie pentru amintirile lor pe care doresc să le protejeze. Nimeni nu locuieşte de fapt această casă şi din acest punct de vedere, casa este de fapt înţeleasă ca o carcasă, un spaţiu de protecţie, un adăpost care cristalizează memoria şi o separă de agitaţia metropolei. În acest fel ea devine un obiect care este în acelaşi timp protejat şi expus, o comoară ce se înconjoară de un înveliş protector, care îi apără, dar îi şi expune conținutul[102].

[102]*House of memory/ baukuh*, https://www.archdaily.com/639402/house-of-memory-baukuh/55712319e58ece3e7b0000c1-house-of-memory-baukuh-photo/, accesat la 30.04.2023

Fig. 12, Fig. 13. *Exteriorul Casei Memoriei, Milano*

Relaţia dintre memorie şi Casa Memoriei nu este una evidentă şi într-o relaţie directă. Oraşul Milano contemporan nu posedă o memorie stabilă, apropiată de întreaga comunitate, gata pentru a fi imortalizată în piatră, fără vreo urmă de îndoială. Mai degrabă decât a considera acest proiect o expresie a memoriei împărtăşite, am putea să ne referim la ea ca la un resort ce oferă startul unei discuţii pe tema diferitelor elemente care coexistă în cadrul memoriei colective a oraşului. Ea încearcă să ofere spaţiu pentru memoriile variate care sunt interconectate nu doar în cadrul societăţii contemporane, dar şi în interiorul indivizilor. Este vorba despre amintirile ferme, pe termen lung, care coexistă în noi toți cu amintirile noastre trecătoare și delicate; amintirile publice merg mână în mână cu cele private; amintirile explicite nu pot fi separate de cele inconștiente.

Astfel, diferitele stiluri ale memoriei se întâlnesc într-un obiect care este gata să stabilească un dialog cu diferite tipuri de public, fără a renunța la posibilitatea de a oferi o reprezentare unificată. Astfel, o scenografie permanentă apare alături de un peisaj schimbător, producând o "mașină a

memoriei" care este atât complexă, cât și univocă, lentă și inconstantă, atât multiplă, cât și imuabilă.

Casa Memoriei este acoperită în întregime cu imagini de mari dimensiuni, care descriu istoria recentă a orașului Milano. Carcasa noii clădiri este înțeleasă ca un mozaic contemporan: această colecție de imagini încearcă să sugereze atât complexitatea, cât și unitatea ideală a memoriei colective din Milano. Faţada astfel decorată nu expune neapărat existenţa în acest spaţiu a unei memorii unice, împărtășite, ci mai degrabă nevoia existenţei unei astfel de memorii. Din acest motiv, imaginile care compun mozaicul, sunt în acelaşi timp monumentale în mod explicit dar şi fragile în mod deliberat. Ele apar mai clar de la depărtare și apoi își pierd claritatea odată cu apropierea de faţada casei, creându-se astfel sugestia unei nesiguranţe referitoare la acelaşi adevăr, unic pentru toată lumea, la care se referă.

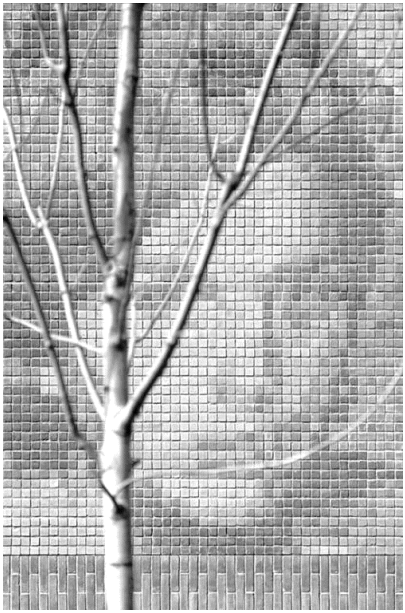

Fig. 14, Fig. 15, *Faţada din cărămidă a Casei Memoriei, Milano, arhitecţi baukuh*

Imaginile reprezintă în fapt portretele a 19 cetăţeni anonimi ai oraşului, fapt ce sugerează diversitatea populaţiilor care au locuit oraşul în perioada postbelică. Acestora li se adaugă 8 imagini istorice care reprezintă 8 momente importante din istoria recentă, precum deportările şi taberele de concentrare, eliberarea de sub dominaţia fascistă etc. Această decoraţie exterioară realizată din cărămizi policrome stabileşte o relaţie directă cu clădirile reprezentative ce urmăresc tradiţia lombardă, precum Ospedale Maggiore sau Santa Maria delle Grazie.

Clădirea este structurată în trei părţi, conectate între ele printr-un parter deschis complet. Piesa de rezistenţă a acestui spaţiu generos este reprezentat de scara elicoidală galbenă, de mari dimensiuni, care leagă cele trei niveluri de spaţii de expunere şi cinci niveluri ocupate de arhivă. Scara face un contrast copleşitor între dimensiunile sale colosale în raport cu spaţiile relativ reduse ale nivelurilor pe care le leagă. Acest lucru oferă o altfel de spaţialitate zonelor de la interior, care par mai generoase şi mai vaste.

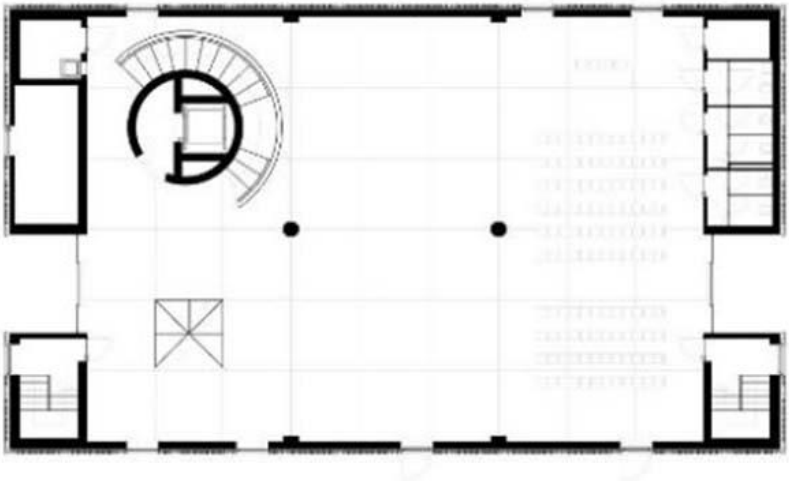

Fig. 16. *Planul Casei Memoriei, Milano, arhitecţi baukuh*

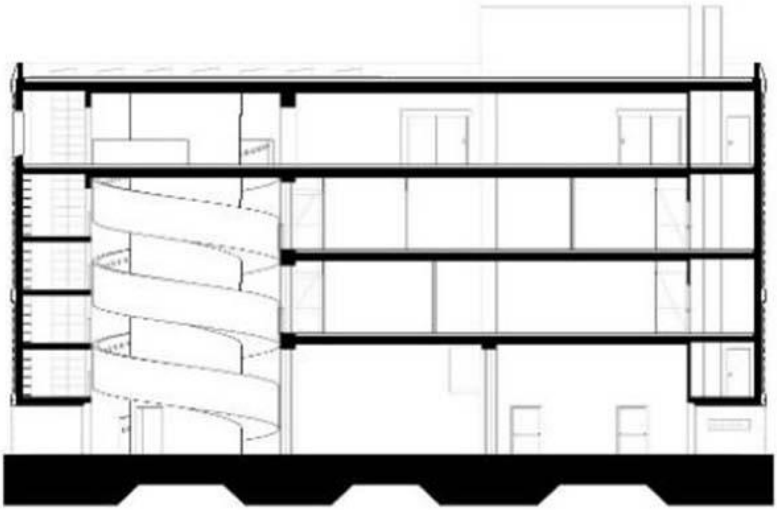

Fig. 17. *Secţiunea Casei Memoriei, arhitecţi baukuh*

Scara galbenă nu este doar un element constructiv, ea este şi un canal ce stabileşte o relaţie între vizitatori şi colecţia de arhivă. Având în vedere că prețioasa arhivă nu permite vizitatorilor să acceseze direct documentele, relația dintre cetățeni și colecție este stabilită prin mișcarea rotativă creată de scară. Vizitatorul se apropie în repetate rânduri și apoi se îndepărtează de colecție, trăind astfel o secvență complexă de vederi ale documentelor și, în spatele lor, a parcului exterior.

Fig. 18, Fig. 19. *Scara elicoidală de la interiorul clădirii Casei Memoriei, arhitecţi baukuh*

2.4.4. Situri arheologice, ruine, locuri uitate

"Ruina creează forma prezentă a unei vieţi trecute[103]". Se poate spune că ruina reprezintă un cumul de paradoxuri temporare şi istorice. Rămăşiţa unei clădiri devine un portal de acces către trecut, iar degradarea ei este un memento palpabil al trecerii timpului. Dar totodată, ea face şi legătura cu viitorul, făcându-ne conştienţi de deteriorarea prezentului în care trăim şi de posibilităţile neprevăzute pe care le poate aduce un viitor necunoscut nouă.

Ruina este o parte care la un moment dat a aparţinut unui întreg; acesta poate fi de natură economică, socială, istorică, industrială, estetică

[103] Georg Simmel, "The Ruin", *The Hudson Review, Inc*., vol. 11, nr.3, 1958

ş.a.m.d.; ea este un fragment ce face referire la întregul căreia îi aparţinea şi din acest punct de vedere ea intensifică absenţa întregului pierdut, generând astfel înăuntrul nostru scenarii şi reîncercări de refacere a acestuia, pentru că absenţa capătă superioritate în faţa prezenţei. Astfel, spre deosebire de obiectele din cadrul unui muzeu, care sunt selectate, studiate şi decodificate, apoi organizate de către un specialist (muzeograf, curator etc.), ruina oferă oamenilor posibilitatea propriei decodificări, astfel că aceasta capătă un caracter subiectiv, personal, care face referire la propria memorie, pusă în legătură cu memoria ruinei.

Memoria ruinei, sau caracterul ei memorabil nu este dat neapărat de proprietăţile sale estetice, ci de istoria ei şi de evenimentele ce s-au desfăşurat în contextul ruinei, care îi oferă specificitate[104], experienţa trecută fiind cea care face distincţia între un monument şi un alt obiect material. Totodată, valoarea culturală şi cea istorică în cazul rămăşiţelor, indiferent că sunt case, situri arheologice sau alte fragmente ale unor civilizaţii trecute, este dată de un trecut abundent pe care l-au traversat, care are o anumită însemnătate pentru prezent[105]. Acest trecut se poate referi la momente semnificative din istoria unei culturi, care reprezintă gloria şi mândria acesteia, sau, dimpotrivă, momente de cumpănă şi de eşec.

Este nevoie de o anumită disponibilitate sufletească pentru a putea rezona şi a fi stimulat de prezenţa unei ruine; această stare este dată de relaţia dintre familiar şi nefamiliar. De aceea, până în momentul în care reuşim să ne identificăm cu aceasta, ea nu îşi poate depăşi condiţia de obiect inert, care poate deveni cel mult o curiozitate istorică. [106] Astfel, deşi reuşim să înţelegem importanţa ei din punct de vedere istoric, fără a o pune în relaţie cu anumite elemente ce ţin de propriul nostru mediu de existenţă, fără a avea referinţe personale, nu am reuşi să o descifrăm corect, iar ea ar rămâne în continuare doar o relicvă abstractă a trecutului, astfel că unica justificare a unui astfel de obiect este reprezentată de experienţa directă.

---

[104]Trigg Dylan, *The Aesthetics of Decay, Nothingness, Nostalgia, and the Absence of Reason*, Peter Lang, New York, 2006

[105] Anca Artemisia Maxim, *Importanţa ruinelor în context contemporan– O viziune asupra Platoului Cetăţii de scaun a Sucevei*, UAUIM, 2016, lucrare de licenţă, p.14

[106]Idem

Fortul 13, Jilava

Continuând ideea conturată anterior, Fortul 13 Jilava reprezintă o bună modalitate pentru a exemplifica acest caracter personal al ruinelor. Astăzi aflate într-o stare de degradare avansată, acoperite de vegetaţie şi rugină, zidurile rămase ale clădirii fortului încă mai păstrează încrustate poveştile oamenilor ce au suferit şi au murit în aceste celule, pentru un gând şi pentru credinţa lor. Ele sunt rămăşiţe de o profundă însemnătate pentru istoria şi spiritualitatea românească, marcând un moment de importanţă capitală din istoria noastră.

Ridicat (deşi termenul nu este chiar cel mai adecvat, dată fiind semiîngroparea construcţiilor în teren) pentru a fi un element al centurii de fortificaţii a Bucureştiului şi nefolosind nici măcar o dată scopurilor iniţiale, Fortul 13 este, pe rînd, puşcărie pentru ţăranii răsculaţi în 1907, deţinuţii de drept comun şi politici ai perioadei interbelice, loc al crimelor legionare din ianuarie 1941 şi al celor comuniste de după 1945. Procesul de dezafectare după cutremurul din 1977 este scurt şi dramatic punctat de folosirea sa în decembrie 1989.[107]

[107] Sergiu Nistor, "Fortul 13, Jilava", *Dilema Veche*, nr.448, 13-19 septembrie 2012

Fig. 20. *Intrarea Fortului 13, Jilava*

Chiar dacă de-a lungul timpului ansamblul s-a dezvoltat, noile funcţiuni au presupus necesitatea adăugării de clădiri, iar conformarea actuală nu mai aminteşte de specificul militar iniţial, totuşi prezenţa memoriei puşcăriei politice postbelice este consistentă. PLanimetria ansamblului face trimitere clară la organizarea specifică fortificaţiilor, spaţiile interioare sunt evident marcate de universul concentraţionar. Perceperea şi înţelegerea locului şi a istoriei lui este ajutată de detaliile rămase din trecut.

Pe lângă patina timpului şi descompunerea pricinuită de inundaţiile repetate, zidurile din Fortul 13 poartă inscripţii şi însemnări ale deţinuţilor. Psalmi, rugăciuni, poezii, mărturii lizibile ale unor trăiri profunde. Împreună cu resturile de pături şi alte rămăşiţe de mobilier, toate aceste elemente induc vizitatorului un sentiment de milă nostalgică şi de visare. Apar întrebări şi nelămuriri, toate aceste urme ne aruncă în trecut şi ne fac să ne simţim vulnerabili în faţa istoriei şi a timpului[108].

[108] Anca Artemisia Maxim, *Importanţa ruinelor în context contemporan– O viziune asupra Platoului Cetăţii de scaun a Sucevei*, UAUIM, 2016, lucrare de licenţă, p.14

Fig. 21. *Interior de celulă – Jilava*

Fig. 22. *Inscripţie pe pereţii de la Jilava, Fortul 13, astăzi transformat în memorial şi accesibil publicului pentru vizitare*

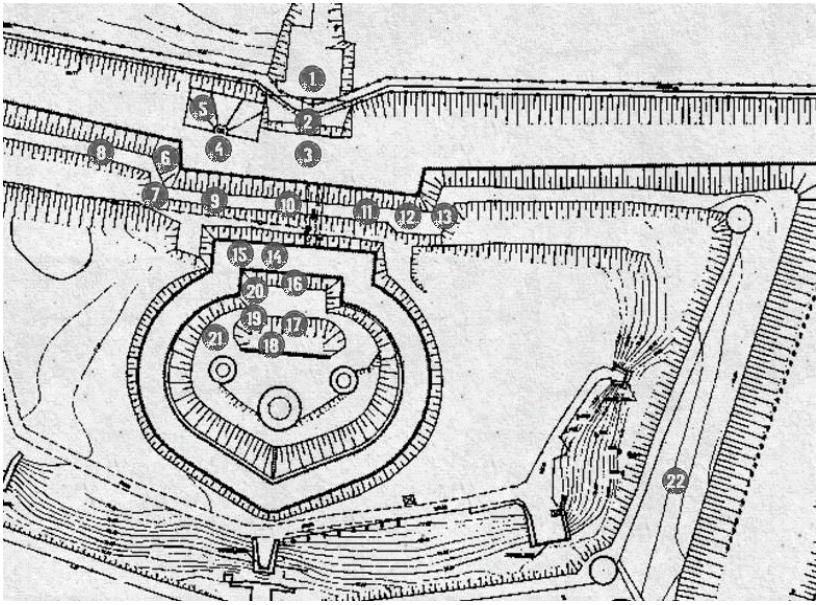

Fig. 23. *Harta turului închisorii*

1. Intrarea în Fortul 13 Jilava
2. Secţia, văzută de sub bolta de acces în fort
3. Bolta de acces în fort, prima grădină interioară şi intrarea în Secţie
4. Prima grădină interioară
5. Zona de plimbare a deţinuţilor
6. Celula în care a murit monseniorul Vladimir Ghika
7. Coridorul din latura stângă a Secţiei
8. Celulă de detenţie din latura stângă a Secţiei
9. Celulă de detenţie din latura stângă a Secţiei
10. Culoar de acces între cele două aripi ale Secţiei
11. Holul de intrare în aripa dreaptă a Secţiei
12. Celulă de detenţie din latura dreaptă a Secţiei
13. Coridorul din latura dreaptă a Secţiei
14. A doua grădină interioară, cuprinsă între Secţie şi Reduit
15. Casimca
16. Coridorul către celularul şi izolatorul din Reduit
17. Coridorul către celula Neagră
18. Celula Neagră
19. Culoarul de acces între celulele de izolare
20. Celulă de izolare
21. Cameră de detenţie din Redu

2.4.5. Monumente istorice, de for public

Ideea de monument a început, poate, odată cu construcția piramidelor și a monumentelor similare, dedicate eroilor, precum şi morminte ale unor personalităţi puternice şi influente. Urcate pe piedestale, constând în statui, obeliscuri sau coloane, acestea erau amplasate deasupra nivelului privirii, astfel încât forma şi dimensiunea lor să devină cu adevarat monumentale şi intangibile.[109] Aceste principii au fost preluate şi perpetuate în mod tradiţional în ceea ce priveşte conformarea monumentelor până aproape de prezent.

Începutul monumentelor dedicate societății își are originea la începutul secolului al XIX-lea, perioadă cunoscută pentru promovarea naționalismului şi a valorilor locale, când s-a pus accent pe scrierea istoriei naționale și au fost construite numeroase monumente dedicate eroilor și evenimentelor naționale.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, monumentele memoriale încep să aibă un caracter spațial diferit, formele se apropie mai mult de sol, integrând adeseori şi locuri de şedere pentru a fi ocupate de utilizatori.[110] Se remarcă astfel o apropiere de monument în sine şi poate în acest fel chiar şi de subiectul căruia acesta îi este dedicat.

După primul şi al doilea război mondial, ridicarea de monumente şi memoriale dedicate victimelor războaielor, soldaţilor şi civililor a devenit un fenomen din ce în ce mai întâlnit. Începând cu această perioadă, însă, se remarcă trecerea de la o orientare naţională către una comunitară. Formele devin mai degrabă abstracte, astfel încât monumentul memorial are mai mult de o singură dimensiune, cunoscând astfel o complexitate sporită.

De asemenea, după cel de al doilea război mondial, arhitectura monumentelor şi implicit arhitectura memorială şi-a schimbat orientarea, de

[109] Yousra Attwa, Mohammed Refaat, Yasmin Kandil, "A study of the relationship between contemporary memorial landscape and user perception", *Ain Shams Engineering Journal*, 13/2022

[110] S. Tanovic, *Designing Memory: The Architecture of Commemoration in Europe, 1914 to the present,* Cambridge University Press, Cambridge, 2019

la eroi şi faptele de patriotism către cei care şi-au pierdut viaţa în războaie, dezastre sau au avut de suferit în imprejurări injuste.[111]

Monumentele joacă un rol important în construirea şi menţinerea sănătăţii societăţii umane din punct de vedere sociologic şi cultural. Ele realizează fizic ceea ce noi construim psihologic şi oferă conexiunea dintre generaţii în spaţiul memoriei şi al experienţei. Monumentele nu sunt nici obiecte ale istoriei, nici ale mitului. Walter Goldschmid[112] afirmă că ele reprezintă parabole a ceea ce noi am realizat, a ceea ce suntem şi ale scopului pentru care ne aflăm aici. Ne raportăm la monumente ca la locuri de înmagazinare a memoriei şi semnificaţiei, acestea transmiţându-se sub forma unui dar spiritual de la o generaţie la alta. Rolul şi însemnătatea psihologică pe care o dăm monumentului justifică realizarea şi întreţinerea lor şi grija pe care comunitatea le-o oferă. Acesta ne redă locul în timpurile pe care le trăim şi ne îndeamnă să preţuim scopul lui nobil de deţinător al moştenirii noastre[113].

Scopul principal al monumentelor şi memorialelor este acela de a stabili, prin intermediul naraţiunii istorice, un dialog între două lumi, cea a timpului trecut şi cea a urmaşilor lui, care au nevoie de aceste manifestări pentru a se regăsi şi a căpăta o identitate în cadrul comunităţii. Monumentele ale căror înţelesuri sunt acceptate la scară largă şi îmbrăţişate de comunitate ca un element de referinţă al acesteia devin centre marcante ale societăţii. Însă, chiar şi după terminarea construcţiei memorialului, naraţiunea memoriei colective şi istorice este abia la început. Monumentul serveşte în continuare la adunarea fondului memoriei şi invită la dialog; ies la suprafaţă amintiri reprimate, se realizează o reevaluare a celor care au participat – învingători şi învinşi deopotrivă – ridicându-se din nou problema confruntării dintre individ şi colectiv. De fapt, se poate spune că monumentele şi memorialele sunt realizări fizice ale expresiei memoriei colective, iar această expresie

---

[111] Kunzhao Zou, *From Memorial Space to Place of Public - Increasing spatial vitality of memorials in Europe after World War II*, lucrare de licenta, Universitatea Tehnica Delft, 2021.

[112] W. Goldschmidt *Anthropology and the Coming Crises: An Autoethnographic Appraisal*. American Anthropologist, Vol 79 /1977, p. 293

[113] Pavel Albu, *Spaţiul memoriei*, UAUIM 2014, lucrare de licenţă, p.20

trece printr-un proces de renegociere a acestei memorii până când ea devine, într-un final, memorie istorică[114].

Un monument aduce aminte. Amplasamentul său, amenajarea spaţiului sau inscripţiile sunt elemente care amintesc persoane, lucruri, evenimente sau valori. În limba română contemporană, "monumental" înseamnă mare, important şi impozant. Monumentele, în general, onorează, iar durabilitatea lor este potrivită cu subiectele de mare interes, care dăinuie în timp. Însă, derivarea noţiunii de monument, de la verbul latin *moneo, monere* sugerează mai degrabă calitatea sa de rememorare care serveşte la "mustrarea" sau avertizarea omenirii în prezent, pentru ca greşelile trecutului să nu mai fie repetate în viitor.

În secolul al XX-lea, monumentele au fost adesea criticate pentru incapacitatea lor de a rememora, de a atrage atenţia oamenilor asupra valorilor pe care le reprezintă şi care au devenit învechite şi discutabile. În ciuda acestor critici, în deceniile din urmă s-au realizat multe şi remarcabile forme de revitalizare în ceea ce priveşte opera de memorializare în spaţiul public. Motivaţiile care au dus la crearea acestor monumente sunt diverse, ceea ce a dus şi la lărgirea domeniului de aplicare a acestora şi la diversificarea formelor de abordare şi a strategiilor de proiectare în atingerea scopului.

Monument împotriva fascismului, Hamburg

Termenul de contra-monument se referă la practici de comemorare, care resping trăsăturile monumentelor tradiţionale, iar termenul a devenit răspândit odată cu critica lui James E. Young, pentru care acest tip de manifestare renegociază formele tradiţionale şi raţiunile unei forme de artă memorială publică, precum durabilitatea şi impozanţa, reprezentarea figurativă sau glorificarea faptelor trecutului[115].Exemplul cel mai invocat este Monumentul împotriva Fascismului, ridicat la Hamburg, opera artistului Jochen Gerz, o coloană de 12 metri înălţime, care îndeamnă vizitatorii să îşi scrie numele pe suprafaţa sa de plumb, ca un simbol al vigilenţei împotriva fascismului, războiului şi violenţei. Artistul îşi motivează alegerea prin

[114]Idem

[115] J. E. Young *Memory/monument*, în, R. S. Nelson,R. Shiff, eds, *Critical Terms for Art History*, University of Chicago Press, Chicago, 2003, p. 23

cuvintele: *Nu pentru a consola, ci pentru a provoca, nu pentru a fixa, ci pentru a schimba, nu pentru a dăinui, ci pentru a dispărea, pentru a nu fi ignorat de trecători, pentru a stimula interacţiunea; nu pentru a rămâne intact, ci pentru a invita la propria violare şi desanctificare; a nu accepta cu nonşalanţă povara memoriei, ci a o arunca la picioarele oraşului.* [116]

Acest monument a reuşit chiar să depăşească aşteptările artistului de a realiza o confruntare între tradiţie şi sacru, iniţial el sperând ca oamenii să îşi scrie pur şi simplu numele într-o oarecare ordine, amintind de imaginea clasică a unui memorial de război, în cadrul căruia numele dispăruţilor apar menţionate sub forma unui pomelnic. Totuşi, oamenii au ales să schiţeze şi garffiti-uri banale, să adauge figuri zâmbitoare, stele ale lui David sau svastici, ori să înlăture inscripţiile anterioare. Tinerii critici afirmă că în acest mod, monumentul capătă semnificaţii noi pe parcursul existenţei sale, ajungând să funcţioneze ca o oglindă a societăţii[21], care marchează diferite puncte de vedere ale oamenilor în ceea ce priveşte anumite problematici ale trecutului şi modul în care ei aleg să le comemoreze în prezent.

[116]Idem

Fig. 24, Fig. 25. *Jochen Gerz, Monument împotriva fascismului, Hamburg, Germania (1996)*

2.4.6. Locuri de înmormântare (cimitire, necropole, morminte)

Când descoperim o movilă în pădure, de 2 metri pe 3 metri, de formă piramidală ce parcă tinde către cer, devenim sobri şi ceva înăuntrul nostru ne spune că acolo a fost înmormântat cineva… Aceasta este arhitectura (Adolf Loos)[117]

Arhitectul austriac Adolf Loos susţinea, la începutul secolului XXI, că doar o mică parte a arhitecturii poate fi considerată artă, şi anume mormântul, afirmând că arta ia naştere din ideea de mormânt, un spaţiu excepţional la conformarea căruia a condus viaţa, dar care transcede acest

[117] Adolf Loos, "Architecture", în *Speaking into the Void: Collected Essays,* MIT Press, Cambridge, MA, 1993.

spaţiu. Și mai importantă pentru Loos devine funcţia etică: anume confruntarea cu moartea, care ne previne în abordarea superficială a vieţii cotidiene şi ajută la un anumit tip de cufundare în sine. Ceea ce contează nu este neapărat cine este înmormântat acolo, ci faptul însăşi că o fiinţă umană se află în acel loc[118]. Se face, astfel, trecerea de la semnificaţia în sine a locului, la mesajul transmis posterităţii, iar acesta ar trebui să fie elementul primordial al monumentului.

Cimitirele conțin trupurile celor morţi. În majoritatea societăților dezvoltate și mai ales în centrele urbane mari, acestea sunt separate și interferează cu conștiința de zi cu zi numai atunci când are loc o înmormântare, sau aniversarea unei morți. Dar chiar și atunci când sunt neglijate, cimitirele reflectă credințele, gusturile, interesele și chiar organizarea socială a oamenilor care le-au creat. O întreagă ramură a arheologiei se bazează pe această noțiune, extrăgându-și concluziile din posesiunile și ornamentele de înmormântare ale foștilor nobili, soldați și infractori, teoretizând pe oasele lor și pe dinți. Cimitirul oglindește societatea pe care o deservește[119].

În general, societăţile au înregistrat diferite versiuni în ceea ce priveşte riturile de înmormântare, iar tranziţia de la comunităţile agricole la cele industriale şi urbane au făcut ca peisajul morţii să se schimbe şi el. Mai ales în ţările care au cunoscut regimuri totalitare, influenţa economică şi politică se poate regăsi în modul în care unii oameni au ajuns să fie înmormântaţi; regimurile criminale nu doar că s-au confruntat cu problema numărului mare de morţi, dar ele şi-au propus să controleze şi modul în care politicile antireligioase se aplicau în cazul practicilor funerare.

Spre exemplu, în cazul Rusiei bolşevice, s-a înregistrat nu doar o schimbare de regim, dar şi una la nivel spiritual şi religios, în sensul că partidul controla până şi ceea ce urma să se întâmple cu cei morţi. Astfel, cei care muriseră în mod violent în timpul anilor de revoluţie, au devenit martiri ai comunismului; alţii, lideri sau oameni care s-au remarcat ca arhitecţi ai

[118] Julian Bonder – *On memory, Trauma, Public space, Monuments and memorials* – https://placesjournal.org/article/on-memory-trauma-public-space-monuments-and-memorials/?cn-reloaded=1, accesat la 10.06.2023

[119] Catherine Meridale, "Revolution among the dead: cemeteries in twentieth century in Russia", în *Mortality*, vol. 8, nr. 2, Brunner Routlege, Bristol, 2003

socialismului au devenit subiecte de pelerianj și adulație[120]. Cel mai celebru astfel de exemplu fiind corpul liderului revoluționar, Vladimir Ilici Lenin, care a fost răcit, reparat și apoi îmbălsămat, păstrat pentru posteritate într-un cub de granit, lângă zidurile Kremlinului din Moscova.

O problemă și mai macabră a apărut odată cu acțiunile poliției secrete îndreptate împotriva populației. În timp ce martirii revoluționari erau înmormântați între zidurile palatelor, în spații grandioase, victimele asasinatelor politice nici măcar nu erau îngropate, sau nu în mod individual[121]. Unii au fost aruncați în șanțuri, alții au fost nevoiți să-și sape propriile morminte înainte de a îngenunchea pentru execuție. În timpul războiului civil, poliția secretă și-a început practica de a descărca adevărate grămezi de cadavre la intrările în cimitirele urbane. Alții au fost lăsați noaptea în fața porților spitalelor locale, iar unii erau pur și simplu abandonați acolo unde fuseseră împușcați. Scopul terorii a fost, la urma urmei, unul educațional, astfel că revoluția s-a aplicat nu numai în fața celor vii, dar și asupra celor morți.

Necropola de la Zidul Kremlinului

Înmormântările în Necropola de la Kremlin din Moscova au început în noiembrie 1917, când 240 de victime pro-bolșevice ale Revoluției din Octombrie au fost îngropate în gropi comune în Piața Roșie. Aceasta se dezvoltă de o parte și de alta a Mausoleului lui Lenin, inițial construit din lemn în 1924 și reconstruit în granit în 1929-1930. După ultima înmormântare în masă făcută în 1921, înmormântările din Piața Roșie au fost, de obicei, efectuate ca ceremonii de stat și rezervate ca ultim omagiu pentru politicienii notabili, liderii militari, cosmonauți și oameni de știință.

În 1925-1927, înmormântarea în pământ a fost oprită; iar de atunci, s-a trecut la incinerarea defuncților și la depunerea urnelor în zidul Kremlinului. Practica de înmormântare a demnitarilor în Piața Roșie s-a încheiat cu înmormântarea lui Konstantin Chernenko în martie 1985. Necropola din Zidul Kremlinului a fost desemnată un punct de reper protejat în 1974.

[120] Idem
[121] Idem

Necropola este construită în jurul mausoleului lui Lenin, care a murit în urma unui infarct în ianuarie 1924. Imediat după moartea acestuia, membrii partidului au deschis discuţia asupra posibilelor modalități de conservare a trupului lui Lenin, inițial timp de patruzeci de zile, în ciuda obiecțiilor văduvei și fraților săi. În acest sens, Stalin a dat instrucțiuni pentru a se instala un sarcofag pentru rămășițele îmbălsămate ale lui Lenin în interiorul zidului Kremlinului și, la 27 ianuarie, sicriul lui Lenin a fost depozitat într-un cavou temporar din lemn construit într-o singură zi. Primul mausoleu propriu-zis a fost construit din lemn în 1924, iar concursul de proiectare și construire a unui nou mausoleu permanent a fost declarat în 1926; construcția lui Alexey Shchusev a început în iulie 1929 și a fost finalizată în șaisprezece luni.

Fig. 26. *Primul sarcofag din lemn al lui Lenin, amplasat în Piaţa Roşie din Moscova*

La două zile după moartea lui Iosif Stalin, partidul a decretat plasarea rămășițelor sale în Mausoleul, care a fost redeschis oficial în noiembrie 1953 cu Lenin și Stalin unul lângă altul. Un alt plan, decretat în martie 1953, construcția Pantheonului, unde corpurile lui Lenin și Stalin ar fi

trebuit să fie ulterior mutate, nu a fost adoptat. Opt ani mai târziu, îndepărtarea trupului lui Stalin din Mausoleu a fost aprobată în unanimitate de către Congresul al 22-lea al Partidului Comunist, iar la 31 octombrie 1961, mausoleul a fost acoperit cu placaj[122]. Rămășițele lui Stalin au fost atunci îngropate într-un mormânt adânc, căptușit cu blocuri de beton, în spatele Mausoleului, iar la ceremonie au participat doar comisiile de stat.

Sarcofagul de sticlă al mormântului lui Lenin a fost de două ori vandalizat de vizitatori, în 1959 și 1969, ducând la instalarea unei capsule de sticlă antiglonţ. A fost bombardată de două ori, în 1963, când teroristul a fost singura victimă și în 1973, când o explozie a ucis teroristul și pe doi spectatori[123].

Ulterior, au început înmormântările în interiorul zidului Kremlinului. Prima persoană care a fost incinerată și cuprinsă într-o urnă din zid, fostul comisar al finanțelor publice Miron Vladimirov, în vârstă de 45 de ani, a murit în Italia în martie 1925. Procedura de tratare a rămășițelor umane într-o urnă era încă o noutate la acea vreme și urna lui Vladimirov a fost dusă în mormântul său într-un sicriu obișnuit. Apoi, în perioada 1925-1927, au loc simultan atât înmormântări în pământ, cât şi incinerări rezervate demnitarilor Cominternului şi oamenilor importanţi din partid.

[122] *Kremlin Wall Necropolis*, https://en.wikipedia.org/wiki/Kremlin_Wall_Necropolis#/media/File:Bundesarchiv_Bild_102-01169,_Moskau,_Lenin-Mausoleum.jpg, accesat la 07.05.2023

[123] Idem

Fig. 27. *Imagine de la plasarea unei urne în interiorul Zidului Kremlinului*

Odată cu sfârşitul celui de-al doilea război mondial, apare o nouă perioadă în evoluţia acestei necropole, prin apariţia mormintelor individuale. Serghei Merkurov a creat primele cinci astfel de morminte, pentru recentul decedat Mihail Kalinin și Andrey Zhdanov, precum și pentru Yakov Sverdlov, Mikhail Frunze și Felix Dzerzhinsky, care pieriseră cu câţiva zeci de ani mai devreme. Standuri de granit gri care separă Piața Roșie de zidul de incintă au fost construite în aceeași perioadă.

Există, în total, douăsprezece morminte individuale; toate fiind modelate asemănător cu modelul canonic al lui Merkurov. Toți cei doisprezece sunt considerați că au murit din cauze naturale, deși unii, cum ar fi Frunze, aveau circumstanțe neobișnuite asociate cu moartea lor. Konstantin Chernenko, care a murit în martie 1985, a devenit ultima persoană care a fost îngropată în Piața Roșie.

Fig. 28. *Mormântul lui Stalin din Piaţa Roşie*

2.4.7. Monumente şi locuri ale suferinţei

Peisajul memoriei implică o serie largă de înţelesuri în contextul actual, în care spaţiul este văzut ca o sumă de trăsături specifice, care îi redau individualitatea şi îl disting de orice alt loc. În acest caz, cadrul cultural ca loc al traumei (situaţia care reprezintă fundamentul studiului de faţă) se află undeva între ideea de patrimoniu şi spaţiu al emoţiei subiective. Ne referim, aşadar, la un anumit tip de *genius loci*, încărcat cu trăsături negative, tendinţa actuală fiind, însă, aceea de a redirecţiona optica şi de a învesti cu semnificaţii pozitive chiar şi aceste spaţii ale memoriei-rană[124].

Acestea sunt spaţii cărora oamenii le atribuie o componentă simbolică şi de rememorare, care nu este neapărat perceptibilă la o primă vedere. Aceasta poate consta în implicaţii religioase, istorice, culturale, artistice, care au legătură cu locul respectiv, în mod fizic sau doar simbolic, ori prin asociere. În general, cel mai bine reprezentate din acest punct de vedere, sunt locurile care au fost martorele unor evenimente traumatice (mai ales din perioada secolului XX), care primesc o importantă valoare memorială, chiar dacă aceasta nu are ca bază elemente pozitive, ci se remarcă aici un anumit tip de spirit al locului în sens negativ. Această caracteristică demonstrează că valoarea memorială nu se referă doar la omagiul adus unor personalităţi eroice sau unor evenimente asociate triumfului ori altor evenimente benefice societăţii, ci aceasta poate rezida şi în comemorarea traumei colective, care a stat la baza fărâmiţării morale şi fizice a unor comunităţi, iar aceste aspecte ale trecutului trebuie aduse în actualitate în aceeaşi măsură în care ne respectăm eroii[125].

Groapa comună din pădurea Sandormokh

Pădurea dintre lacul Onega şi graniţa finlandeză a Rusiei a reprezentat locul în care 6421 de prizonieri ai gulagului din timpul Marii Terori a lui Stalin au fost executaţi în perioada 1937-1938. Aceştia au fost aruncaţi în gropi comune săpate în solul nisipos, care este instabil, astfel că după amplasarea trupurilor în gropi, pământul de deasupra s-a surpat, lăsând

[124] Pavel Albu, *Spaţiul memoriei*, UAUIM 2014, lucrare de licenţă, p.7
[125] Ibidem, p. 13

la vedere niște denivelări neobișnuite.[126] Aceste semne l-au ajutat pe Yury Dmitriyev şi pe alţi membri ai *Memorial*-ului, organizaţia rusească cea mai veche pentru apărarea drepturilor omului, să descopere locul de înmormântare în masă de la Sandormokh, în 1997, acesta fiind unul dintre cele mai mari astfel de locuri din fosta URSS.

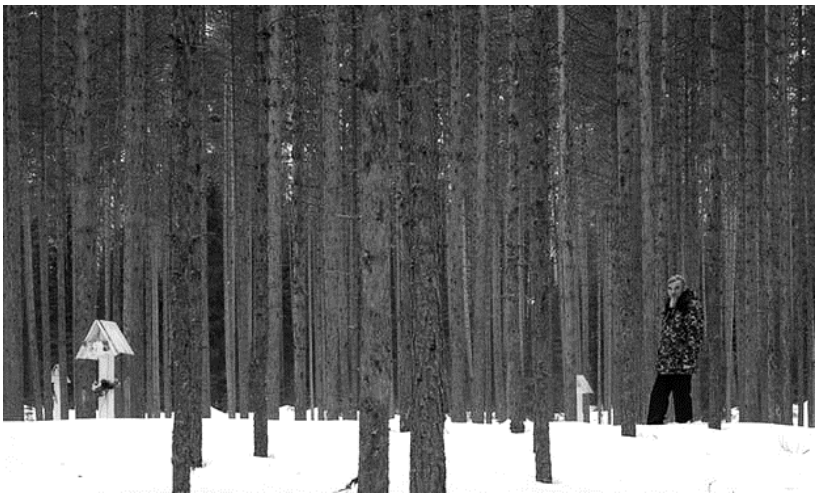

Fig. 29. *Pădurea de la Sandormokh, locul de execuţie şi înmormântare a peste 6000 de oameni ca urmare a persecuţiilor politice din URSS*

Dmitriyev, supranumit şi "vânătorul de morminte" în Rusia, a dedicat peste 30 de ani acestei activităţi de a descoperi urmele unui trecut violent şi de a salva memoria victimelor represiunilor sovietice de la "uitarea sponsorizată de stat"[127], publicând numeroase cărți cu nume, date și locuri de execuții descoperite. *Pentru ca guvernul nostru să devină ... responsabil,*

[126] Alec Luhn, "Gulag grave hunter unearths uncomfortable truths for Russia", *The Guardian*, 3. aug. 2017, https://www.theguardian.com/world/2017/aug/03/gulag-grave-hunter-yury-dmitriyev-unearths-uncomfortable-truths-russia, accesat la 01.05.2023

[127]Idem

trebuie să educăm poporul[128], a declarat Dmitriyev despre eforturile sale de a descoperi detaliile represiunii sovietice.

Sigur că şi Rusia se confruntă astăzi cu aceleaşi probleme pe care le întâlnim şi în alte ţări foste comuniste, pentru că şi aici nu toată lumea dorește să-și amintească această istorie uitată, în special pe fondul fervoarei patriotice actuale a Rusiei. Președintele rus Vladimir Putin a declarat recent că "demonizarea excesivă" a lui Stalin a fost "un mijloc de atac împotriva Uniunii Sovietice și a Rusiei", iar mai multe filiale ale Memorialului au fost declarate "agenți străini" în ultimii ani[129]. *La fel ca în perioada Marii Terori, când represaliile politice, crimele, execuțiile extrajudecate au devenit normele vieții sovietice, astăzi persecuția, arestările, bătăile la raliuri, închiderea organizațiilor independente ... au devenit norma vieții în Rusia*, a spus Irina Flige, directorul Memorialului din Sankt Petersburg, care a făcut descoperirea acestui loc împreună cu Dmitriyev.

Situat lângă insulele Solovetsky, locul de naștere al gulagului, regiunea Karelia din nord-vestul Rusiei este locul unde zeci de mii de prizonieri au fost împușcați sau au murit săpând infamul canal al Mării Albe pentru primul plan cincinal al lui Stalin. Ca ofițer al unui oficial regional, Dmitriyev a început să caute mormintele după ce a fost convocat să se ocupe de rămășițele descoperite de un excavator la o bază militară în 1988. Curând, el a început să încerce să identifice victimele execuțiilor în masă, care au fost făcute pe ascuns. Pe parcursul perioadei scurte în care au fost deschise arhivele poliției secrete în anii 1990, Dmitriyev a reușit să citească mii de ordine de execuție în caseta de înregistrări.

Astăzi, memorialul constă în sute de stâlpi din lemn amplasaţi printre trunchiurile copacilor, care servesc drept suport pentru fotografiile şi numele victimelor ce au pierit.

[128] Idem
[129]Idem

3. MEMORIE ŞI LOC

VICTIMELE COMUNISMULUI ÎN ROMÂNIA

3.1. Ura ca ideologie

Este cunoscut faptul că pe teritoriul ţării noastre au trăit la un loc, în diferite perioade ale istoriei, o serie de naţionalităţi şi etnii, care şi-au adus aportul fiecare în felul său la edificarea ţării. Indiferent că vorbim despre unguri, germani, evrei, armeni, greci sau ţigani, toţi aceştia au convieţuit mai mult sau mai puţin paşnic, traversând atât momente de armonie, cât şi episoade tensionate, vina nefiind totuşi niciodată de o singură parte. Însă ceea ce este de observat este că ura în cazul acestor momente se manifestă la cote înalte numai în timpul dictaturilor, aşa cum ştim că dictatura carlistă s-a îndreptat mai ales împotriva românilor, cea hortistă a avut ca ţinte românii şi evrei din Transilvania, legionarii îşi îndreptau acţiunile represive către evrei, Antonescu îi avea ca ţintă şi pe ţigani pe lângă aceştia, iar năvala sovietică a avut ca urmare deportarea saşilor şi şvabilor în Siberia[130].

[130] Redacţia Memoria, *Memoria aproapelui nostru*, introducere la eseul lui Emil Cioran, *Un popor de solitari*, în *Memoria, Revista gândirii arestate*, nr. 5, Bucureşti, 1990, pp.108-109

Spre deosebire de toate dictaturile cunoscute, comunismul a adus suferinţa pentru toţi, fără a ierta pe cineva. Mizând fals pe rezolvarea problemei naţionalităţilor, marxism-leninismul a avut ca rezultat întreţinerea duşmăniei între acestea, fapt de aşteptat din partea unei ideologii ce îşi extrage puterea din ură şi resentiment. Comuniştii s-au bazat pe principiul divizării, pe care l-au aplicat de la cele mai înalte niveluri şi până la familii, propunându-şi să despartă până şi rudele cele mai apropiate. Pe de altă parte, dacă ne referim la modul în care erau recrutaţi cei care urmau să pună în aplicare măsurile represive, nu era importantă naţionalitatea, ci ceea ce era capabil să realizeze individul , astfel că întreaga ierarhie comunistă, pornind de la vârfuri şi până la executanţii ultimi, "s-a eşafodat pe toate scursurile sociale, pe declasaţi, pe cei capabili să programeze crima şi să o înfăptuiască"[131]. În acest sens, ei au fost recrutaţi de pe întreg teritoriul ţării, fără a ţine seama de proveniența lor, criteriul era doar ignoranţa şi maleabilitatea. Ajungem chiar să facem o comparaţie cu acţiunile lui Hitler, care a lovit în evrei, însă nu şi-a ucis propriul popor, în timp ce Stalin nu a ţinut cont de nicio diferenţiere de neam şi i-a masacrat mai ales pe cei de acelaşi sânge cu el, fapt care s-a repetat întocmai în toate ţările aflate sub influenţa sovietică. Acest aspect vine să condamne şi mai mult această ideologie criminală, care a fost capabilă să acţioneze cu o cruzime fără precedent împotriva propriilor semeni.

În acest sens, Banu Rădulescu, creionează o "clasificare" a acestor "români", care se fac responsabili pentru crimele înfăptuite de-a lungul a 50 de ani de teroare comunistă în ţara noastră[132]:

- acei cetăţeni români, apatrizi în fapt şi români doar prin acte, care nu aparţineau ţării noastre şi pentru care România reprezenta unul dintre alte

[131]Idem

[132] Banu Rădulescu, "Cine poartă răspunderea penală şi morală pentru gulagul românesc", *Memoria, revista gândirii arestate*, nr. 17, pp. 80-81

posibile locuri propice supravieţuirii. Oportunişti adaptabili şi fără coloană vertebrală, care au găsit în România la momentul respectiv cea mai bună variantă de existenţă;

- "români-români"[133], care au manifestat un idealism nereţinut faţă de comunism, pe care îl considerau benefic pentru ţară şi care au adoptat ideile acestuia *ad literam*;

- români consideraţi de ţară şi de ei înşişi nişte exemple de patriotism, au crezut că vor putea influenţa regimul într-o direcţie benefică, chiar din interior;

- români, care au intuit că ideologia comunistă este doar o mare escrocherie a momentului şi care voiau să profite şi ei de ceea ce putea ea oferi;

- "inocenţii imbecilizaţi"[134], poate cea mai vastă categorie, cu care încă ne confruntăm astăzi, este formată din oameni iniţial de bună credinţă, care, convinşi treptat de propaganda comunistă, au fost atraşi în sistemul controlat de partid şi nu s-au mai putut desprinde de acesta;

- nefiind neapărat o categorie aparte, pentru că aceştia fac adeseori parte şi din tiparele descrise mai sus, îi regăsim pe cei fără o poziţie proprie şi verticalitate, care au căutat mereu să se orienteze după cel mai puternic, căruia să îi devină slugă credincioasă, trădându-l atunci când situaţia devenea nefavorabilă.

Totuşi, indiferent de categoria din care făceau parte, aceste persoane urmau aceleaşi directive trasate de cei aflaţi cu una sau mai multe trepte mai sus, care au fost rezumate în câteva cuvinte eficiente astfel: *Atenţie ca reprezentanţii opoziţiei politice să fie închişi. Să se prelucreze acei opozanţi care se bucură de stima populaţiei băştinaşe. Înainte ca ei să se întărească în conştiinţa maselor, trebuie lichidaţi prin aşa-numitele „întâmplări neprevăzute" sau închişi sub acuzaţie de crimă de drept comun*[135]

---

[133]Idem

[134]Idem

[135] Din Directiva NKVD din 2 iunie 1947, apud Romulus Rusan, *Geografia şi cronologia gualgului românesc*, http://www.memorialsighet.ro/geografia-si-cronologia-gulagului-romanesc/, accesat la 10.05.2023

3.2. Rezistenţa anticomunistă

Cea mai mare victorie a comunismului – o victorie relevată dramatic abia după 1989 – a fost crearea omului fără memorie, a omului nou cu creierul spălat, care nu trebuie să-şi amintească nici ce a fost, nici ce a avut, nici ce a făcut înainte de comunism[136].

De aceea astăzi se vorbeşte foarte puţin despre cei care s-au ridicat împotriva opresiunii comuniste şi părerea că în România nu a existat o adevărată mişcare de rezistenţă în faţa dictaturii se bazează doar pe o necunoaştere a realităţilor în această privinţă. Devenit un subiect tabu în epoca trecută, dar încă trecut sub tăcere în prezent, acest aspect al conştiinţei româneşti merită o dezbatere mai amplă astăzi, pentru ca cei care s-au ridicat, au luptat şi au pierit pentru demnitatea unei naţiuni să nu fie complet uitaţi.

Prin rezistenţă anticomunistă vom înţelege, de fapt, orice tip de activitate de opunere împotriva regimului comunist, care în acea perioadă a luat diferite forme, şi anume:

- mişcările de rezistenţă armată dezvoltată mai ales în zonele de munte ale ţării;
- împotrivirea ţăranilor în faţa colectivizării agriculturii, începute după 1949;
- activităţi de disidenţă politico-ideologică ce au constat în respingerea ideilor comuniste ce fuseseră anterior adoptate de o serie de persoane;
- realizarea de proteste făţişe împotriva regimului, întocmirea de manifeste, scrisori şi mesaje ce dezvăluiau acţiunile criminale şi abuzive ale comunismului, pe diverse canale, inclusiv reţelele radio din occident;
- "rezistenţa prin cultură", care presupunea realizarea de lucrări literare sau artistice, ce conţineau mesaje voalate care acuzau tarele comunismului;

[136]Ana Blandiana, *Memorialul Victimelor Comunismului de la Sighet - „Aniversarea unui miracol", http://epochtimes-romania.com/news/memorialul-victimelor-comunismului-de-la-sighet-aniversarea-unui-miracol---262244,* accesat la 10.08.2023

- întruniri cu caracter religios în cadrul sau în afara bisericii, ca protest în faţa unei societăţi profund atee impusă de regim.[137]

După 1989, totuşi, a început să se scrie mai mult despre ceea ce a însemnat rezistenţa anticomunistă în România, care a avut într-adevăr un caracter unic şi fără precedent, dacă ne referim la celelate ţări din blocul comunist; mulţi autori tind să hiperbolizeze această realitate, alţii să o diminueze, însă ceea ce rămâne cert este faptul că aceste acţiuni s-au remarcat prin durata lor, prin extinderea spaţială şi prin numărul mare de luptători, dar şi prin violenţa represiunii.[138]

Pe de o parte, în discursurile pe această temă s-a intervenit adeseori, din dorinţa de a glorifica trecutul naţional şi de a flata acest orgoliu, s-a produs şi o amplificare exagerată a fenomenului. Pe de altă parte, mult mai prezentă şi mai uşor de observat, este atitudinea opusă, de a minimaliza, a ridiculiza şi a nega total existenţa unei rezistenţe anticomuniste reale în România. Aceste voci, în majoritatea lor, a celor responsabili pentru crimele comunismului, susţin şi astăzi o variantă proprie a istoriei; astfel, generalul Nicolae Pleşiţă, făcând referire la acţiunile de rezistenţă desfăşurate în zona Câmpulung Muscel afirma că: "N-a existat nici o luptă de rezistenţă. Era o grupare cu obârşie din perioada lotrilor. Nu se putea să nu apară fenomenul lotrilor aici. E specific zonei. Istoriceşte, era obligatoriu să apară gruparea Arsenescu-Arnăuţoiu din zona Argeşului".[139]În acelaşi spirit se exprima şi generalul de securitate în rezervă Neagu Cosma, care spunea că în mişcarea de rezistenţă anticomunistă, „pe lângă vechile reţele engleze, franceze şi americane, s-au

---

[137] Gheorghe Boldur-Lăţescu, *Rezistenţa anticomunistă în România*, http://www.contributors.ro/sinteze/rezistenta-anticomunista-in-romania/, accesat la 30.07.2023

[138] Florin Banu, *Rezistenţa anticomunistă – cercetare ştiinţifică şi valorificare muzeală*, vol. I, editori Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu, Iulia Pop, Argonaut, Cluj Napoca, 2006, p. 2

[139]*Ochii şi urechile poporului. Convorbiri cu generalul Nicolae Pleşiţă*. *Dialoguri consemnate de Viorel Patrichi în perioada aprilie 1999-ianuarie 2001*, Editura Lumea, Bucureşti, 2001, p. 86, apud Florin Banu, *Rezistenţa anticomunistă – cercetare ştiinţifică şi valorificare muzeală*, vol. I, editori Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu, Iulia Pop, Argonaut, Cluj Napoca, 2006, p. 3

angrenat mai ales oameni care aparţineau claselor în pericol să dispară de pe firmamentul politic – moşierimea şi burghezia. În reţelele serviciilor de spionaj menţionate se aflau de acum miniştri şi foşti miniştri, diplomaţi, generali şi ofiţeri, ingineri şi specialişti de primă mărime; lipseau cu desăvârşire muncitorii şi ţăranii. Excepţie au făcut doar când era vorba de organizaţia legionară, în care erau înregimentaţi cu mulţi ani în urmă"[140].

Fig. 30. *Imagine din filmul documentar "Portretul luptătorului la tinereţe", despre rezistenţa anticomunistă din Munţii Făgăraş, al regizorului Constantin Popescu Jr.*

Însă cel mai dureros fapt este că şi oamenii simpli se află încă sub influenţa stereotipiilor impuse de regim în legătură cu acest subiect, astfel că un studiu recent asupra locuitorilor comunei Nucşoara, aflată în fruntea mişcărilor de rezistenţă, acolo unde au activat membrii familiilor Arsenescu şi Arnăuţoiu, a arătat că aceştia manifestă o "aversiune acută faţă de supravieţuitorii persecuţiilor comuniste şi conturarea în mentalul colectiv a

140 Neagu Cosma, *Cupola. Securitatea văzută din interior. Pagini de memorii*, Editura Globus, București, 1994, p. 101, apud Florin Banu, *Rezistența anticomunistă – cercetare științifică și valorificare muzeală*, vol. I, editori Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu, Iulia Pop, Argonaut, Cluj Napoca, 2006, p. 3

unei imagini puternic deformate asupra acţiunilor anticomuniste, acţiuni care sunt uneori complet negate”[141].

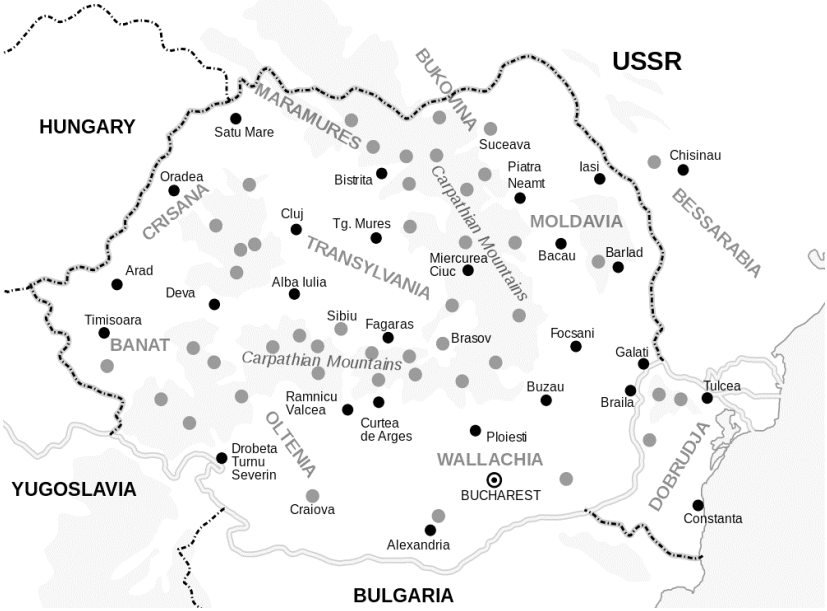

Fig. 31. *Principalele puncte de rezistenţă armată de pe teritoriul României*

[141] Florin Banu, *Rezistenţa anticomunistă – cercetare ştiinţifică şi valorificare muzeală*, vol. I, editori Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu, Iulia Pop, Argonaut, Cluj Napoca, 2006, p. 5

3.3. Noţiunea de comucid, sau holocaustul comunist

Astăzi, termenele de *holocaust* şi *terorism* sunt utilizate la scară largă şi victimele acestora, evreii şi persoanele care au pierit în urma atentatelor teroriste apar adeseori în discuţiile pe tema memoriei, reunind foarte clar sub forma unui singur cuvânt un proces şi o întreagă categorie, clarificând foarte bine lucrurile. Totuşi, o astfel de sintagmă nu este încă valabilă şi pentru definirea crimelor realizate de sistemul opresiv comunist, în numele acestei ideologii, deşi dacă am studia în amănunt, victimele regimelor sovietice întrec cu mult pe cele ale holocaustului, pornind de la asasinarea familiei Ţarului Nicolae al II-lea, continuând cu uciderea a 22.000 de ofiţeri polonezi la Katyn[142] şi cu sistemul de gulaguri sovietic, iar în România cu lagărele de exterminare din Dobrogea, sistemul de închisori ale morţii şi deportările în Siberia.

O încercare de a reuni sub un singur termen teroarea şi acţiunile represive aplicate popoarelor de către regimurile sovietice a fost abordată de Gheorghe Nandriş, care propune sintagma de *comucid* pentru definirea "crimelor făcute de comunişti, sau în numele ideologiei comuniste, sub orice formă şi în orice loc s-au comis[143]". Inspirată sau nu, această denumire este propusă pentru a defini amploarea crimelor comunismului.

Relaţia între puterea absolută şi ideologia absolutistă, marxismul, a fost cauza dezastrului în toate ţările în care regimul s-a instalat. Daniel Goldhagen[144], alături de alţi specialişti în studiul comunismului şi al genocidului, recunosc faptul că regimurile comuniste ale secolului XX au ucis mai mulţi oameni decât orice alt tip de regim cunoscut, denumind aceste acţiuni şi drept "Holocaustul Roşu"; se poate spune că numărul ce se încadrează între 85 şi 100 milioane de oameni ucişi în mod direct de

---

[142] Gheorghe Nandriş, *Comucidul Sovietic*, http://www.memoria.ro/studii/cercetatori_independenti/comucidul_sovietic/66801/, accesat la 19.07.2023

[143] Idem

[144] Daniel Goldhagen, *Worse Than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity*. PublicAffairs, 2009, p. 608

regimurile comuniste din întreaga lume, îl depăşeşte pe cel al Shoah-ului şi al Holocaustului Japonez la un loc, fiind cel puţin la fel de atroce precum genocidul lui Hitler. Chiar mai crâncenă decât Inchiziţia Catolică, ideologia marxistă a însemnat în practică terorism sângeros, acţiuni de epurare în masă, tabere de exterminare şi de muncă forţată, deportări fatale, foamete impusă, procese şi execuţii înscenate şi crimă în masă. Doar în teorie marxismul însemna lupta cu sărăcia, exploatarea, imperialismul şi inechitatea, în schimb aplicarea acestuia a presupus doar lupta cu anumite categorii sociale, precum clerul, burghezia, capitaliştii, intelectualii, contrarevoluţionarii, pătura bogată şi aristocraţia, care trebuiau sacrificaţi, la fel ca în cazul unui război adevărat. Dar dacă în cazul unui război, numărul mare de victime era justificat prin apărarea ţării, comunismul a considerat că apărarea utopiei era un argument suficient pentru a justifica milioanele de morţi[145].

Fig. 32. *Preţul uman plătit de Basarabia în numele "modernizării" comuniste: imagine cu un grup de oameni din timpul atacului asupra grânelor şi primele cazuri de antropofagie, ca urmare a foametei din 1946*

[145] RJ Rummel, *The killing machine that is Marxism*, WordNetDaily, http://www.wnd.com/2004/12/28036/, accesat la 04.01.2018

3.4.Geografia detenţiei politice în România

Întreaga suprafaţă a ţării a fost, în perioada 1945-1989 încrustată cu dureroase centre de detenţie destinate oprimării celor care nu au dorit să se înregimenteze în monstruosul proiect reprezentat de Partidul Comunist. Aceste temniţe, unele cu o faimă înspăimântătoare, rămân dovezi ale crimelor comise împotriva umanităţii în această perioadă, dintre care se disting Jilava, Gherla, Aiud, Râmnicu Sărat sau Sighet, ori Piteştiul cu teroarea pe care a întreţinut-o ani de zile.

În perioada 1945-1989, în România au funcţionat mai mult de 450 locuri de detenţie sau reprimare. Dintre acestea regăsim: 44 penitenciare, 61 locuri de anchetă, depozit şi surghiun, 72 lagăre de muncă forţată, 63 centre de deportare şi domicilii obligatorii, 10 azile psihiatrice cu caracter politic, 93 de locuri de asasinate, execuţii, lupte cu Securitatea soldate cu morţi, gropi comune, peste 100 de sedii regionale, raionale/judeţene, unde se desfăşurau anchete ale securităţii. „Mai bine să arestăm zece nevinovaţi decît să scăpăm un bandit", spunea un şef al Partidului Comunist în 1945, imediat după acapararea puterii[146].

Această hartă neagră a închisorilor politice din România a fost realizată de Fundaţia Academia Civică şi publicată în "Cartea Neagră a Comunismului", în vederea expunerii ei în holul de intrare al muzeului memorial de la Sighet. *Pe hartă sunt indicate penitenciarele, lagărele de muncă, centrele de deportare, centrele de tranzit, azilele psihiatrice cu caracter politic, precum şi unele locuri de luptă ale partizanilor comunişti cu Securitatea şi unde s-au înregistrat morţi.*[147]Aceste centre erau dezvoltate în jurul Bucureştiului, precum şi în Bărăgan, supranumit "Siberia românească", în zona bazinului inferior al Dunării şi a Deltei. Tabloul trebuie completat,

---

[146] Liliana Iavorschi, Nelea Lichii, *Memory as a form of justice*, Via Europa, http://libruniv.usarb.md:8080/jspui/bitstream/123456789/1991/1/65-72%20Confl%202%2C%202012.pdf, accesat la 10.05.2023

[147] Romulus Rusan, *Geografia şi cronologia gulagului românesc*, http://www.memorialsighet.ro/geografia-si-cronologia-gulagului-romanesc/, accesat la 10.05.2023

însă, şi cu cele peste o sută de sedii ale Securităţii, locurile unde se desfăşurau cele mai violente anchete, care au făcut mii de victime chiar înainte ca acestea să fie condamnate.

Trebuie să amintim că dintre cele peste 2 milioane de oameni arestaţi în timpul comunismului, majoritatea (peste 1 milion), erau privaţi de libertate fără un mandat şi fără a li se oferi nişte motive precise. Ceea ce se cunoaşte cert este că doar un număr de 600.000 de persoane au fost supuse unui proces şi condamnate pe baza unei legi, în timp ce restul au suferit în închisori sau au fost deportaţi, doar în temeiul "originii nesănătoase", şi doar o foarte mică parte din aceşti proscrişi au reuşit să se refugieze în munţi, unde s-au alăturat mişcărilor de rezistenţă.[148]

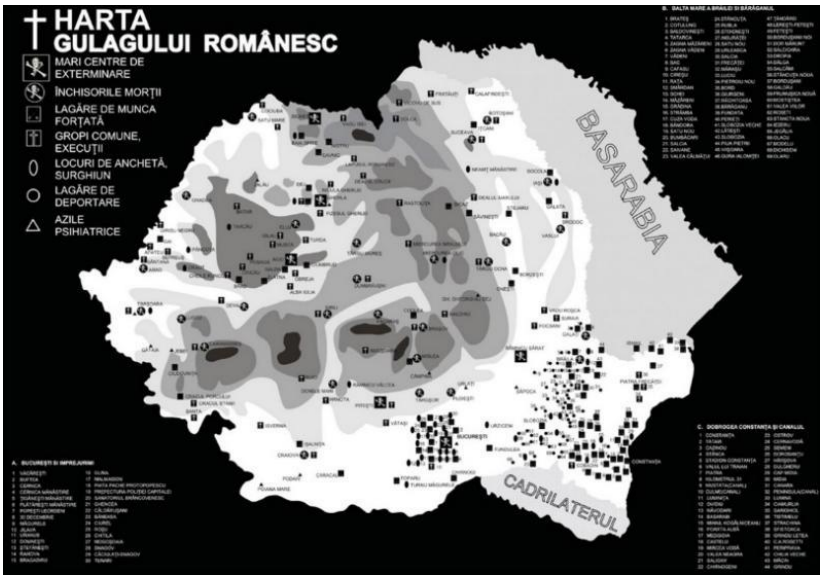

Fig. 33. *Harta României cu centrele de detenţie, lagărele şi zonele de deportare*

[148] Liliana Iavorschi, Nelea Lichii, *Memory as a form of justice*, Via Europa, http://libruniv.usarb.md:8080/jspui/bitstream/123456789/1991/1/65-72%20Confl%202%2C%202012.pdf, accesat la 10.05.2018

Pe lângă locurile de detenţie, au existat şi multe centre de deportare, care erau localizate în cea mai mare parte în sudul şi estul ţării, pentru că acolo era necesară forţă de muncă masivă în vederea lucrărilor la Canalul Dunăre-Marea Neagră. Canalul a reprezentat iniţiativa lui Stalin, urmărindu-se un proiect mai vechi, început încă din secolul al XIX-lea, ca urmare a unui conflict izbucnit în 1948 între Tito şi Stalin, fiecare susţinător ai unui tip de comunist cu influenţe diferite[149]. Odată cu moartea lui Stalin lucrările la canal au fost abandonate, astfel că majoritatea celor care lucraseră acolo au fost deportaţi mai departe în URSS pentru a contribui la lucrările de la minele de cărbune Dombas. Cei care au rămas în ţară au ajuns în lagăre de muncă forţată din Maramureș, la minele de plumb de la Cavnic sau Baia Sprie[150].

Existau nuanţe şi în rândul penitenciarelor, astfel că cele considerate de maximă securitate (Botoşani, Sighet, Galaţi, Râmnicu Sărat) fie se aflau chiar pe graniță, fie în apropierea frontierei cu URSS, astfel că exista posibilitatea ca în caz de necesitate, deţinuţii să poată fi evacuaţi. Pe de altă parte, o eventuală evadare în aceste zone era practic imposibilă. Apoi, în interiorul ţării, la Jilava, Aiud şi Gherla, s-au prevăzut spaţii de detenţie încăpătoare, pentru a primi cât mai mulţi deţinuţi, care aduceau laolaltă şi câte 30 de persoane într-o celulă prevăzută pentru 4 oameni.

Azilurile psihiatrice cu caracter politic, precum cele de la Voila şi Sapoca, din nordul Munteniei, ori cele din Ştei sau Oneşti îi primeau pe cei care nu puteau fi exterminaţi prin mijloace fizice. Acesta era *ultimul procedeu de pedepsire şi de anihilare, de fapt, a personalităţii unor deţinuţi politici deosebiţi, recalcitranţi. La celebrul „Spital 9" din Bucureşti se crede, chiar, că funcţionau experimente ştiinţifice pe aceşti subiecţi.*[151]

Unele dintre aceste spaţii îşi menţin încă forma de atunci, altele sunt în pragul ruinei; totuşi este de datoria noastră să nu le lăsăm să se piardă, ci să le conservăm şi să le transformăm în martori şi mărturisitori ai trecutului,

---

149 http://3.bp.blogspot.com/-kbymzGh5pxM/Vfqej4Q5QXI/AAAAAAAAE4g/RymBwIC3m_A/s1600/harta_gulagului_romanesc.jpg, accesat la 24.07.2023

150 Idem

151 Idem

pentru că ele poartă gravat în zidurile lor un episod dureros al istoriei ţării, care trebuie repovestit generaţiilor următoare

3.5. Scurtă expunere a ceea ce a însemnat Experimentul Piteşti – reeducarea prin tortură

Se poate spune că secolul XX a fost perioada marilor recorduri în ceea ce priveşte crima şi ororile puse în slujba unor idei utopice: primul război mondial a lăsat în urmă 10 milioane de morţi, al doilea război mondial 55 de milioane de oameni, nazismul a adus moartea a 10 milioane de oameni, în timp ce comunismul a atins suma de 100 de milioane de oameni în întreaga lume, uciși în numele lui[152].

Nimic din ceea ce se ştie şi s-a scris despre universul concentraţionar în România anilor sub comunism nu se compară cu ceea ce s-a petrecut la închisoarea de la Piteşti în perioada 1949-1952; aici au fost posibile orori şi s-au pus în aplicare metode care în alte locuri nu pătrunseseră, probabil, decât în sfera unei imaginaţii complet bolnave. Alexandru Soljeniţîn, laureat în 1970 al Premiului Nobel pentru literatură, cel care a explorat în amănunt aria crimelor comunismului, s-a referit la Piteşti ca la "cea mai cumplită barbarie a lumii contemporane", în timp ce istoricul francez François Furet consideră fenomenul Piteşti "una dintre cele mai cumplite experienţe de dezumanizare pe care le-a cunoscut epoca noastră"[153].

Lucrurile acestea nu trebuie uitate, nu putem întoarce spatele unor întâmplări, încercând a ne scutura de ele ca de un vis urât; trebuie să căutăm să înţelegem cum a fost posibil ca astfel de lucruri să se întâmple, cum s-a putut trece de la simpla idee la aplicarea ei monstruoasă şi modul în care oamenii şi-au putut transforma propriii semeni în cobai, transformându-i pur

[152]*Genocidul Sufletelor. Experimentul Piteşti - reeducarea prin tortură* – Scenariu de Sorin Ilieşu pentru un film documentar de lungmetraj,http://www.experimentulpitesti.org/public/assets/docs/ExperimentulPitestiReeducareaPrinTortura-Scenariul.pdf, accesat la 24.07.2023
[153]Idem

şi simplu într-o masă experimentală. Este greu de crezut şi cu atât mai greu de înţeles pentru orice conştiinţă care are un grad de raţionalitate cum a fost posibil ca un om să devină propiul călău, cum s-a putut atinge o atât de perfectă identificare între victimă şi torţionar[154], care până la urmă să devină unul şi acelaşi, fapte fără precedent în istoria omenirii.

Totul începe odată cu anul 1948, când Partidul Comunist ajunge la conducerea ţării, însă nu se poate încă baza pe o siguranţă de netăgăduit, astfel că porneşte o acţiune amplă de eradicare a posibililor şi realilor adversari, care se concretizează printr-un val de arestări, anchete, procese şi condamnări, toate duse la îndeplinire de aparatul nou înfiinţat, Securitatea. Ca rezultat, sfârşitul acestui an aduce supraaglomerarea închisorilor, urmând ca apoi să se realizeze o triere a deţinuţilor, astfel că fiecare loc va avea specificul său; la Aiud vor fi închişi intelectualii, la Gherla, muncitorii, la Târgşor elevii, la Sighet liderii politici şi marii intelectuali, Piteştiul devenind conform acestei clasificări, "închisoarea studenţilor anticomunişti"[155].

În 1949 la Piteşti se aflau în detenţie o mie de studenţi[156], ce veneau de la mai toate facultăţile din ţară, având vârste cuprinse între 18 şi 25 de ani, având în comun poziţia lor anticomunistă, care s-a manifestat de la a participa sau a fi complici la anumite acţiuni de "uneltire împotriva statului comunist", până la deţinere de armament, încercări de trecere a frontierei, dar mai ales nedenunţare (a fraţilor, părinţilor, prietenilor). Pedepsele acestora variau de la 2-3 ani de închisoare şi până la muncă silnică pe viaţă şi temniţă grea[157].

Până în vara anului 1949, deţinuţii de la Piteşti au beneficiat de condiţii improprii de cazare, dar beneficiau de drepturile esenţiale, precum vizitele familiilor, primirea de pachete, le puteau scrie rudelor şi prietenilor şi puteau studia, având la dispoziţie instrumente şi cărţi, iar regimul de detenţie era relativ relaxat, având acces şi în afara celulelor şi a clădirii, conform unui program.

---

[154] Dumitru Bacu, *Piteşti. Centru de reeducare studenţească*, Editura Christiana, Bucureşti, 2011, p.28

[155] Banu Rădulescu, "Preambul la Dosarul Piteşti", *Memoria, revista gândirii arestate*, nr. 1/1990, p. 18

[156] Idem

[157] Idem

Însă toată această situaţie se schimbă odată cu ziua de 8 iunie 1949[158], când lucrurile iau o turnură tragică, atunci când la Piteşti ajunge primul val de deţinuţi politici, aflaţi sub conducerea lui Eugen Ţurcanu, însărcinaţi cu aplicarea procesului de "re-educare". Metodele acestui proces fuseseră aplicate iniţial în penitenciarul din Suceava, iar de aici aduse la Piteşti; se urmărea ca reeducarea să fie extinsă în toate centrele de detenţie politică din ţară, însă acest lucru nu s-a mai întâmplat, Gherla fiind ultimul loc în care aceasta s-a realizat cu o intensitate mai redusă.

Astfel ajunge de la Suceava la Piteşti echipa de supraveghetori în frunte cu Ţurcanu, şi ei tot deţinuţi politici, care trecuseră prin reeducare şi se reabilitaseră, misiunea lor fiind acum aceea de a pune în practică acelaşi proces diabolic. Ei se constituie sub forma unei organizaţii (*Organizaţia Deţinuţilor cu Convingeri Comuniste* – ODCC) care are rolul de a inocula deţinuţilor, sub tortură, doctrina marxistă, de a îi face să îşi abandoneze toate convingerile politice şi religioase, de a ajunge la alterarea completă a personalităţii şi a deveni noi instrumente de manipulare, care să aplice la rândul lor aceleaşi practici altor deţinuţi; esenţa acestui proces era în fapt transformarea victimelor în călăi.

Torturile erau bine dozate şi încetau în momentul în care deţinutul era pe punctul de a muri. Ele erau variate: bătaie, înfometare, obligaţia de a sta într-o poziţie fixă 17 ore pe zi (...) la cea mai mică mişcare supraveghetorul intervenind cu bâta; erau forţaţi să bea urină, să mănânce mizeriile din tineta unde îşi făceau necesităţile; siliţi să bea apă cu multă sare şi lăsaţi apoi să se usuce de sete, şi multe altele, inventate de mintea bolnavă a torţionarilor. Cei care cedau erau obligaţi să-şi facă „demascarea", adică să spună tot ce nu au declarat la anchetă, să-i tradeze pe deţinuţii care i-au ajutat în închisoare sau pe gardienii care au avut o comportare omenoasă. De asemenea, pentru ca distrugerea să fie completă, în faţa tuturor celor din celulă, fiecare trebuia să batjocorească amintirea a ceea ce era mai important pentru el. Spre exemplu, cineva îşi iubea foarte mult mama sau soţia. În faţa tuturor, trebuia să le defăimeze, să facă afirmaţiile cel mai

[158]Ibidem, p. 20

obscene şi absurde la adresa lor. Orice era luminos şi bun în conştiinţa celui toturat trebuia să fie defăimat şi umplut de noroi.[159]

Tortura la Piteşti nu a fost un scop în sine, ci un mijloc de a ajunge la distrugerea totală a unei categorii vizate de comunişti. Şi pentru că aici se aflau tinerii studenţi ai ţării, nu doar vieţile lor trebuiau măcinate, ci mai ales idealurile, gândurile aflate în formare şi energiile lor intelectuale[160], de fapt viitorul ţării, ce presupunea o spiritualitate tânără, ce putea deveni periculoasă pentru regim.Astfel, specificul sistemului de detenţie de la Piteşti în domeniul crimei, care deja se banalizase în toate celelalte închisori politice din ţările atinse de plaga comunistă, se referă în acest caz la depăşirea obiectivului ei strict biologic, ea ţintind acum nu trupul, ci sufletul.

3.6. O viziune proprie – Memorialul Experimentul Piteşti

3.6.1. Închisoarea Piteşti – clădirea

Fosta clădire a închisorii Piteşti o regăsim astăzi ascunsă de jur împrejur de blocuri înalte, unele mai noi, altele mai vechi, care par a nu avea nicio legătură cu trecutul tragic al locului şi de a nu fi conştient de acesta. O parte din terenul care a aparţinut iniţial incintei închisorii a devenit spaţiu public, pe altul se ridică acum alte construcţii; clădirea însăşi a fost ameninţată de demolare în 2006, când se intenţiona ca pe acest amplasament să se construiască un ansamblu de locuinţe, iar săpăturile pentru fundaţiile acestuia stau astăzi mărturie că pe locul traumei a sute de oameni s-ar fi putut ridica noi apartamente confortabile. Proiectul a fost totuşi sistat datorită protestelor unei comunităţi lucide, atât din ţară, cât şi din afara României,

[159] Monahul Moise, "*Sfântul închisorilor*", *mărturii despre Valeriu Gafencu, Reîntregirea*, Alba Iulia, 2007, http://www.alternativaonline.ca/Marturii0801.html, accesat la 19.02.2023

[160]Banu Rădulescu, "Preambul la Dosarul Piteşti", *Memoria, revista gândirii arestate*, nr. 1/1990, p. 19

care a contestat ştergerea totală a memoriei unui astfel de loc marcant pentru spiritualitatea românească.

Fig. 34. *În curtea închisorii a fost amenajat un cimitir simbolic*

Centrul de detenţie de la Piteşti a fost inaugurat în anul 1941 şi la acel moment era cel mai modern penitenciar, organizat pe patru etaje, conformat în forma literei T şi a funcţionat până în anul 1977, când, ca urmare a presiunilor manifestate de ţările occidentale, a fost închis definitiv. De atunci, în aceeaşi clădire a funcţionat Trustul de Construcţii Industriale Piteşti, iar pe o porţiune de teren ce aparţinuse incintei, la începutul anilor 1980 au fost ridicate mai multe blocuri de locuinţe.

Odată cu anii 1990, când clădirea a trecut în administraţia privată, ea a devenit sediul mai multor societăţi de construcţii, astfel că a trecut prin schimbări succesive ale interiorului şi doar subsolul a rămas intact şi neutilizat în alte scopuri.

Fig. 35, Fig. 36. *Imagini din subsolul cladirii-scara de acces si baia*

Fig. 37, Fig. 38. *Imagini din subsolul cladirii-celularul si izolatorul*

Totuși, în 2009, corpul admninistrativ şi o parte din celular au fost declarate monumente istorice de importanţă naţională, iar începând cu 2011 s-a înfiinţat o fundaţie ce a trecut prin mai multe transformări şi care şi-a

propus crearea aici a unui memorial dedicat victimelor reeducării[161]. În timp, închisoarea a fost deschisă publicului şi ea se poate vizita, la interior s-au organizat o serie de expoziţii tematice, iar Camera 4 spital, cel mai cumplit spaţiu al torturii, s-a transformat în paraclis ortodox. Aceasta este cea mai mare încăpere a clădirii, care până în 1948 a funcţionat ca infirmerie, însă între 1949 şi 1951, ea a devenit spaţiul în care s-a desfăşurat cea mai mare parte a inimaginabilelor violenţe aplicate deţinuţilor[162]. Această cameră este locul în care s-a născut, la 25 decembrie 1949 fenomenul reeducării, acolo unde erau aduși grupuri de deţinuţi și supuși torturilor fizice și psihice.

Fig. 39. *Sfinţirea Paraclisului Înălţarea Domnului, la 29 mai 2014*

[161] Denis Grigorescu, *Pe urmele durerii: fosta închisoare Piteşti, locul unde tortura a ajuns subiect de studiu*,http://adevarul.ro/locale/pitesti/pe-urmeledurerii-fosta-inchisoare-pitesti-locul-tortura-ajuns-obiect-studiu-1_595e6a5b5ab6550cb8dc9111/index.html, accesat la 12.06.2023
[162] Idem

Fig. 40. *Interiorul paraclisului din fosta Camera 4 spital*

3.6.2. Propunerea

Proiectul de diplomă, Memorialul Experimentul Pitești, propunea o intervenţie pentru rememorarea şi păstrarea suferinţelor celor care au trecut prin chinuri de neimaginat în perioada regimului comunist, care a adus cele mai mari nenorociri societăţii româneşti timp de jumătate de secol şi care a schimbat în mod decisiv evoluţia unei naţiuni.

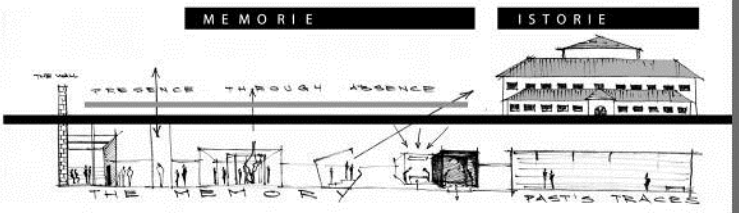

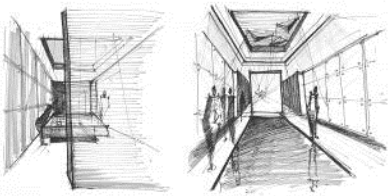

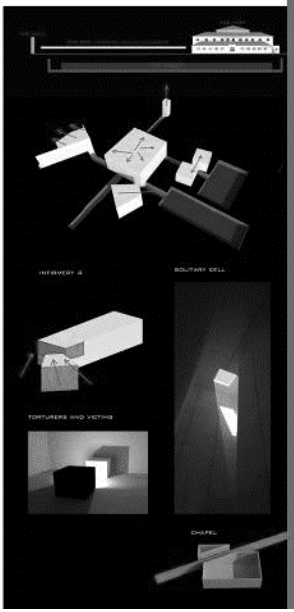

concept

Analiza istorica s-a materializat prin stabilirea spatiilor cheie ale cladirii inchisorii, spatii ce au stat la baza conceptului. Fiecare punct important determinat in cladire are un corespondent in propunere.
Am creat un traseu marcat de o serie de centre de interes, fiecare dintre acestea vorbind despre un anumit aspect al experimentului, generand cadre ce au rolul de a focaliza atentia vizitatorului asupra unor anumite problematici.

Fig. 41. Fig. 42. *Studii preliminare ale proiectului*

Memorialul pleca de la spaţiul curţii interioare a închisorii, un loc al memoriei, ce va rămâne în continuare neatins, pentru că spaţiile interioare ale

propunerii se desfăşoară doar în subteran, în legătură cu subsolul clădirii închisorii, singura zonă rămasă intactă de-a lungul timpului, organizate într-un traseu marcat de puncte cheie, ce fac referire la aspectele esenţiale ale detenţiei.

În urma analizei clădirii, au fost determinate o serie de spaţii esenţiale ale clădirii şi de aspecte marcante ale fenomenului concentraţionar, care urmau a fi evidenţiate prin diferite zone ale memorialului, conformate astfel încât să exprime o atmosferă specifică şi să transmită mesajul propus.

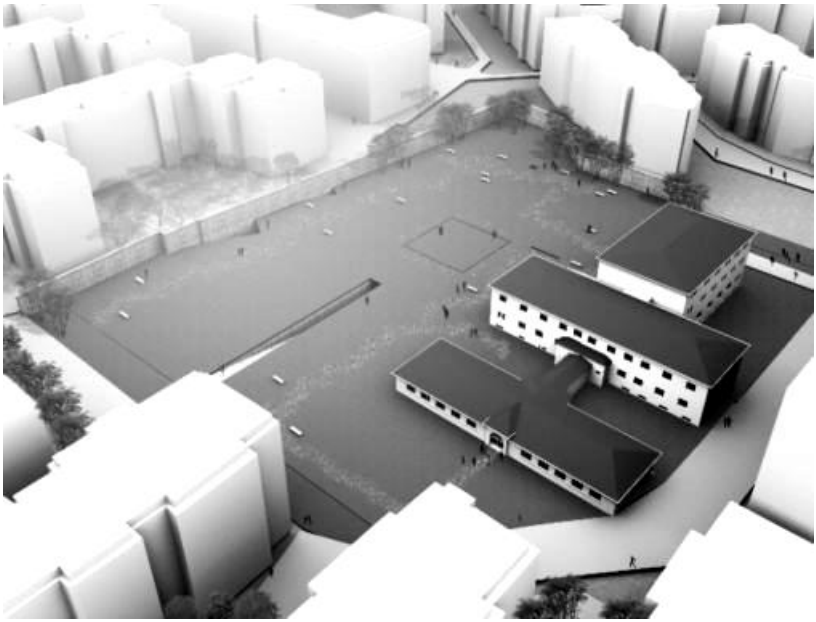

Fig. 43. *Vedere de ansamblu a sitului*

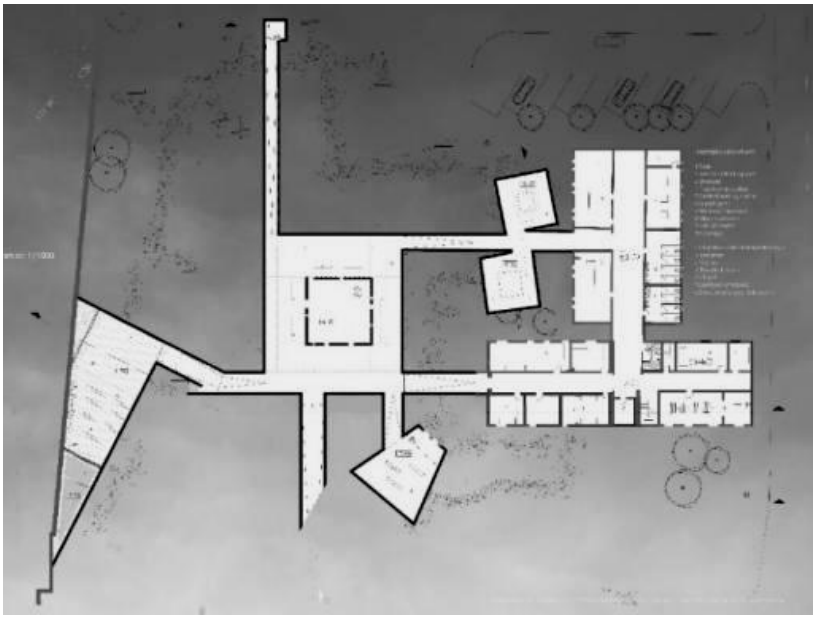

Fig. 44. *Planul memorialului, legat de planul subsol al clădirii existente*

Astfel, odată cu coborârea în subteran, prin rampa de la exterior, se ajunge într-un spaţiu central de distribuţie, de formă pătrată în plan, care reprezintă primul contact cu memorialul şi care îl orientează pe vizitator către punctele cheie. Acesta este şi un spaţiu simbolic în sine, luminat zenital pe contur și întreținând în permanență "flacăra speranţei" ce i-a făcut pe cei care au suferit în temniţe să reziste presiunilor şi torturilor.

Fig. 45. *Spaţiul central de distribuţie al memorialului şi flacăra ce arde permanent*

Mai departe, două spaţii aflate în dialog, faţă în faţă, fac referire la cele două tabere, cea a victimelor şi cea a torţionarilor, care se află într-o relaţie directă, dar care funcţionează precum un pozitiv şi un negativ, prin conformarea spaţiului interior şi prin materialitate. Unul dintre acestea este puternic luminat, pe când celălalt are ca sursă de lumină doar spaţiul pe care va avea loc expunerea, cufundat sub nivelul pardoselii.

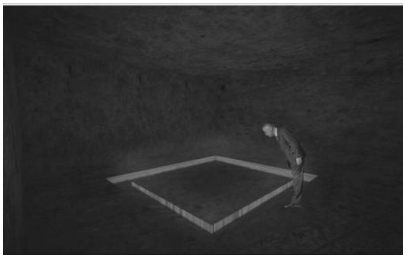

Fig. 46. Fig. 47. *Victime şi torţionari, într-un raport pozitiv-negativ, în care sunt prezentate ambele tabere şi acţiunile lor*

Camera neagră, este un spaţiu strâmt şi foarte înalt, prin care se ajunge prin intermediul unui culoar foarte îngust şi lung, care simbolizează zilele lungi şi întunecoase petrecute de deţinuţi în închisoare. La capătul acestui coridor regăsim această celulă dezvoltată în plan vertical, a cărei singură legătură este cu cerul, luminată de sus, ce face referire la "camera neagră", celula de pedeapsă de un metru pătrat, în care erau înghesuiţi şi câte 5 deţinuţi odată, fără hrană şi apă şi fără vreo sursă de lumină. Singura rază de speranţă o reprezenta propria credinţă, în sine, semeni şi divinitate.

Piteştiul a însemnat schingiuirea trupului, dar mai ales schingiuirea sufletului; supravieţuitorii se referă adesea la similaritatea suferinţelor din timpul "reeducării" cu martiriile creştine, specificând faptul că martiriul reeducaţilor a fost mai îndelungat decât cel al sfinţilor creştini. De aceea, o intervenţie de arhitectură sacră este necesară în acest loc, cu rol de comemorare şi reculegere, mai ales în condiţiile în care cei care şi-au sfârşit viaţa aici în timpul detenţiei nu au avut niciodată un mormânt.

Astfel, având drept fundal zidul de incintă al închisorii, care încă se păstrează, a fost propus un spaţiu de reculegere, o capsulă subterană, care este de fapt singurul spaţiu al memorialului ce are legătură cu exteriorul şi cu lumea din afară.

Fig. 48. *Capela, ce are ca fundal zidul de incintă al închiso*

Fig. 49. *Spațiul ce face referire la "camera neagră", cu oculusul ca unică sursă de lumină*

PARTEA AII-A

ARHITECTURA MEMORIEI

4. MEMORIE LOC ARHITECTURĂ

4.1. Memorie şi materie

Pentru a putea face trecerea de la memorie şi loc la problematica arhitecturii este necesar să explorăm în prealabil şi relaţia ce se stabileşte între memorie şi materie, sau obiect.

Memoria reprezintă o modalitate specifică prin care oamenii se raportează la timp; este capacitatea oamenilor de a retrăi şi recrea anumite evenimente trăite în trecut. Termenii discutaţi anterior, memorie culturală, individuală sau colectivă, ne ajută să facem diferenţa între memorie înţeleasă strict din punct de vedere psihologic şi cea pe care o considerăm în legătură cu un fapt social sau cultural.

La oricare dintre aceşti temeni ne-am referi, trebuie să observăm că ei nu pot lega reproduceri ale evenimentelor trecutului de obiecte care se află în afara memoriei persoanei sau colectivităţii respective[163]. Totuşi, obiectele aflate în afara existenţei persoanelor care rememorează pot funcţiona precum nişte catalizatoare pentru producerea şi interpretarea memoriilor, pentru că în ultimă instanţă, obiectele mediază memoria şi sunt nişte verigi de legătură cu trecutul, de aceea ne este mai uşor să ne amintim şi să ne formăm aduceri aminte dacă avem ajutorul lucrurilor.

Pentru Pierre Nora, această dependenţă din ce în ce mai evidentă faţă de obiecte, de *lieux de mémoire*, este un semn că ne pierdem memoria "reală", cea care nu ne leagă de un obiect, pentru că altfel, dacă am fi capabili de a trăi în propria-ne memorie, nu am mai avea nevoie de a consacra aceste *locuri ale memoriei* în numele ei[164]. De aceea, vom analiza modul în care obiectele sunt legate de timp şi felul în care ele contribuie la declanşarea memoriei. Este de dezbătut dacă o clădire îşi păstrează sensul, înţelesul, folosinţa sa iniţială, atât la momentul ridicării ei, dar şi după 20 sau 200 de ani şi dacă arhitecţii, istoricii, investitorii şi beneficiarii se pot pune de acord asupra cărora dintre sensuri ar trebui păstrate şi prezentate.

Dacă facem referire la cel mai celebru exemplu de declanşare a memoriei, madeleina lui Proust din "În căutarea timpului pierdut", este obiectul care face legătura cu trecutul, pentru că aroma acesteia este aroma copilăriei eroului romanului. Astfel, memoria bazată pe obiect este un proces care face un schimb între sensuri, folosind elemente din prezent cărora li se asociază sensuri din trecut.

Memoria personală se referă la legătura dintre un individ şi unul sau mai multe obiecte şi de aceea o astfel de memorie este subiectivă, în sensul în care această legătură dintre persoană, obiect şi memorie este relevantă pentru persoana respectivă şi este una arbitrară în ceea ce priveşte mediul; ea devine dificil de explicat celor din exterior, care nu au acces la această relaţie

[163] Michael Guggenheim, "Building Memory, architecture, networks and users", *Memory Studies*, vol. II, Sage Publications, New York, 2009

[164] Pierre Nora, "Between Memory and History, Les lieux de memoire", *Representations*, Nr. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory*, University of California Press, 1989, p. 8

interioară[165]. Astfel, dacă personajul lui Proust nu le-ar explica celorlalţi ce semnifică aroma madeleinei şi ce amintiri îi trezeşte, nimeni nu ar putea înţelege trăirile acestuia. De aceea, memoriile personale nu sunt discutabile şi nu pot fi interogate din exterior.

Obiectele sunt implicate în acest proces al memoriei datorită capacităţii lor de a oferi un anumit tip de stabilitate, de a re(produce) amintiri, care altfel ar fi mult mai dificil de creat în lipsa unui reper material. Totuşi, este de observat pe de altă parte, că obiectele nu sunt implicate exclusiv în ceea ce am numit anterior memorie personală, ci ele ajung totuşi să contribuie şi la construirea memoriei colective, iar în acel moment intervine comunicarea, coordonarea şi negocierea. Astfel, dacă aceste obiecte devin accesibile publicului, sau dacă mai multe persoane le utilizează pentru a conduce la diferite tipuri de memorii, rolul lor în procesul de rememorare poate ridica anumite controverse şi poate fi contestat. De aceea, problematica proiectării de monumente de aducere aminte este una foarte complexă în prezent, având în vedere următoarele aspecte:

Localizarea – un monument, o clădire sau o altă formă de comemorare are un anumit amplasament, care este (de cele mai multe ori) stabil, ceea ce face ca relaţia între obiectul respectiv şi mediul în care este amplasat să fie una foarte importantă. Ceea ce este de observat aici este că, obiectul rămâne acelaşi, în timp ce mediul în care se află poate înregistra schimbări şi transformări profunde. Această schimbare a mediului poate influenţa în mod hotărâtor şi felul în care monumentul este perceput, el va căpăta noi sensuri şi semnificaţii, odată cu transformările şi caracteristicile locului, pentru că ne este imposibil să ne raportăm la un element construit fără a avea în vedere locul. Ele nu pot fi desprinse, aşa cum se întâmplă, de exemplu, cu obiectele de artă, din mediul lor şi transferate într-un alt loc pentru a fi analizate.

Unicitatea – localizarea clădirii este cea care conduce şi la unicitatea unui obiect construit, luând în considerare modul în care mediul influenţează semnificaţia monumentului. Astfel că fiecare astfel de obiect are propria

[165] Michael Guggenheim, "Building Memory, architecture, networks and users", *Memory Studies*, vol. II, Sage Publications, New York, 2009

existenţă şi istorie[166]. Chiar dacă ne referim la clădiri standardizate şi executate după un tipar, totuşi fiecare va avea propria viaţă, amplasament şi locuitori, pentru că astfel de construcţii nu se înlocuiesc şi sunt utilizate diferit faţă de alte tipuri de obiecte.

Utilizarea – este al treilea element care oferă specificitate unui obiect construit, pentru că ele oferă posibilitatea oamenilor de a le utiliza diferit, în acelaşi timp. Pentru că de multe ori, un monument îşi propune să ofere un mesaj referitor la un eveniment, un moment în timp, o persoană sau un grup de persoane, un mesaj care este colectiv şi general, însă acelaşi obiect va naşte în interiorul fiecăruia dintre noi şi înţelesuri personale, nuanţe şi semnificaţii subiective, care ţin de eul fiecăruia.

Ca urmare, relaţia între obiect şi memoria personală este una foarte strânsă, care se extinde în mod natural şi conduce la conturarea memoriei colective, astfel că de cele mai multe ori ele se întreţes. Obiectele sunt cele care ne ancorează amintirile, ele generează conexiunea între prezent şi trecut şi le putem utiliza pentru a readuce în prezent evenimente marcante ale trecutului, care dorim să nu fie şterse din conştiinţa colectivă.

4.2. Memorie şi arhitectură

Arhitectura ne mişcă. Ne poate oferi confort sau ne poate intimida; ne poate lumina sau ne poate mistifica; poate aduce bucurie sau durere în inimile noastre. Arhitectura ne mişcă atingând trei straturi ale memoriei. Prin spaţiul primar ea poate să atingă cel mai adânc nucleu emoţional; evocând amintiri întunecate ale pântecului, ale grotei, ale pădurii şi luminii. Ea poate să trimită la memorii culturale sau la locul nostru plasat în istorie. Iar peste toate acestea se suprapun amintirile personale cu semnificaţiile lor

[166] Michael Guggenheim, "Building Memory, architecture, networks and users", *Memory Studies*, vol. II, Sage Publications, New York, 2009

subiective, atunci când asociem clădirile cu anumite evenimente din viaţa noastră[167].

Arhitectura, la fel ca memoria, este compusă din imagini, iar memoria, asemenea arhitecturii se construieşte pe baza unei relaţii între imagini, un cadru complex de înţelegere a spaţiului şi timpului. Ca reprezentanţi ai spaţiului, arhitectura şi memoria se află în strânsă legătură cu locul şi relaţionează între ele prin aceea că utilizează percepţia umană şi imaginaţia pentru a face trimitere la particularităţile locului, de a stabili un anumit tip de legătură între individ şi spaţiu. Astfel, pentru memorie, arhitectura reprezintă un punct de referinţă în timp, materializat în prezent, iar în arhitectură memoria este cea care dezvăluie esenţa formei construite şi semnificaţia spaţială a acesteia.

[167] Christopher Egan, în John Paul Eberhard, "Memorials, Saced Spaces and Memory", *In Brain Landscape: the Coexistence of Neuroscience and Architecture*, Oxford University Press, Oxford, 2009

Fig. 50. *Barozzi Veiga, Muzeul Neanderthal, Piloña, Spania*

Abilitatea arhitecturii şi a memoriei de a utiliza timpul şi imaginea în avantajul lor este exprimată prin creaţia de arhitectură ce funcţionează ca un cadru în care istoria este reconectată la experienţa individuală. În arhitectură, spaţiul este construit pe straturi, fiecare strat având drept corespondent un moment în istorie. Memoria se bazează pe aceste momente pentru a reuşi să contureze un anumit tip de "flux al timpului", utilizând imaginile şi înţelesurile acestora, punând cap la cap fragmente şi eliminând

anumite graniţe pentru a face conexiuni[168]. În acelaşi mod, arhitectura compusă din straturi ale istoriei conturate într-o formă, are nevoie de referinţe la straturile memoriei pentru a putea contura un discurs coerent care se referă atât la spaţiu, cât şi la timp. De aceea putem spune că memoria este de fapt un companion al arhitecturii.[169]

Conexiunea creată de arhitectură face referire la aceste straturi ale memoriei pentru a crea o succesiune în timp şi implicit, o înţelegere a spaţiului. Experienţele, ajutate şi de cadrul spaţial devin memorii subiective, care fac ca un loc să devină unul particular, diferenţiindu-l pe acesta de celelalte.

Juhani Palasmaa observă că arhitectura este un domeniu în care astăzi primează noutatea şi fiecare proiect este apreciat în funcţie de inovaţiile pe care le aduce, iar calitatea în acest caz rezidă în principal în unicitatea, originalitatea şi ceea ce aduce nou, de aceea modernitatea, în linii mari, a fost caracterizată de trăsătura sa inovativă[170]. Totuşi, aprecierea noutăţii şi inovaţiei nu a fost niciodată mai prezentă ca în societatea globalizată în care trăim, în care obsesia pentru imagini arhitecturale spectaculoase obţinute prin cele mai diverse şi complexe metode constituie valorile artistice şi estetice supreme.

Trebuie să fim,însă, coştienţi de faptul că spaţiul construit are în acelaşi timp şi misiunea de a conserva trecutul, de a face referire la acesta şi de a asigura un continuum al culturii şi tradiţiilor specifice unei societăţi. Noi nu existăm doar într-o lume spaţială şi materială, ci trăim în acelaşi timp realităţi culturale, mentale şi temporale. De aceea, arhitectura este o formă de artă care are rolul de a găsi un numitor comun, de a reconcilia şi media toate aceste elemente, astfel că ea ne localizează şi ne înrădăcinează în timp şi în spaţiu, iar peisajul şi construitul ne poziţionează între trecut şi viitor. Din acest punct de vedere, alături de literatură şi arte, arhitectura reprezintă una

---

[168] Christine Boyer, în Stacey Hopkins, *On Memory and Architecture,* Architecture Thesis Prep, SURFACE, Syracuse University, 1996

[169] Idem

[170] Juhani Pallasmaa, "Space, Place, Memory and Imagination - The Temporal Dimension of Existential Space from Nordic Architects", *Spatial Recall: Memory in Architecture and Landscape,* Routledge, Helsinky, 2007

dintre cele mai importante forme de externalizare a memoriei umane.[171] Putem să descoperim şi ne aducem aminte mereu de cine suntem de fapt prin intermediul constructelor noastre, materiale şi mentale. De asemenea, judecăm şi facem cunoştintă cu culturile străine sau cu cele ale trecutului datorită rămăşiţelor structurilor construite pe care le-au lăsat în urmă, ca pe nişte naraţiuni epice. De aceea putem spune că arhitectura nu este reprezentată doar de latura sa practică, funcţională, ci ea ne structurează înţelegerea noastră asupra lumii[172].

Palasmaa [173] reaminteşte faptul că imaginile arhitecturale sunt utilizate ca obiecte mnemotehnice încă din antichitate, când structurile construite la fel ca şi simpla amintire a unei imagini de arhitectură şi metafora asociată acesteia, erau utilizate ca instrumente de declanşare a memoriei în trei moduri diferite: în primul rând, ele materializează şi conservă componenta temporală făcând-o vizibilă; apoi ele ajută la concretizarea memoriei prin proiectarea amintirilor şi în cele din urmă ele ne stimulează şi ne inspiră să ne amintim şi să ne reimaginăm anumite lucruri trăite.

De aceea se poate spune că un obiect de arhitectură se comportă ca un depozit tăcut, care conţine timp şi identitate. Cu atât mai mult proiectele special concepute în acest sens, precum memorialele, mormintele sau muzeele au rolul particular de a păstra şi evoca amintiri şi emoţii specifice. Clădirile de acest tip pot să genereze şi să menţină stări de durere, mâhnire, extaz, melancolie, bucurie, precum şi teamă sau speranţă. Clădirile ne ajută să menţinem percepţia asupra duratei şi profunzimii temporale şi de aceea arhitectura facilitează memoria. Spre exemplu, fără imaginea piramidelor bine fixată în timp, ne-ar fi dificil să înţelegem adâncimea timpului; simpla imagine a piramidei marchează şi concretizează o perioadă de timp[174]. Tot aşa, ne amintim propria copilărie făcând referire la casa în care am crescut, la locurile în care ne-am dezvoltat; ne proiectăm şi ne ascundem porţiuni din viaţă în spaţiile şi casele în care am trăit, aşa cum oratorii antici îşi plasau temele discursurilor lor în contextele unor clădiri imaginate. Toate acestea

[171]Idem
[172]Idem
[173]Idem
[174]Idem

capătă sens prin faptul că amintirea locurilor şi a încăperilor trimite de fiecare dată la rememorarea unor evenimente, oameni sau stări.

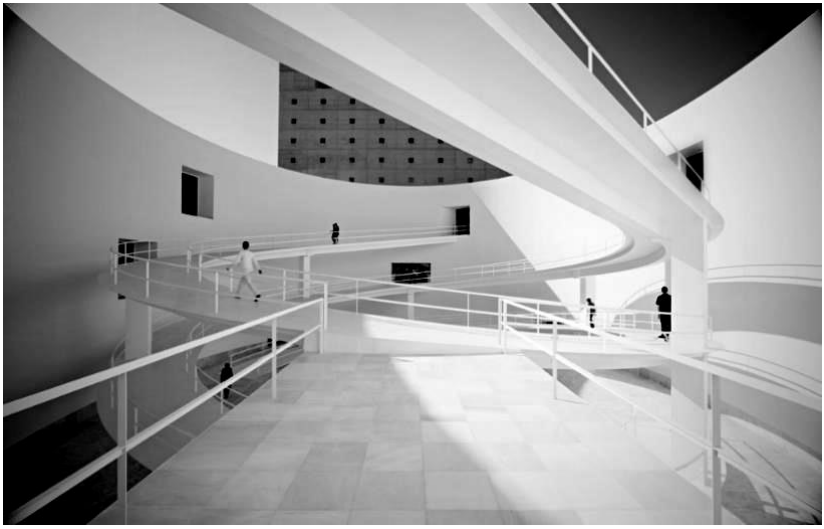

Fig. 51. *Alberto Campo Baeza, Muzeul Memoriei Andaluziei, Granada, Spania*

Memoriile noastre sunt de fapt amintiri amplasate în spaţiu şi timp, ataşate de locuri şi evenimente. De aceea, spre exemplu, este dificil să ne amintim o fotografie familiară ca pe o imagine bidimensională imprimată pe hârtie fotografică; avem tendinţa de a rememora obiectul reprezentat de aceasta, indiferent că este o clădire, o persoană sau chiar o întâmplare, replasându-ne în timp şi spaţiu la momentul respectiv în cadrul acelei realităţi spaţiale. Semnificaţia obiectelor în cadrul procesului de rememorare este principalul motiv pentru care uneori strângem anumite lucruri familiare, care au o însemnătate aparte pentru noi, care extind şi reîntăresc anumite emoţii şi declanşează memoria şi întăresc simţul de sine.

Puţine dintre lucrurile pe care le deţinem au doar un scop pur practic, utilitar, ele au şi o componentă socială şi mentală, ceea ce ne face să conştientizăm împletirea între lume şi sine, dar şi felul în care procesul de rememorare se externalizează prin materie şi obiecte.

Arhitectura nu este doar un depozitar al memoriei, istoriei şi identităţii, ea poate funcţiona şi ca un amplificator al emoţiilor, ea consolidează sentimentul de apartenenţă sau alineare, de atracţie sau respingere, calm sau deznădejde. Şi totuşi, un obiect de arhitectură nu poate prin el însuşi să creeze sentimente, el poate, însă, să trezească şi să întărească emoţiile noastre, făcând trimitere la anumite experienţe anterioare.

După Bachelard[175], casa, chiar mai mult decât peisajul, este o stare de spirit; de aceea, scriitorii, regizorii, poeţii sau pictorii nu doar descriu peisaje sau case, ca pe nişte spaţii fizice inevitabile pentru poveştile şi personajele lor; ei caută să exprime, să declanşeze şi să amplifice prin acestea, stări, emoţii şi amintiri, alegând în mod intenţionat anumite cadre cu semnificaţie aparte. Tot Palasmaa observă că arhitecţii pierd din vedere tocmai această componentă spirituală a operei lor, că zidurile pe care ei le ridică sunt considerate doar din punctul de vedere al proiectării şi că nu merg mai departe imaginându-şi ce se întâmplă în spatele pereţilor clădirilor lor. Ei merg de la concept la proiectare şi design, neglijând adeseori faţeta spirituală, capacitatea construcţiei de a evoca trăiri, de a naşte emoţie şi introspecţie.

Pe de altă parte, artiştii sunt cei care aduc în discuţie această împletire între loc şi viaţa interioară a oamenilor, între memorie şi dorinţă, mai mult, poate, decât reuşesc să o facă arhitecţii şi de aceea aceste forme de artă pot să genereze şi să se transforme în surse de inspiraţie tocmai pentru arhitecţi.

4.3. Situl memorial – locul traumei

Un caz aparte de sit memorial îl reprezintă acel spaţiu încărcat de memoria unor evenimente dureroase ce au fost localizate chiar acolo. Aceste tipuri de memoriale le întâlnim în discursurile de specialitate şi ne vom referi la ele sub denumirea de *locuri ale traumei*. Spre deosebire de alte forme de

[175] Gaston Bachelard, *Poetics of Space*, în Juhani Pallasmaa, "Space, Place, Memory and Imagination - The Temporal Dimension of Existential Space from Nordic Architects", *Spatial Recall: Memory in Architecture and Landscape*, Routledge, Helsinky, 2007, p.72

situri memoriale, aceste locuri ale traumei există în mod concret, fiind în fapt mărturii materiale ale evenimentelor violente şi marcante ce s-au petrecut acolo.

Remarcăm că în ultimul deceniu am fost martorii unui interes impresionant acordat muzeelor memoriale care îşi sporesc numărul în continuare, fiind totuşi dificil de constatat dacă această proliferare a lor se datorează atenţiei obsesive acordate memoriei, ce caracterizează societatea contemporană, ori unei adevărate creşteri a "suferinţelor de masă" din cele mai diverse, de la genocide la regimuri dictatoriale represive.

Faptul că ele există, mai mult sau mai puţin în forma lor iniţială, implică o opţiune precisă a societăţilor post-conflict cu privire la care dintre caracteristicile trecutului ar trebui păstrate şi în ce formă ar trebui prezentate acestea, pentru a transmite mesajul dorit; este vorba despre o decizie în ceea ce priveşte care dintre politicile memoriei va fi adoptată în fiecare caz în parte. Diferitele forme de conservare, transformare, memorializare adoptate în ceea ce priveşte locurile în care s-au petrecut genocide, torturi şi suferinţe de orice tip sunt în continuare regândite şi devin moduri de a înţelege mai bine relaţia profundă care se naşte între memorie şi istorie în fiecare dintre societăţile post-conflict[176].

Totuşi, orice formă de politică nu este niciodată neutră; de fiecare dată trecutul este rememorat şi reconstruit din punctul de vedere al societăţii în care este reconsiderat, în care formele de reconciliere politică pot juca un rol esenţial. De aceea este necesar să reuşim să facem o lectură amănunţită şi corectă a siturilor şi a formelor de rememorare adoptate acolo şi din punctul de vedere al condiţiilor politice specifice, care ne vor oferi date referitoare la societăţile în care au fost realizate şi la modul în care ele evoluează.

De fiecare dată apare dilema mesajului, a ceea ce se doreşte a fi transmis şi a modului în care se va realiza acest lucru. Este vorba de alegerea unei atitudini în relaţia cu victimele şi cu evenimentul la care se raportează discuţia. Este o alegere între a acoperi rănile trecutului şi a respecta durerea urmaşilor, ori a prezenta adevărul cu francheţe. Riscul major în ceea ce priveşte dezvăluirea faptelor se referă la mărturii, care nu pot fi aduse în faţa

[176] Patrizia Violi, "Trauma Site Museums and Politics of Memory: Tuol Sleng, Villa Grimaldi and the Bologna Ustica Museum", *Theory, Culture and Society*, nr.1/29, Sage Publications, Nottingham Trent University, 2012

publicului fără a exploata şi retrăi experienţele victimelor[177]. De aceea ne punem întrebarea dacă justiţia şi adevărul sunt întotdeauna compatibile cu nevoile societăţilor post-conflict, sau de cele mai multe ori memoria traumatică intră în conflict cu reconcilierea socială.

Cea mai relevantă caracteristică a unui sit al traumei este reprezentată de caracterul său de mărturie, în sensul în care aceste locuri păstrează o continuitate spaţială cu trauma însăşi. Această continuitate implică un set complex de relaţii cu dimensiunea temporală a locului. Deşi noi, ca vizitatori, ne aflăm într-un moment diferit de cel în care s-au petrecut faptele pe locul respectiv, totuşi se creează o conexiune directă cu trecutul ce pare a fi activat de semnificaţia spaţiului şi de obiectele prezente acolo[178]. Acestea sunt semne ale unei trăsături caracteristice, urme ale trecutului ce stau încă imprimate în prezent, evocând ce s-a petrecut acolo. Ele nu sunt doar reconstrucţii sau reevocări a ceea ce nu mai există în prezent, aşa cum se întâmplă în cazul muzeelor sau al memorialelor, ci ceva mult mai substanţial, prin autenticitatea lor, aceste locuri ale traumei sunt ele însele cu adevărat nişte mărturii ale trecutului.

Recent, se discută adesea despre Peisaje Memoriale Contemporane (PMC) cunoscute în literatura internaţională şi drept CML (Contemporary Memorial Landscape) [179] . Acestea reprezintă locuri amenajate care comemorează indivizi sau evenimente din trecut și le păstrează în memoria oamenilor, prin reprezentarea fizică în spații publice, fiind mai degrabă niste spaţii active decât spații pasive. Utilizatorii experimentează aceste memoriale prin implicarea la nivelul percepţiilor, ca rezultat al simțurilor. Plasarea acestor tipuri de peisaje în viaţa de zi cu zi le permite utilizatorilor să se implice la nivel emoţional și cognitiv și le întăreşte ataşamentul faţă de memorie și loc.

Peisajul Memorial Contemporan este un amplasament în general urban, dar nu în mod exclusiv, cu caracteristici de peisaj care ajută la crearea de

[177]Idem
[178]Idem
[179] Yousra Attwa, Mohammed Refaat, Yasmin Kandil, "A study of the relationship between contemporary memorial landscape and user perception", *Ain Shams Engineering Journal*, 13/2022

spații care îl implică pe utilizator și păstrează amintirile. El oferă un sentiment de
apartenență și proprietate între cetățenii săi, crescând în același timp valoarea turistică și economică a locului.[180] Acesta tinde, de asemenea, să transfere istoria, să atragă atenția utilizatorului mai mult decât monumentele tradiționale, pe măsură ce devin spații semnificative pentru cetățenii care le parcurg si le experimentează în viața lor de zi cu zi.

4.3.1. Memorialul Gulagului – Perm36

Ce a însemnat de fapt gulagul

În Rusia anului 2008, o televiziune din Moscova propune un sondaj de opinie prin care le cere cetăţenilor să aleagă personalitatea cea mai marcantă a ţării, din istoria sa. De două ori consecutiv oamenii (un număr de 50 de milioane de votanţi) l-au ales pe Stalin ca figură principală, lucru ce a condus la numeroase discuţii legate de memorie culturală şi, desigur, amnezie culturală[181]. Acelaşi "Tătuc" Stalin a fost dictatorul ucigaş în masă, care a construit sistemul de tabere de muncă forţată (Gulagul), ce a dus la milioane de deportări şi ucideri. Rusia mijlocului de secol XX şi progresul său a fost ridicat pe spatele şi oasele celor morţi, care au construit infrastructura (şosele şi canale). Totodată pentru mulţi Stalin a fost cel care a salvat ţara de naziști în timpul celui de-al doilea război mondial şi a creat o ţară socialistă, care a evoluat de la un stat agrar la o putere majoră într-o perioadă foarte scurtă de timp[182]. Totuşi, nu putem spune că scopul scuză mijloacele, mai ales când este vorba despre vieţile a milioane de oameni.

Această modernizare a Rusiei a costat destinele atâtor familii şi este complet absurd să acceptăm ipoteza că toţi dintre aceştia se constituiau în inamici de clasă, sabotori sau duşmani ai regimului, aşa cum erau numiţi în

---

[180] S. Tanovic, *Designing Memory: The Architecture of Commemoration in Europe, 1914 to the present,* Cambridge University Press, Cambridge, 2019

[181] Martyn Conterio, *Perm 36 - era Gulag museum where Putin is rewriting history*, Martie 2017, https://www.historyanswers.co.uk/people-politics/perm-36-the-soviet-era-gulag-museum-where-putin-is-rewriting-history/ , accesat la 06.08.2023

[182] Idem

documentele vremii. Dacă nu erau exilaţi sau arestaţi pentru vini imaginare şi pretexte ridicole, cel puţin erau persecutaţi sub diferite forme şi doar puţini şi cei mai puternici au reuşit să reziste în aceste împrejurări, iar cei care cedau, erau înlocuiţi cu uşurinţă de alţii noi.

Fig. 52. *Stalin plimbându-se pe străzile Moscovei, la sfârşitul anilor 1920*

Dezvoltarea sistemului Gulag s-a s-a conturat printr-o industrie a groazei, despre care astăzi se vorbeşte prea puţin. Spre deosebire de Germania

post-nazism, Rusia nu a demarat niciodată un proces de reconsiderare a victimelor regimului odată cu prăbuşirea URSS. Arhivele au rămas în continuare blocate, iar Stalin nu a fost prezentat lumii ca unul dintre cei mai mari monştri ai secolului XX, aşa cum a fost dovedit Hitler, spre exemplu. Timp de multă vreme, sistemul gulag de crime împotriva umanităţii a fost ţinut sub tăcere şi orice informaţie legată de acesta era negată de autorităţi şi nu au existat din partea administraţiei ruse încercări de responsabilizare a vinovaţilor.

Revoluţia din octombrie 1917 a creat o nouă specie de infractor pentru bolşevici: inamicul poporului. Cea mai mare vină era aceea de a fi cineva şi nu de a fi făcut ceva anume, astfel că ţariştii, burghezia şi aristocraţia erau principalele categorii vizate, acestora alăturându-i-se şi facţiuni rivale de comunişti şi socialişti, care nu au fost adepţi ai proiectului bolşevic, dar şi marii fermieri (culacii), care trebuiau înlăturaţi. Din cauza ambiguităţii termenilor folosiţi, de "duşmani ai poporului" şi "culaci", regimul a avut multă libertate în a face arestări în masă şi de a construi o amplă propagandă împotriva acestor oameni.

În perioada de început a arestărilor, deţinuţii politici erau amestecaţi cu cei de drept comun, iar pentru că închisorile deveniseră neîncăpătoare, aceştia erau înghesuiţi în orice spaţiu disponibil, de la apartamente de bloc libere şi până la clădiri administrative, iar taberele de muncă funcţionau încă într-o dezordine scăpată de sub control. În această situaţie, administraţia decide că cel mai bine este să îi trimită pe aceşti inamici în cele mai îndepărtate colţuri ale ţării, într-o încercare de purificare a naţiunii, lucru ce părea eficient în momentul în care URSS era cea mai mare ţară de pe glob. Aşa apar coloniile de muncă, ce ridicau problema unor costuri apăsătoare, de aceea ele trebuiau să fie pe cât posibil independente financiar; era mai eficient ca aceşti zeci de mii de deţinuţi să fie utilizaţi ca forţă de muncă ieftină, decât să populeze închisorile şi să fie întreţinuţi de stat. Ei vor fi implicaţi în exploatarea vastelor resurse ale ţării, de la lemn până la cărbune, gaze şi aur[183]. Deportaţi în general în nordul Rusiei fără niciun fel de provizii, cu cunoştinţe aproape nule în ceea ce priveşte zonele geografice în care ajungeau

[183] *Perm 36 - The Soviet era Gulag museum where Putin is rewriting history*, https://www.historyanswers.co.uk/people-politics/perm-36-the-soviet-era-gulag-museum-where-putin-is-rewriting-history/ , accesat la 24.04.2017

şi forţaţi să execute nişte munci pentru care nu aveau nicio calificare, deţinuţii aveau foarte puţine şanse de supravieţuire şi cei care cedau erau înlocuiţi cu alţii noi.

Organizarea memorialului

Aproape de zona asiatică a Rusiei se află oraşul Perm, care în timpul războiului rece a fost închis cu desăvârşire pentru străini. Taberele de muncă populau întreaga suprafaţă a ţării, însă doar Perm 36 se păstrează încă aproape intactă, datorită efortului susţinut al unor voluntari şi a celor care nu doresc ca istoria să fie ştearsă şi rescrisă în conformitate cu interesele noilor administraţii.

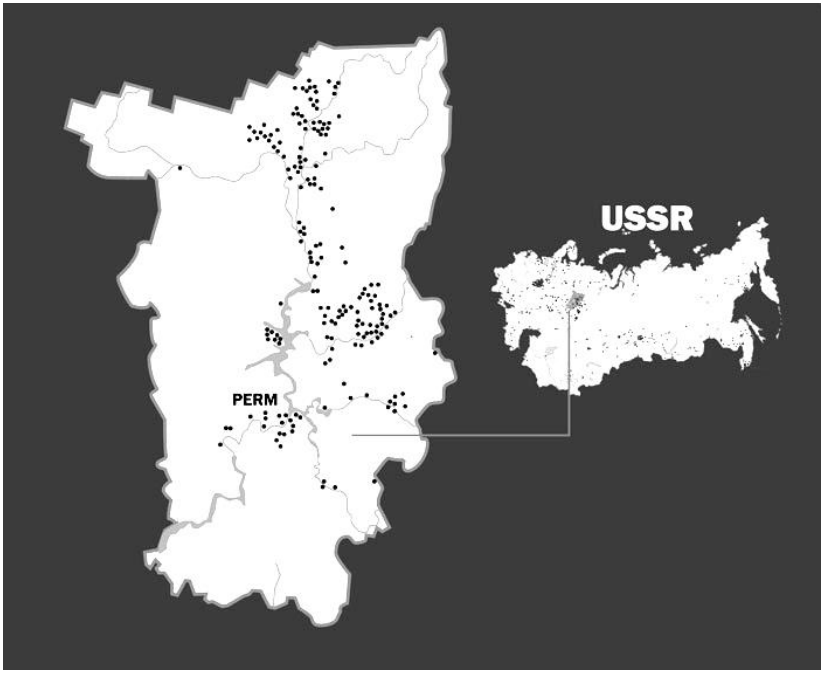

Fig. 53. *În jur de 150.000 de persoane au fost încarcerate în mai mult de 150 de tabere în regiunea Perm la sfârşitul anilor 1940, ceea ce însemna aproape o treime din populaţia activă a regiunii.*

Muzeul Gulagului, al cărui nume complet este "Centrul Memorial pentru Istorie şi Represiune Politică (Perm 36)" este localizat în incinta fostei tabere de muncă de lângă Perm, în Rusia. Tabăra, una dintre multele astfel de organizaţii, a fost construită în anul 1946[184] şi inclusă în sistemul sovietic al lagărelor de muncă forţată, cunoscut şi sub denumirea de Gulag.

Sovieticii au inaugurat Perm 36, denumită atunci Tabăra ITK-6 în anul 1946 ca o tabără de muncă într-o zonă împădurită a Munţilor Urali, aproape de graniţa cu Siberia. Aici, prizonierii aveau, printre altele, misiunea de a doborî copaci pe tot parcursul anului şi de a trimite cheresteaua în aval, pe râu, pentru a ajuta la reconstruirea oraşelor sovietice afectate de război.[185]

Începând cu anul 1972, de-a lungul unei perioade de reînnoire politică ce s-a manifestat în URSS, Perm 36 a fost transformată în închisoare politică[186], pentru ca, pe parcursul următorilor 15 ani, aceasta, împreună cu altele două ce funcţionau în aceeaşi zonă, să îi primească pe cei mai proeminenţi disidenţi ai Uniunii Sovietice. Aici au ajuns de-a lungul anilor personalităţi precum Vladimir Bukovsky, Sergey Kovalev, Anatoly Marchenko, Yuri Orlov, activişti în domeniul drepturilor omului, dar şi lideri naţionalişti din ţările baltice, tătari sau caucazieni, ori activişti evrei.

[184]*Gulag. Many days. Many lives*, http://gulaghistory.org, accesat la 5.04.2023
[185]Idem
[186] Idem

Fig. 54. *Tabăra ITK-6 (Perm 36) în 1946. Tabăra era constituită din 6 barăci ce găzduiau câte 250 de prizonieri, o unitate de pedepsire (pentru prizonierii care nu se supuneau regulilor dure ale taberei), un spital şi o clădire administrativă.*

Ulterior prăbuşirii Uniunii Sovietice, numeroşi istorici ruşi, susţinători ai drepturilor omului şi foşti deţinuţi ai gulagului s-au implicat în crearea unor organizaţii civice pentru susţinerea memoriei legate de aceste evenimente. Societatea Memoriei este una dintre acestea, care a susţinut

ridicarea mai multor monumente pentru comemorarea victimelor totalitarismului. În anul 1991, această societate își propune să readucă în memoria colectivă o fostă tabără de muncă, pe care să o transforme în memorial dedicat celor care au trecut prin ororile gulagului, alegând tabăra Perm 36. La începutul acestei inițiative, Perm 36 reprezenta doar o ruină, pentru că oficialii KGB au recurs la distrugerea ei în urma publicării unor imagini grăitoare de către televiziunea ucraineană, care dezvăluia informații despre locul în care își pierduse viața celebrul poet Vasyl Stus, din cauza neglijențelor, în anul 1985.

Totuși, eforturile colective, ce au constat în lucrări de reabilitare a clădirilor existente, au făcut posibilă deschiderea muzeului în anul 1996[187], iar această tabără de muncă este singurul complex de acest tip care mai există pe teritoriul Rusiei și poate fi vizitat de public.

Fig.55. *Imagine exterioară a memorialului Perm 36*

Perm 36 este un sit istoric activ, ce a fost inclus pe Lista Monumentelor aflate în pericol (2004), regăsindu-se alături de alte 99 de situri amenințate.

[187] Idem

Muzeul Gulagului este un memorial ce vorbeşte despre milioane de oameni arestaţi în mod arbitrar, întemniţaţi şi supuşi unor munci epuizante pentru realizarea unor proiecte extrem de ample demarate de fosta Uniune Sovietică. Dar ceea ce este ce mai important este că muzeul joacă rolul unui loc ce ridică o serie de întrebări cu privire la modul, motivul şi sensul brutalităţilor petrecute acolo, la responsabilii acestor acţiuni şi la modul în care aceste lucruri pot fi prevenite în viitor.

Memorialul cuprinde 4 secţiuni: prima parte oferă detalii despre extinderea reţelei Gulag sub Iosif Stalin, descriind modul de viaţă al deţinuţilor şi motivele pentru care au fost arestaţi, încercând să contureze în acelaşi timp o zi tipică din viaţa unui prizonier al gulagului; secţiunea a doua vorbeşte despre mişcarea pentru drepturile omului în Uniunea Sovietică între anii 1960-1970 şi modul în care Perm 36 s-a transformat într-o tabără de maximă securitate pentru prizonierii politici; a treia secţiune vorbeşte despre rolul de mărturie al taberelor de acest tip pentru Rusia şi modul în care ele îşi canalizează eforturile în scop educativ pentru noile generaţii[188]. Ultima zonă face legătura între siturile memoriale de acest tip şi acţiunile lor de a explora şi evoca momente dificile din istoria ţărilor care au trecut prin evenimente similare şi încurajează ca acţiuni de acest fel să fie întreprinse în fiecare dintre zonele afectate.

[188]*Gulag. Many days. Many lives*, http://gulaghistory.org, accesat la 5.04.2023

Fig. 56. *Expoziţie interioară, Perm 36 şi coridorul din închisoarea principal*

Memoria, inamicul intereselor politice

Acţiunile de represiune asupra muzeului au început în anul 2012, când, Rusia şi-a îndreptat atenţia asupra ONG-urilor şi a altor organizaţii culturale, care primeau susţinere financiară străină. Aceste organizaţii erau denumite "agenţii străine", un termen specific regimului stalinist, redescoperit în prezent şi reutilizat; organizaţiile au fost supuse unor noi reglementări din partea statului, li s-au impus taxe foarte mari, pentru a fi descurajate în a-şi mai continua activitatea. În centrul acestui joc politic a fost prinsă şi organizaţia din domeniul drepturilor omului ce se ocupă de Memorialul de la Perm 36; măsurile au ajuns până la sistarea alimentării cu energie electrică şi gaz şi la verificări repetate ale activităţii.

În calitatea sa de memorial dedicat represiunii politice, ce tratează întreaga istorie sovietică şi nu doar era stalinistă şi condus de o echipă specializată în drepturile omului, Perm 36 a stârnit o adevărată campanie a administraţiei împotriva sa, considerând că acest muzeu este împotriva Rusiei şi a rescris istoria pentru a îşi susţine propriul scop şi nu pentru a oferi

adevărul trecutului[189]. Totul a continuat prin sistarea completă a guvernului de finanţare a muzeului, în anul 2014 şi refuzul de a sponsoriza analiza UNESCO, de a integra acest sit în patrimoniul internaţional. Astfel, memorialul a fost exclus definitiv din politica culturală a guvernului de rememorare a victimelor politicii represive, ceea ce atinge tocmai cel mai sensibil punct al memorialului. Chiar dacă au rezistat reacţii de împotrivire din partea publicului, acestea au fost înfrânte, iar conducerea asupra taberei a fost preluată de o instituţie obscură a statului.

Este interesant de văzut ce se va întâmpla în viitor cu tabăra Perm 36, dacă aceasta va fi inclusă în lista UNESCO. Deocamdată, ea se degradează, din cauza lipsei de interes a autorităţilor, care demonstrează în continuare că în Rusia nu există un dialog între prezent şi trecut, iar că atrocităţile comunismului, deşi disputate, se doresc a fi muşamalizate. În acest sens, în 2007, o iniţiativă guvernamentală privind educaţia a introdus în curricula naţională un program de învăţământ, care le explica elevilor că planurile şi acţiunile lui Stalin nu erau rezultatul gândirii unui despot nebun care şi-a strivit adversarii şi şi-a suprimat poporul la o scară inimaginabilă astăzi, ci că acestea erau proiecte bine gândite, cu o bază solidă, în acord cu contextul respectiv[190]. Însă, chiar dacă lăsăm la o parte afilierea politică, revizionismul şi părtinirea, totuşi, documentele de arhivă, siturile încă evocatoare şi mărturisirile martorilor ne oferă adevăruri indiscutabile asupra crimelor împotriva umanităţii, a cruzimii şi opresiunii politice, puse în numele unui revoluţii şi a unui dictator, care nu pot fi şterse în niciun fel din memoria colectivă.

Astăzi încă se duce o bătălie culturală în Rusia în ceea ce priveşte procesele de rememorare şi controlul asupra trecutului. A avea în ţară un muzeu memorial al politicii opresive administrat de o organizaţie a drepturilor omului, care apoi este luat în mod brutal sub aripa unei instituţii de stat, care nu are interesul de a îl repune în circuitul oficial, a propune noi monumente în diferite părţi ale Rusiei dedicate opresiunii politice, dar având în acelaşi timp zone în care memoria lui Stalin încă este comemorată, denotă

[189] *Perm 36 - The Soviet era Gulag museum where Putin is rewriting history*, https://www.historyanswers.co.uk/people-politics/perm-36-the-soviet-era-gulag-museum-where-putin-is-rewriting-history/ , accesat la 24.04.2023
[190] Idem

o situaţie ambiguă, în care mesajele se întrepătrund, unde este refuzată condamnarea lui Stalin ca tiran şi ucigaş în masă.[191] Totuşi, atunci când astfel de acţiuni se suprapun, când lipsa de curiozitate asupra trecutului afectează locuri precum Perm 36, al cărui unic scop era acela de a vorbi cu glas tare despre cei care au murit în numele progresului, rezultatul este unul foarte periculos şi afectează nu doar această zonă geografică, ci întreg blocul fost socialist. Pentru că mitul, cu siguranţă nu este un substitut al istoriei.

4.4. Muzeul memorial. Îndepărtarea de locul traumei

4.4.1. Muzeul Genocidului – Vilnius

Muzeul Victimelor Genocidului, unul dintre foarte puţinele astfel de muzee realizate în fosta Uniune Sovietică, este amplasat în Vilnius, Lituania şi a fost inaugurat în anul 1992 din ordinul ministrului culturii şi al educaţiei şi al preşedintelui lituanian al deţinuţilor politici şi deportaţilor. Muzeul ocupă fosta clădire administrativă a KGB-ului, în Piaţa Lukiškės şi astfel este adeseori perceput şi sub denumirea de "Muzeul KGB"[192]. Muzeul este dedicat colecţionării şi expunerii de documente ce evocă perioada de 50 de ani în care Lituania s-a aflat sub ocupaţie sovietică şi aduce în prim plan situaţia rezistenţei lituaniene, a victimelor arestărilor politice, a deportaţilor şi execuţiilor ce au avut loc în această perioadă.

Muzeul prezintă gravele procese de abuzuri în ceea ce priveşte drepturile omului şi confirmă genocidul sovietic, făcând referire în acelaşi timp şi la acţiunile naziştilor de represiune asupra evreilor şi a altor grupuri de lituanieni. Aici îşi desfăşoară în prezent activitatea şi Centrul de Cercetare pentru Rezistenţă şi Genocid, care utilizează termenul de "genocid" pentru a include grupuri sociale, precum intelectualitatea lituaniană, care a reprezentat ţinta persecuţiilor sovietice.

---

[191] *Perm 36 - era Gulag museum where Putin is rewriting history*, Martie 2017, https://www.historyanswers.co.uk/people-politics/perm-36-the-soviet-era-gulag-museum-where-putin-is-rewriting-history/ , accesat la 24.04.2023

[192] *Museum of Genocide Victims*, https://en.wikipedia.org/wiki/Museum_of_Genocide_Victims, accesat la 22.04.2017

Istoria clădirii

Clădirea în care este organizat muzeul a fost finalizată în 1890, când Lituania făcea încă parte din Imperiul Ţarist şi în ea s-a constituit curtea de judecată a provinciei Vilnius, după care a intrat sub administraţia germanilor în primul război mondial. Odată cu declararea independenţei, ea a devenit centru de recrutare pentru noua armată lituaniană şi sediu al comandamentului Vilnius. În timpul războaielor de independenţă a Lituaniei, pentru o scurtă perioadă de timp, oraşul s-a aflat sub influenţa bolşevicilor, iar clădirea a adăpostit comisariatele şi un tribunal revoluţionar. După revolta lui Żeligwski din 1920, Vilnius şi împrejurimile sale au fost incluse în teritoriile Poloniei, iar în clădire a funcţionat curtea de justiţie pentru Voievodatul Wilno (1926-1939).

***Fig. 57**. Clădirea Muzeului Genocidului - Vilnius*

Odată cu invazia Uniunii Sovietice din 1940, Lituania a fost inclusă în URSS şi odată cu aceasta au început arestările în masă şi deportările, iar subsolurile clădirii au fost transformate în închisoare politică. În 1941 Germania nazistă invadează ţara şi transformă construcţia în sediul central al Gestapo-ului, iar pe pereţii celulelor încă se mai păstrează inscripţii din această perioadă[193].

În 1944 sovieticii preiau din nou această zonă şi până în 1991 clădirea este transformată în sediu KGB, unde funcţionează în acelaşi timp birouri, un centru de detenţie şi săli de interogatoriu. Peste 1000 de prizonieri au fost executaţi în aceste subsoluri între 1944 şi până la începutul anilor 1960; celulele se păstrează intacte în forma în care au fost lăsate, ceea ce sporeşte rolul lor evocator[194]. În prezent, clădirea adăposteşte mai multe intituţii: Muzeul Victimelor Genocidului, Arhivele Speciale ale Lituaniei, unde sunt păstrate documentele fostului KGB, Centrul de Cercetare pentru Rezistenţă şi Genocid în Lituania şi curţi de justiţie[195].

Scopul muzeului

Muzeul îşi propune să adune, să cerceteze şi să propage materialul documentar care reflectă forme fizice şi spirituale ale genocidului manifestat de ocupaţia sovietică asupra locuitorilor lituanieni; totodată doreşte să demonstreze metodele atroce ale regimului, dar şi amploarea rezistenţei în faţa comunismului şi să comemoreze victimele genocidului şi pe luptătorii pentru libertate.

Peste 100.000 de exponate se află în prezent în arhivele muzeului. Acestea sunt cercetate, digitizate şi introduse într-o bază de date computerizată. De aceea, în mod constant, muzeul propune noi expoziţii organizate prin rotaţie, pe diferite teme istorice, organizându-se în acelaşi timp şi expoziţii mobile nu numai în oraşe ale Lituaniei, dar chiar şi în alte ţări, cu care împarte un destin comun.

Aspectele paşnice ale rezistenţei în faţa comunismului sunt redate prin intermediul a numeroase publicaţii, documente şi fotografii ce au circulat

---

[193]http://genocid.lt/muziejus/en/711/c/, accesat la 22.04.2018

[194]*Museum of Genocide Victims*
https://en.wikipedia.org/wiki/Museum_of_Genocide_Victims, accesat la 22.04.2017

[195]http://genocid.lt/muziejus/en/711/c/, accesat la 22.04.2017

subteran. O secţiune aparte a muzeului este dedicată victimelor deportărilor, arestărilor şi execuţiilor, documentate prin fotografii, acte şi obiecte personale; această colecţie în continuă expansiune, pentru că în mod constant instituţia primeşte donaţii de la public, ceea ce contribuie la rolul foarte important al muzeului de conservare şi depozitare a acestor mărturii istorice.

Expoziţiile muzeului

Închisoarea KGB

Uniunea Sovietică a ocupat Lituania pe 15 iunie 1940, acuzând Lituania de a nu fi respectat tratatul de ajutor reciproc. Oamenii care nu erau loiali ocupaţiei au fost arestaţi, uciși sau deportaţi în Siberia. Pentru persecutarea oamenilor s-au constituit noi instituţii, formându-se o reţea de închisori şi centre de detenţie în toate regiunile ţării.

O închisoare interioară a NKVD (în fapt un centru de detenţie pre-condamnare) a fost organizat în subsolul fostului tribunal, în 1940, când aici s-a stabilit sediul central al NKVD pentru regiunea Vilnius. În prezent, clădirea s-a păstrat în totalitate în forma în care a fost părăsită de KGB în august 1991, însă celulele şi interiorul cu greu ne mai duc cu gândul la perioada în care membrii rezistenţei erau închişi aici şi torturaţi, pentru că spaţiile au fost vopsite şi renovate de mai multe ori, iar din cele 50 de celule existente, doar 19 mai sunt în forma lor iniţială.

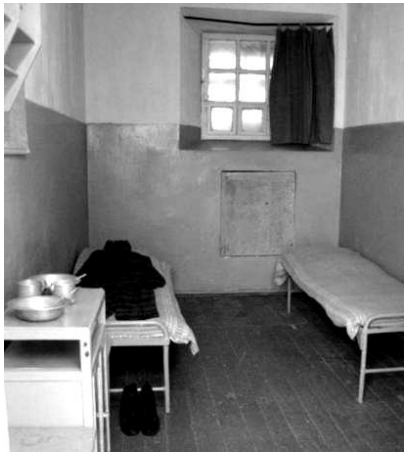

Fig. 58. *Coridorul închisorii KGB*
Fig. 59*. Interior de celulă din subsolul clădirii*

Totuşi, încă se păstrează una dintre celulele de pedeapsă, organizate după război, în care erau aruncaţi prizonierii care încălcau regulile (încercau să adoarmă ziua, să transmită mesaje în codul Morse etc.). Aici ei erau ţinuţi singuri, fără haine, în celula neîncălzită şi li se ofereau 300 de grame de pâine şi jumătate de litru de apă pe zi, li se acordau 5 ore de somn şi nu aveau acces în exteriorul clădirii; astfel, înfrigurați, înfometaţi şi slăbiţi, ei ajungeau la dispoziţia gardienilor şi ajungeau să mărturisească ceea ce li se cerea[196].

Cele mai rele condiţii erau în celulele de pedeapsă cu apă, unde prizonierii erau obligaţi să stea în picioare în apa rece ca gheaţa sau chiar pe gheaţă, în timpul iernii şi să îşi menţină echilibrul pe o platformă îngustă şi de fiecare dată când se dezechilibrau cădeau în apa îngheţată. Această celulă s-a constituit în jurul anului 1945 şi apare în lucrările de memorialistică ale tuturor celor care au trecut prin închisorile politice ale vremii.

[196]http://genocid.lt/muziejus/en/380/a/, accesat la 22.04.2017

Fig. 60. *Celula de pedeapsă cu apă din fosta închisoare KGB*
Fig.61. *Celula căptuşită din fosta închisoare KGB*

Celula căptuşită este unul dintre cele mai necruţătoare locuri ale închisorii. Pereţii acesteia erau căptuşiţi pentru ca niciun sunet să nu răzbată de acolo şi pe peretele din fund era amplasată o cămaşă de forţă ce era utilizată pentru cei care rezistau la celelalte torturi sau erau consideraţi a suferi de afecţiuni psihice.

Într-o altă celulă găsim expuşi saci plini cu documente tocate în 1990 şi 1991 de KGB înainte de părăsirea clădirii. Unele dintre dosare, mai ales cele clasificate "Strict Secret" au fost arse în sobele existente în clădire. Multe dintre acestea au fost transferate în arhivele din Rusia şi totuşi, peste 200.000 de volume sunt astăzi ţinute în Arhivele Speciale din Lituania.

Fosta cameră de execuţii

Mai mult de 1000 de deţinuţi au fost uciși în această cameră aflată în subsolul fostei clădiri a KGB între 1944 şi începutul anilor 1960. Aproximativ o treime dintre aceştia au fost condamnaţi la moarte de tribunalele sovietice pentru participarea la activităţi împotriva regimului.

Nu există informaţii privitoare la momentul în care şi-a pierdut viaţa aici ultimul prizonier, dar există documente conform cărora celula îşi schimbase destinaţia la începutul anilor 1960, dar nu se ştie care era aceasta.

Există puţine documente despre execuţiile celor condamnaţi, dar se pare că aceştia erau aduşi din celulele lor de un grup secret de gardieni, alături de comandantul închisorii, iar în perioada 1944-1947 exista practica de a executa şi câte 45 de deţinuţi într-o singură noapte. După aceea, corpurile erau duse în camera cu cherestea, foarte aproape de cea în care se realizau execuţiile, după care erau transportate cu nişte camioane la locurile de înmormântare, la Tuskulėnai, aproape de centrul oraşului, unde au fost descoperite rămăşiţele a 767 de persoane depuse în gropi comune în perioada mai sus menţionată. Totuşi, locurile de îngropare a persoanelor ucise după 1950, când a fost reintrodusă pedeapsa cu moartea în Uniunea Sovietică rămân încă necunoscute şi se crede că există o serie de gropi comune rămase nedescoperite pe o rază de 30 de kilometri în jurul oraşului Vilnius[197].

În camera de execuţie s-a constituit o expoziţie permanentă, în care se regăsesc obiecte descoperite la Tuskulėnai şi în respectiva încăpere, precum şi fotografii şi documente de arhivă, mărturii şi rămăşiţe ale celor care au trecut pe acolo.

Activitatea KGB între 1954-1991

Deşi în anii 1950 regimul politic introdus de Stalin părea că începe să fie unul mai relaxat, totuşi în această perioadă ia naştere o nouă instituţie de represiune, KGB, care are misiunea de a îi persecuta pe disidenţi.

Expoziţia de la Vilnius de bazează pe documente ce reglementau activitatea KGB, pe echipamente ce s-au păstrat intacte, materiale metodologice şi mărturii ce au rămas, în încercarea de a arăta care erau metodele opresive ale instituţiei ce funcţiona ca poliţie politică în Uniunea Sovietică, ce a ocupat un loc esenţial în sistemul politic. Aici sunt expuse emblemele ce erau expuse în birourile ofiţerilor KGB, imagini de la întâlniri şi demonstraţii şi alte materiale, care reflectă realităţile unei vieţi sub dominaţia sovietică, diferenţele între viaţa publică şi realitatea ce se baza pe teamă, constrângeri şi restricţii.

Colecţia păstrează o serie de obiecte foarte importante găsite în clădire în 1992, care pornesc de la echipamente de supraveghere telefonică, microfilme, aparatură de detectare a microfoanelor ascunse şi altele, multe

[197]http://genocid.lt/muziejus/en/381/a/, accesat la 22.04.2017

dintre ele păstrând încă informaţiile înregistrate. De asemenea, există o colecţie mare de uniforme ale ofiţerilor şi soldaţilor, obiecte personale şioiciale, documente referitoare la acuzaţi, fotografii, acte şi o întreagă bibliotecă ce conţine literatură ideologică şi de propagandă[198].

[198]http://genocid.lt/muziejus/en/396/a/, accesat la 22.04.2017

5. MEMORIALUL ŞI IPOSTAZELE SALE

Memorialele pot funcţiona ca un canal pentru reconciliere, aducând la un loc grupuri aflate în opoziţie sau, dimpotrivă, pot adânci anumite diferenţe şi agrava rănile vechi. Ele pot reconsidera părţile afectate şi oferi o formă de justiţie prin conştientizarea şi recunoaşterea pierderilor suferite, ori pot exclude cu desăvârşire victimele din procesul de reconstrucţie. Memorialele sunt instrumente educative, ce predau lecţia "a nu se mai repeta" generaţiilor viitoare, dar în acelaşi timp ele pot să ameninţe o pace în curs de formare, prin incitarea la represalii, din cauza unei redări inflamatorii a trecutului. Ele pot să ofere spaţiul unui sanctuar, dedicat comemorării, dar pot deveni şi ţinte ale viitoarelor acţiuni de agresiune datorită rezonanţei lor simbolice[199].

[199] Lisa M. Moore, *(Re)covering the Past, Remembering Trauma: The Politics of Commemoration at Sites of Atrocity*, https://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2009/3.pdf, accesat la 24.06.2017

Nu există reglementări sau standarde pentru cum ar trebui să construim un memorial. De aceea, supraviețuitorii și comunitatea trebuie să aleagă forma sub care se va comemora și finalitatea acesteia. Sigur că în teorie memorialele ajută la vindecarea rănilor provenite din ciocnirea a două tabere antagonice și ne îndeamnă la reflecție pe fiecare dintre noi asupra modului în care putem acționa astfel încât să prevenim astfel de fapte de violență. Pe de altă parte, memorialul poate eșua și nu își va atinge scopul, compromițând instaurarea păcii și a reconcilierii, oferind cadrul propice pentru desfășurarea unor acțiuni de "politică simbolică"[200], de promovare a unor mesaje represive sau de dezbinare. De aceea, abordarea unui astfel de proiect este una foarte sensibilă și care ar trebui stabilită în urma unor studii aprofundate, dată fiind importanța lui simbolică covârșitoare.

Preocuparea în ceea ce privește memoria publică, ce cuprinde trauma istorică, genocidul, încălcarea drepturilor omului și urmările acestora asupra societății devine din ce în ce mai prezentă astăzi. Monumentele, memorialele, sculpturile de for public, siturile comemorative și muzeele se construiesc într-un ritm accelerat în toată lumea, dar cu mare încentineală în România. Puterea acestor prezențe de a sprijini naraţiunea memoriei publice, nu doar de a deveni un simplu depozitar al trecutului reprezintă o problematică esențială în ceea ce privește acest tip de proiecte, oferind prilejul multor căutări și posibilități.

De vreme ceevenimentele și împrejurările se dezvăluie în prezent, misiunea unui memorial este aceea de a face trimitere la trecut și de a oferi condițiile necesare pentru a accede la noi răspunsuri asupra viitorului. Ca parteneri psihopolitici și etici ai noștri, memorialele ar trebui să ne ajute să reconsiderăm traumele trecutului, să reflectăm asupra acestuia și să îl reactualizăm. Ele au rolul de a încuraja conștiința critică, studiile asupra memoriei, care devin din ce în ce mai mult arii de interes independente.

Termenul de "memorial" corespunde celui de "comemorare", având sensul de a păstra un fragment de memorie sau informaţii cu privire la o persoană, un grup sau un eveniment[201]; în acelaşi timp, el corespunde şi

[200] Idem

[201] Julian Bonder, "On Memory, Trauma, Public Space, Monuments and Memorials", *Places,* 1/21, https://placesjournal.org/assets/legacy/pdfs/on-memory-trauma-public-space-monuments-and-memorials.pdf, accesat la 23.08.2016

noţiunii de “memento”, care se referă la ceva ce serveşte la a avertiza sau a reaminti în ceeace priveşte anumite evenimente ulterioare. De aceea este important să privim memorialul şi din punctul de vedere al modului în care el poate să ofere cheia unei conexiuni între trecut şi viitor, în beneficiul generaţiilor viitoare. Credem că este posibil ca acest tip de arhitectură aflată într-o relaţie indisolubilă cu trecutul, care comemorează victime, supravieţuitori, eroi etc. şi contribuie la acte de rememorare să aibă în acelaşi timp un rol important în ceea ce priveşte implicarea oamenilor în îmbunătăţirea viitorului colectiv, prin evitarea erorilor trecutului.

5.1. Monument şi (anti)monumentalitate

La fel ca multe alte forme estetice şi culturale, monumentul şi monumentul memorial, atât din punct de vedere ideologic, cât şi practic, a cunoscut transformări radicale de-a lungul secolului XX. Aflat la intersecţia între artă de for public şi memorie politică, monumentul a reflectat întotdeauna tendinţele estetice şi de gândire ale perioadelor în care a fost conturat, precum şi crizele de amploare în ceea ce priveşte modul de reprezentare, generate de cele două războaie mondiale, ori de instaurarea şi căderea regimurilor comuniste din estul Europei. În oricare situaţie, monumentul reflectă contextul socioistoric şi estetic. Indiferent că vorbim despre artişti care preiau curentul cubist, despre expresionişti, realist socialişti, minimalişti sau artişti conceptuali, toţi încearcă să ofere un răspuns care să fie compatibil atât cu viziunea artistică proprie, cât şi cu istoria oficială. De aceea, în cea mai mare parte, s-a ajuns la un rezultat ce reprezintă o metamorfoză a monumentului, care porneşte la sfârşitul secolului al XIX-lea ca un simbol eroic, care exprimă preamărirea figurativă a unui eveniment, ce vorbeşte de idealurile şi triumfurile naţionale, ajungând ca la sfârşitul secolului XX să apară sub forma unor instalaţii conceptuale, în cel mai pur

stil antieroic, adeseori ironic, ce marchează ambivalenţa şi incertitudinile specifice epocii postmoderne[202].

Monumentele, atât ca instituţie cât şi concepţie încep să cunoască o criză încă din secolul al XIX-lea, când Nietzsche le ataca, sub afirmaţia "Afară cu monumentele"[203], argumentându-şi atacul prin faptul că acestea înlocuiesc realitatea prezentă cu versiuni deformate ale trecutului, pe care el le numea "istorie monumentală"[204].

Critica la adresa acestui tip de simboluri este continuată şi de mulţi alţi artişti şi istorici, printre care se află şi Lewis Mumford, care consideră că un monument modern nu poate exista, această sintagmă generând în sine o contradicţie în termeni, astfel că în 1930 scria: "dacă este un monument, atunci nu este modern, iar dacă este modern, atunci nu poate fi un monument"[205]. Astfel, dacă arhitectura modernă presupune o reînnoire a vieţii, încurajează perpetuarea acesteia şi o schimbare constantă, dispreţuind iluzia permanenţei şi a continuităţii, atunci este firesc că monumentul, care oferă o falsă idee de continuitate şi permanenţă nu mai poate fi integrat în arhitectura modernă, iar piatra și mortarul nu mai pot fi metode eficiente de păstrare a memoriei, acestea fiind utilizate de vechile regimuri, pentru a își compensa lipsa unor realizări semnificative, ori pentru preamărirea acestora.

În mod tradiţional, asociem memoria cu o formă monumentală, iar această formă odată ridicată ne oferă, parcă, posibilitatea de a ne detaşa de obligaţia rememorării. Totuşi, criticii moderni sunt de părere că rigiditatea şi grandoarea, precum şi pretenţiile de permanenţă ale unui monument sunt de domeniul trecutului, fiind asociate unor societăţi arhaice, premoderne. De aceea, calitatea unui astfel de obiect nu rezidă în scară, material sau formă, ci în capacitatea sa de a evoca, de a comunica un mesaj şi de a invita la reflecţie. În fond, mesajul pe care el îl transmite nu este unul unic, valabil pentru

[202] James E. Young, "Memory and Counter-Memory", *Harvad Design Magazine*, http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/memory-and-counter-memory, accesat la 2.09.2023

[203] Friedrich Nietzsche, *The Use and Abuse of History*, trans. Adrian Collins, Macmillan, New York:, 1985, pp 14-17

[204] Idem

[205] Lewis Mumford, *The Culture of Cities,* Harcourt, New York, 1938, p. 438.

oricine, mai important este însă ca el să poată conduce la un dialog şi să ofere loc de interpretări personale.

Trecerea de la monumentele tradiţionale, pasive, la spaţiile memoriale active a fost introdusă pentru prima dată de May Lin în 1982 în cadrul Memorialului Veteranilor din Vietnam.[206] Ea plasează o formă abstractă într-o configurație de peisaj, în care încurajează implicarea utilizatorului prin folosirea diferitelor elemente și materiale arhitecturale ale peisajului în spațiul memorial. Elementele de peisaj și proiectarea spaţială creează o relație intimă, tactilă, fizică între persoană și loc. După succesul proiectului Mayei Lin, modele similare de memoriale contemporane au crescut în popularitate în anii 2000. În consecință, peisajul memorial contemporan ar putea fi proiectat într-un mod integrat, luand in considerare experienţa senzorială a vizitatorului în spaţiul explorat.[207]

5.1.1. Monumentul memorial "Calvarul Aiudului"

Pentru a demonstra faptul că "succesul" unui monument nu rezidă în dimensiune, decoraţie şi grandoare, vom porni de la unul dintre puţinele exemple din România, la care ne putem raporta, dedicate victimelor comunismului. Monumentul memorial "Calvarul Aiudului", amplasat pe aşa-numita "Râpă a robilor", locul în care au fost aruncaţi în gropile comune trupurile multor deţinuţi ce au sfârşit în temniţa de la Aiud, aflată în apropiere.

Zarca Aiudului

Mai ţineţi minte cine şi mai ales cum a murit? Prin ce celulă, prin ce neagră casimcă sau izolare ori răpus de ce boală s-a stins? Mai ţineţi minte prin ce ungher de canal a căzut, prin ce groapă comună a fost aruncat sau prin ce vîrf de munte sau văgăună a fost împuşcat fratele vostru de cruce şi de dor? Munţi de suferinţă au crescut pînă la cer şi morţii noştri au umplut gropile comune. Dar nu zadarnic. Sunt morţi care te fiinţează, sunt morţi

[206] R. W, Schwartz, "The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past", *American Journal of Sociology*, no.2, vol.97, 1991, pp. 376-420

[207] C. Spence, "Senses of place: an architectural design for the multisensory mind", *Cognitive Research: Principles and Implications*, vol. 5, no. 46, 2020

care te desființează, precum sunt îngeri care trezesc un neam la viață, după cum sunt și biruinți dintre acelea care adorm[208]

Clădirea închisorii de la Aiud este atestată documentar din 1786, funcţionând încă de atunci ca centru de detenţie şi tribunal. Iniţial fiind compusă dintr-un singur corp, clădirea s-a dezvoltat de-a lungul timpului, o dată cu creşterea numărului de deţinuţi, astfel că în a doua jumătate a secolului XIX acesteia i s-au adăugat un corp ce adăpostea tribunalul şi încă unul ce avea rol de spital pentru deţinuţi. Apoi, spre sfârşitul secolului XIX, se adaugă un nou pavilion-etaj din piatră, ce va adăposti încă aproximativ 60 de celule, destinate izolării deţinuţilor care ridicau probleme, ce va primi denumirea de "zarcă", cuvânt care în limba maghiară înseamnă "carceră"[209]. Tot în această perioadă, determinat de creşterea numărului de persoane condamnate la muncă silnică, s-a decis extinderea capacităţii clădirii, ajungându-se la o clădire cu trei etaje, în forma literei T, obţinându-se astfel 312 celule individuale.

[208]Nicolae Iorga, în Lucia Baki, *Rezistența anticomunistă: de Înălțarea Domnului ne comemorăm eroii*, 7 iunie 2021, https://www.monitorfg.ro/2021/06/07/rezistenta-anticomunista-de-inaltarea-domnului-ne-comemoram-eroii/, accesat la 05.01.2023

[209] *Martiri Aiud. Cadru istoric,* http://www.martiriaiud.ro/temnita-aiudului/cadrul-istoric/cadru-istoric-compilat, accesat la 05.01.2023

Fig. 62. *Imagine a conformaţiei actuale a penitenciarului Aiud*

În perioada interbelică, aici au fost adăpostiţi deţinuţii de drept comun şi cei politici cu condamnări mari, media anuală a deţinuţilor nedepăşind numărul de 750 de persoane, urmând ca în perioada războiului să fie aduşi aici condamnaţii la muncă silnică şi cei la temniţă grea.

Odată cu anul 1944, clădirea a fost destinată deţinuţilor politic, care se împotriveau regimului comunist. În 1948 închisoarea Aiud devine penitenciar de categoria I, împreună cu Jilava şi Gherla, găzduind categoriile de persoane considerate de regim cele mai periculoase: avocaţi, arhitecţi, comercianţi, farmacişti, medici, ingineri, profesori, preoţi, scriitori, subofiţeri, ziarişti, dar şi o serie de persoane care proveneau din familii celebre de bancheri, chiaburi, moşieri, industriaşi.[210]

În ce priveşte structura închisorii, mărturiile amintesc principalele corpuri de clădiri: Celularul Mare (3 etaje, un număr de 312 celule şi o

[210] *Martiri Aiud. Cadru istoric,* http://www.martiriaiud.ro/temnita-aiudului/cadrul-istoric/cadru-istoric-compilat, accesat la 05.01.2023

capacitate de 3 000 de oameni), secţiile 5 şi 6 (aproximativ 100 celule şi o capacitate până la 1300-1500 deţinuţi), clădirea Zarcai (cu 62-64 celule şi capacitate între 600-1200 deţinuţi), secţia 9 TBC (în prezent Şcoala nr. 4 - Penitenciar, Aiud), spitalul şi fabrica. În interior, deţinuţii aveau la dispoziţie două curţi pentru plimbare, cu 12 spaţii separate pentru izolare[211].

Odată cu anul 1948 începe în închisoarea Aiud regimul de exterminare impus de comunişti, iar celulele se umplu, ca urmare a valurilor masive de arestări; în această perioadă se instalează "bătaia, umilinţa, frigul, foametea, izolarea la carceră", care îi duc pe oameni la limita rezistenţei, făcând şi primele victime. Condiţiile inumane din celule, precum şi agresiunile fizice şi lipsa asistenţei medicale fac ca bolile să prolifereze printre deţinuţi; tifosul exantematic, TBC-ul, distrofia şi casexia conduc la moartea a multor persoane, astfel că zilnic se înregistrau câte 6-7 morţi, care erau îngropaţi în gropile comune de pe Râpa Robilor.

Aiudul se distingea de celelalte închisori comuniste tocmai prin prezenţa regimului de izolare impus de Zarcă; acest procedeu reprezenta o pedeapsă pentru cei care încălcau regulile adeseori derizorii ale penitenciarului, dar şi locul în care erau duşi prizonierii consideraţi mai periculoşi pentru regim sau nereeducabili. Deşi regimul de izolare trebuia să se întindă pe maximum 15 zile, au existat cazuri în care deţinuţii au petrecut şi luni de zile aici. Tratamentul în zarcă presupunea mâncare o dată la două sau trei zile, lipsa patului şi a tinetei şi un regim de supraveghere mult mai strict decât în celular, având ca unic scop exterminarea. Aici şi-au petrecut zilele un mare număr de "profesori universitari, savanţi, foşti miniştri, oameni de cultură, politicieni şi tot acolo au murit 34 de generali vestiţi, eroi din cel de-al doilea război mondial"[212].

Grupul misticilor

În închisoare, deţinuţii, aflaţi de multe ori la limita între viaţă şi moarte, continuau să lupte, manifestând de această dată o nouă formă de rezistenţă, pentru a supravieţui în faţa abandonului şi deznădejdii. Acest tip de rezistenţă, atât exterioară, dar mai ales interioară, a îmbrăcat diferite

[211] Idem
[212]Idem

forme, de la comunicarea prin morse, preocupări culturale, literare, filosofice sau spirituale, confecţionarea de obiecte utile din cele mai neaşteptate materiale. În spatele gratiilor de la Aiud se formează celebra "Academie", în cadrul căreia profesori universitari şi specialişti în diferite domenii susţin expuneri colegilor de suferinţă, pentru că există numeroase persoane dornice de a învăţa şi a îşi completa cunoştinţele, astfel că mulţi dintre cei care au ieşit din închisoare afirmau că au învăţat limbi străine şi şi-au însuşit cunoştinţe temeinice datorită "lecţiilor" primite în închisoare, de la intelectuali valoroşi ai ţării.

Însă cea mai evidentă formă de evadare pe care o remarcăm în toate închisorile comuniste, este nu una fizică, ci una sufletească, "escaladând muntele suferinţei prin transfigurarea ei şi prin întreţinerea unei bogate vieţi spirituale, care i-a ajutat la depăşirea greutăţilor vieţii zilnice din închisoare: evadarea înţeleasă ca legătura cu Dumnezeu[213]", iar părintele Sofian Bughiu, spunea după eliberarea sa de la Aiud că "în închisori, eram aşa de bine păziţi şi aşa de constrânşi, încât nu ne puteam gândi decât în sus, pe verticală, la Dumnezeu[214]".

Se poate spune că "grupul misticilor din temniţa Aiudului a reprezentat piatra de temelie a rezistenţei spirituale în gulagul românesc"[215]. Această grupare de deţinuţi, numită astfel de către cei care îi desconsiderau, făceau parte din fostele Frăţii de Cruce, care în temniţă au renunţat la credinţele lor politice şi şi-au dedicat întreaga existenţă credinţei, într-un climat spiritual aparte, ce va deveni un model de urmat şi pentru ceilalţi deţinuţi, din care făceau parte persoane precum Traian Trifan, Traian Marian, Valeriu Gafencu, Ioan Ianolide, Anghel Papacioc şi alţii. În aceste celule se practica atât rugăciunea individuală, cât şi cea realizată în comun, care îi avea în vedere atât pe cei care sufereau în închisoare, cât şi pe responsabilii pentru aceste realităţi, deţinuţii rugându-se pentru mântuirea lor. Mai ales perioadele de sărbătoare aveau o semnificaţie aparte pentru cei închişi, jertfa şi suferinţa lor fiind puse în relaţie cu martiriul creştin.

---

[213] *Martiri Aiud. Viata spirituală*, http://www.martiriaiud.ro/temnita-aiudului/viata-spirituala, accesat la 05.01.2023

[214] Idem

[215] *Grupul misticilor din temniţa Aiudului,* http://ziarullumina.ro/grupul-misticilor-din-temnita-aiudului-120907.html, accesat la 12.02.2023

Fig. 63. *Grupul misticilor în închisoarea de la Aiud, în timpul slujbei de Înviere*

Râpa Robilor

Cei morţi în temniţele Aiudului, elitele rezistenţei anticomuniste româneşti, erau înmormântaţi noaptea, pe întuneric, fără a avea o cruce la căpătâi sau slujbă religioasă; ei erau îngropaţi în apropierea cimitirului ortodox, la marginea oraşului, pe "Râpa Robilor", o zonă denumită astfel de localnici, în gropi comune, fără a fi identificaţi. Uciși în chinuri groaznice, în străfundurile temniţelor, sub tortură fizică şi psihică şi înfometare, ori prin împuşcare în afara zidurilor, aruncaţi în final laolaltă în pământ, ei îşi păstrează şi azi anonimatul, într-o formă de smerenie desăvârşită, care ne duce cu gândul la jertfa primilor creştini.

În mod periodic, aici se fac cercetări şi se descoperă adeseori rămăşiţe ale celor care au pierit la Aiud.

Memorialul

La Aiud, loc de intemniţare şi exterminare, comuniştii au îngropat, în cimitirul denumit de localnici Râpa Robilor, elita rezistenţei româneşti. Înmormântarea deţinuţilor se făcea noaptea, pe întuneric, fărăsă li se pună cruce la căpătâi. Aici, unde morţii sunt neidentificaţi, de multe ori azvârliţi în gropi comune, numai crucile acestui monument le vor veghea somnul.[216]

Monumentul memorial Calvarul Aiudului se ridică tocmai pe această "râpă a robilor", unde se odihnesc cei care au suferit şi şi-au pierdut viaţa în temniţa de la Aiud, în gropi comune, fără a li se păstra identitatea.

Iniţiativa amplasării unui astfel de monument aici i-a aparţinut inginerului Gheorghe Brahonschi, el însuşi fost luptător anticomunist, împreună cu alţi foşti deţinuţi politic, pentru a simboliza biruinţa credinţei asupra perioadei de întuneric şi a prigonitorilor comunişti.

Monumentul a fost proiectat de arhitectul Anghel Marcu (1921-1998), în colaborare cu arhitecţii Nicolae Goga (1914-1995), şi el fost deţinut politic şi Liliana Chiaburu; proiectul a fost terminat în 1992, iar în 1993, monumentul era deja ridicat. Lucrările de execuţie s-au încheiat în 1999[217].

[216] Gheorghe Brahonschi, iniţiatorul programului memorial de la Aiud, în Dorin Timonea, *Monument memorial pe râpa robilor din Aiud*, http://romanialibera.ro/actualitate/proiecte-locale/monument-memorial-pe-rapa-robilor-din-aiud-148396, accesat la 12.02.2023

[217] *Calvarul Aiudului*, http://dilemaveche.ro/sectiune/bordeie-si-obiceie/articol/calvarul-aiudului, accesat la 12.02.2023

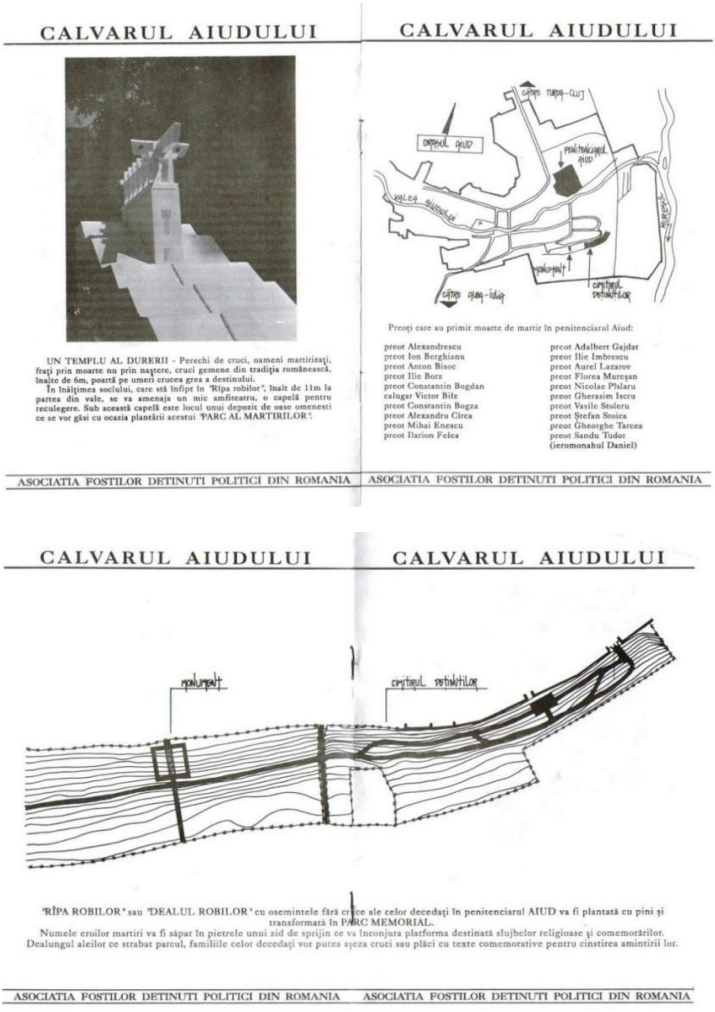

Fig. 64. Fig. 65. *Extrase din pliantul memorialului "Calvarului de la Aiud", alcătuit de arh. Anghel Marcu şi arh. Nicolae Goga*

Iniţial, s-a început cu sistematizarea şi amenajarea unei zone a cimitirului, care nu avea încă morminte, obţinându-se astfel o porţiune terasată, pe care monumentul a fost ridicat ulterior. Acesta se aşează perpendicular pe panta dealului şi domină cu forţă valea, oferind o imagine simbolică şi puternică. La bază, jucând rolul unui soclu supradimensionat, s-a construit o capelă ce conţine şi un osuar, acesta susţinând de fapt monumentul.

Fig. 66. *Memorialul Calvarul Aiudului*

Monumentul este reprezentat de două rânduri de câte şapte cruci ce susţin pe "umerii" lor, într-un act de solidaritate întru suferinţă, o altă cruce mare, orizontală. În cadrul acestui templu al suferinţei, cele 14 cruci gemene, specific tradiţiei româneşti, care simbolizează martirii trecuţi prin închisorile comuniste, ce devin fraţi prin moarte şi nu prin naştere, duc crucea

destinului[218]. Simbolistica este susţinută mai departe şi datorită materialelor alese, astfel că în timp ce întregul monument este îmbrăcat în travertin, crucea purtată, orizontală, de dimeniuni semnificativ mai mari decât cele verticale, este din beton, oferind masivitate şi greutate, precum zilele de chin şi moarte din închisoarea Aiudului.

Capela ce susţine monumentul, cu o înălţime modestă de 3 metri, este atât un spaţiu de cult, cât şi un osuar, iar accesul în interiorul acesteia se face cu smerenie, coborând treptele de la intrare, pătrunzând astfel într-un spaţiu restrâns, dar foarte evocator.

Fig. 67. *Coborârea spre capela Înălţarea Sfintei Cruci*

218 *Calvarul Aiudului*, http://turism.aiudonline.ro/monumente_cladiri/calvarul_aiudului.html, accesat la 12.02.2018

Fig. 68. *Spre capela sunt trecute numele celor care au suferit în temniţa de la Aiud*

Memorialul poate fi accesat şi din vale, prin intermediul unui şir lat de trepte, care îi conferă acestuia o prestanţă şi mai mare şi îi susţin simbolistica. Acesta se pune foarte bine în valoare în raport cu peisajul, deşi scara acestuia nu este mare, amplasarea şi orientarea fiind foarte bine alese.

Fig. 69. *Osuarul cu rămăşiţele celor morţi la Aiud, cu Icoana Maicii Domnului cu sfinţii închisorilor*

Pe de altă parte, neajunsul este dat de evoluţia în timp a sitului, astfel că dacă la momentul inaugurării lui, Liliana Chiaburu era mulţumită că acesta "respira", de-a lungul timpului, amenajările cimitirului adiacent, realizate fără vreo regulă, tind să intre în conflict cu monumentul, extinzându-se până foarte aproape de el, diminuând din forţa pe care o avea la început şi fără a oferi respectul cuvenit "unei construcţii care, ea singură, este un omagiu adus celor ce – fără de vină – şi-au pierdut speranţele şi viaţa în închisoarea de la Aiud"[219]

[219] Idem

Ansamblul monahal "Înălţarea Sfintei Cruci"

Începând cu anul 2011 au fost demarate și lucrările la noul ansamblu monahal, care se constituie din biserica principală, două paraclise, osuar, spațiu muzeal desfășurat pe o suprafață de 1.000 m^2, spațiu pentru bibliotecă, sală de proiecții și arhivă, corp de chilii, bucătărie, trapeză și spații tehnice[220].

Mănăstirea se prezintă în formă de „U", cu cele două laturi înfipte în „Râpa Robilor", în centru fiind biserica, înconjurată de un gard de cruci, reprezentate în trei dimensiuni, cele mici ale copiilor, cele mijlocii ale tinerilor, iar cele mari ale adulților, toate însumând cimitirul martirilor din care se naște biserica.

***Fig. 70**. Biserica din cadrul ansamblului monahal "Înălţarea Sfintei Cruci", Aiud*

[220] *"Înălţarea Sfintei Cruci" – Aiud, mânăstirea unde se pomenesc zilnic martirii neamului românesc,* https://basilica.ro/inaltarea-sfintei-cruci-aiud-manastirea-unde-se-pomenesc-zilnic-martirii-neamului-romanesc/, accesat la 10.08.2023

Biserica are un plan elipsoidal, cu ziduri duble, între care se regăsește rampa descendentă ce asigură accesul la subsol. Pe zidul interior este vizibilă biserica, iar zidul exterior simbolizează regimul comunist care a obstrucționat Biserica să-și mărturisească sfinții pe care în mod firesc ar fi trebuit să-i vedem sub streașina bisericii, încadrați în ocnițe.

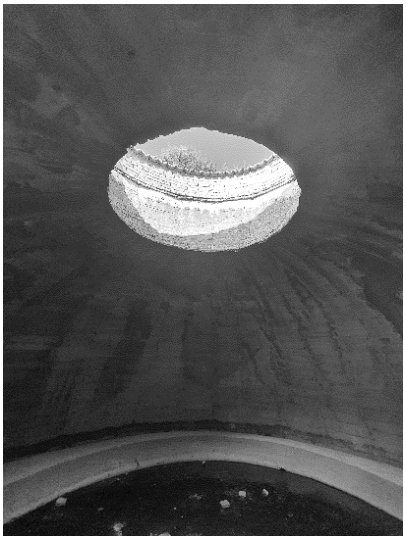

Fig. 71. *Rampa descendentă dintre cele două ziduri*
Fig. 72*. Spaţiul de reculegere luminat de oculus*

În mod simbolic, biserica are totodată forma unui ou culcat, grație elipsei, care simbolizează Învierea, dar și alte două forme care apar în Sfânta Scriptură: cea de corabie și cea de chit sau cașalot, cum se utilizează în prezent. Osuarul se află sub Sfânta Masă, are formă circulară, având 127 de ocnițe, unde se vor așeza osemintele martirilor din Aiud.

La nivelul inferior, sub cota terenului este amenajat un muzeu, unde va fi reprezentată o celulă din Aiud, precum și biblioteca, prevăzută cu sală de

lectură, sală de proiecții și amfiteatrul fac parte din Centrul de Studii Martirologice.

Fig. 73. *Celula amenajată în subsolul bisericii*

Proiectul de o înaltă calitate arhitecturală şi care demonstrează o mare sensibilitate şi profundă şi subtilă cunoaştere a problematicii martiriului din perioada comunistă îi aparţine, de asemenea arhitectului Radu Mihăilescu.

Cuvintele părintelui Liviu Brânzaş, trecut prin suferinţele temniţei comuniste, sunt edificatoare pentru ceea ce s-a petrecut la Aiud: *Iată-ne reîntorşi acasă. Aiudul este de fapt, casa noastră. Aici suntem noi înşine. Sunt convins că va veni o vreme când va constitui un titlu de onoare şi noblețe naţională când cineva va spune "Şi tatăl meu a fost la Aiud!"*[221]

[221] https://www.fericiticeiprigoniti.net/fototeca/212-monumente/1048-monumentul-calvarul-aiudului, accesat la 12.02.2018

5.2. Atitudini şi reprezentare

Programul de memorial ridică numeroase probleme, din punctul de vedere al arhitectului, artistului, cercetătorului sau istoricului. Ne punem întrebări legate de modul în care putem transmite semnificaţii critice prin intermediul unui design adaptat în conceperea şi crearea spaţiilor publice, care să ofere loc democraţiei şi egalităţii. Este vorba şi de o serie de implicaţii etice ale sferei publice, acest "spaţiu al apariţiei", aşa cum este denumit de Hannah Arendt.[222]

Este posibil ca rolul istoric al arhitectului să fie acela de a crea un teatru al memoriei, care să fie capabil să exprime adevăruri ale trecutului, ce restaurează anumite valori ale vieţii, astfel încât să reuşim a ne face o imagine mai bună asupra viitorului. Se poate spune că misiunea noastră, ca arhitecţi, este aceea de a dezvălui, a descoperi şi a înrădăcina fragmente de istorii şi memorii. Mai ales în faţa catastrofelor, traumelor istorice şi nedreptăţilor asupra societăţii umane, complexitatea rolului arhitectului creşte, devine din ce în ce mai problematic şi de aceea, necesar.[223]

Pe de altă parte, există şi riscul unei metaforizări exagerate, care conduce la crearea de înţelesuri artificiale, pentru că adeseori, în cadrul comunităţilor afectate de traumă, se face simţită prezenţa unei estetici de redempţiune, care nu conduce la transmiterea mesajului aşteptat. Riscul, din acest punct de vedere, este că acest tip de abordare prezintă arhitectura ca pe un canal de corecţie a vieţii şi a experienţelor trecute, care încearcă să repare ceva din greşelile trecutului, ori nu acesta este scopul unui memorial.

Este evident că nici arta şi nici arhitectura nu pot oferi publicului compensaţii pentru traumele colective, însă ele pot să stabilească o relaţie de dialog cu acele evenimente şi pot crea cadrul necesar înţelegerii acestora. Este important ca acest tip de proiecte să fie concepute ca nişte hărţi, nişte topografii spaţiale, voci condensate, organizate într-o formă arhitecturală.[224]

---

[222] Hannah Arendt, în Julian Bonder, *On Memory, Trauma, Public Space, Monuments and Memorials,* p. 65, https://placesjournal.org/article/on-memory-trauma-public-space-monuments-and-memorials/?cn-reloaded=1, accesat la 10.06.2023

[223] Idem

[224] Idem

Pentru ca acest lucru să fie posibil, este necesar să umplem cu ceva distanţa dintre prezent, dintre noi înşine şi acele evenimente din trecut. Astfel de proiecte ar trebui înţelese ca nişte întrebări, care ridică ele însele întrebări, dar care oferă şi posibilitatea de a umple acest gol cronologic şi de a îl traversa ghidaţi de un anumit tip de pietate a generaţiilor, de onestitate intelectuală şi respect etic.

După ce am fost martorii unui aflux în rândul operelor de artă, al muzeelor şi al memorialelor, care au propus diferite tipuri de reprezentări figurative şi abstracte ale morţii, suferinţei, groazei şi disperării, putem spune că am fi capabili să atingem un anumit tip de maturitate estetică, ce ne oferă posibilitatea de a adopta noi atitudini. Un punct de pornire în acest sens, ar fi conştientizarea faptului că mesajul nu poate fi transmis în mod instantaneu şi că avem de a face cu limitări din punctul de vedere al practicii arhitecturale, care conduc până la urmă la imposibilitatea reprezentării unor experienţe traumatice[225]. Iar acest lucru poate deveni benefic, pentru că în timp ce reuşim să recunoaştem propria inabilitate de a propune nişte răspunsuri certe, ne punem în noi dileme de reprezentare, şi în faţa unor numeroase întrebări, care pot deschide noi orizonturi.

Acest tip de proiecte necesită un efort continuu de a lucra în cadrul sferei publice, prin crearea unei poziţii clare din punct de vedere critic şi etic, pe care să ne-o asumăm în faţa societăţii; de aceea, memorialul presupune un tip de proiectare susţinut de o astfel de atitudine, care să fie precisă, să propună dialogul şi să aibăo atitudine tranşantă în ceea ce priveşte imaginea, tehnicile şi materialele, care să ia în considerare în detaliu atât locul cu memoria lui, istoria, cât şi vocile celor la care se referă.

5.2.1. Memorialul Victimelor Comunismului şi al Rezistenţei, Sighetul Marmaţiei

Închisoarea

Închisoarea de la Sighetul Marmaţiei există încă din anul 1897, ea fiind destinată deţinuţilor de drept comun până în anul 1944, când a fost

[225]Idem

transformată în spaţiu de detenţie şi exterminare a celor care nu manifestau simpatie regimului comunist. Fiind cunoscut sub titlul de "unitate de muncă specială", penitenciarul era de fapt un lagăr de exterminare dedicat elitei intelectuale, special gândit atât de aproape de graniţa cu URSS, astfel încât o eventuală scăpare era imposibilă, paza fiind extrem de strictă. *Deţinuţii erau ţinuţi în condiţii insalubre, hrăniţi mizerabil, opriţi de a se întinde ziua pe paturile din celulele neîncălzite. Nu aveau voie să privească pe fereastră (cei ce nu se supuneau erau pedepsiţi să stea la "neagra" şi "sura", celule înguste de tip carceră, cu apă pe jos şi fără lumină). La geamuri au fost montate obloane, încât se putea vedea numai cerul. Umilinţa şi batjocura făceau parte din programul de exterminare.*[226]

Aici au fost aduşi şi cazaţi în condiţii inumane tineri intelectuali şi ţărani din Maramureş, la început, urmând ca după 1950 Sighetul să devină locul în care demnitarii fostului regim erau închişi, fapt pentru care şi-a câştigat şi supranumele de "închisoarea miniştrilor"[227]. Aici au fost aduşi în decursul unei singure nopţi un număr de peste 80 de persoane din elita regală, foşti miniştri, academicieni, economişti, militari, istorici, ce nu au fost niciodată judecaţi; printre aceştia s-au aflat Constantin Argetoianu – fost preşedinte al Consiliului de Miniştri, ministru de Justiţie, ministru de Finanţe, ministru de Interne, mort în închisoare în 1952, sau istoricul Constantin C. Giurăscu, ce a stat la Sighet timp de peste cinci ani şi care, după eliberare, a scris cartea de memorii, „Cinci ani şi două luni în penitenciarul Sighet"[228].

În anul 1955, odată cu intrarea României în ONU, nu a mai existat (cel puţin oficial) noţiunea de deţinut politic, astfel că închisoarea de la Sighet, la fel ca multe altele, a devenit penitenciar pentru deţinuţi de drept comun, iar cei închişi aici au fost dispersaţi în toată ţara în alte centre de detenţie. După 1977 clădirea a fost dezafectată şi a fost utilizată în mod diferit.[229]

---

[226] *Scurt istoric al clădirii închisorii*, http://www.memorialsighet.ro/scurt-istoric-al-cldirii-inchisorii-din-sighet/, accesat la 10.04.2018

[227] http://sighet.ro/?page_id=557, accesat la 08.04.2018

[228] V. Brădăţeanu, *Documentar: Memorialul Victimelor Comunismului de la Sighet – o formă de justiţie împotriva uitării*, http://www.rador.ro/2017/06/20/documentar-memorialul-victimelor-comunismului-de-la-sighet-o-forma-de-justitie-impotriva-uitarii/, accesat la 10.04.2018

[229] Idem

Fig. 74. *Starea în care se afla clădirea închisorii de la Sighet în anul 1993, când a fost preluată de Fundaţia Academia Civică*

După o activitate susţinută şi numeroase piedici din partea statului, în 1993, poeta Ana Blandiana a înaintat Consiliului Europei proiectul ce propunea transformarea fostei închisori de la Sighet într-un memorial al victimelor comunismului şi rezistenţei, iar în 1995 instituţia a luat memorialul sub egida sa.[230]A devenit astfel primul memorial din lume dedicat victimelor comunismului.

[230] Idem

***Fig. 75**. Imagine din interiorul inchisorii, acum muzeu*

***Fig. 76.** Celula in care a murit Iuliu Maniu*

Pe lângă deschiderea clădirii propriu-zise şi introducerea ei în circuitul turistic prin amenajarea de expuneri în interiorul acesteia, în 1997 a fost adăugat aici şi un spaţiu de reculegere şi rugăciune, iar ansamblul a devenit locul organizării unei şcoli de vară pe tema comunismului şi oferă şi cadrul unui centru de studii asupra comunismului.

Muzeul

Întregul proiect de a prelua ruina închisorii şi de a o transforma în muzeu şi memorial i se datorează Fundaţiei Academia Civică prin preşedintele ei, Ana Blandiana, ce s-a ocupat începând cu anul 1993 pe de o parte cu obţinerea fondurilor necesare reabilitării clădirii (fonduri provenite în general din partea exilului românesc) şi pe de altă parte, cu întocmirea unei bănci de date ce trebuia să stea la baza muzeului. În acest sens, s-a înfiinţat Centrul Internaţional de Studii asupra Comunismului, condus de Romulus Rusan, care s-a ocupat de strângerea de informaţii şi documente, dar şi de organizarea de simpozioane şi întâlniri pentru crearea unui bagaj informaţional cât mai amplu. Astfel s-au putut deschide în 1997 primele celule ale închisorii, în care au fost amenajate expoziţii tematice. Fiecare celulă devine o sală de muzeu în sine, care prezintă în ordine cronologică o temă a represiunii comuniste, a distrugerii statului de drept şi a înlocuirii lui cu un regim totalitar sângeros.[231]

La Sighet nu întâlnim doar un muzeu ce evocă suferinţele incredibile petrecute într-unul dintre cele mai crude lagăre de exterminare din România comunistă, ci şi un centru de cercetare, care continuă să aducă la suprafaţă tragedia postbelică ce a afectat întreaga ţară. Şcoala de vară organizată anual aici aduce laolaltă supravieţuitori, cercetători, istorici şi membri ai tinerelor generaţii, într-un dialog asupra trecutului şi al viitorului, astfel că Sighetul devine "un muzeu al tuturor închisorilor româneşti din communism, un muzeu al terorii, un muzeu al mentalităţilor şi al memoriei colective"[232].

Amploarea acestui muzeu este unică în rândul centrelor de rememorare a victimelor comunismului, iar dimensiunea lui istorică şi ştiinţifică este

[231]http://www.memorialsighet.ro/scurt-istoric-al-muzeului/, accesat la 10.04.2018

[232] V. Brădăţeanu, *Documentar: Memorialul Victimelor Comunismului de la Sighet – o formă de justiţie împotriva uitării*http://www.rador.ro/2017/06/20/documentar-memorialul-victimelor-comunismului-de-la-sighet-o-forma-de-justitie-impotriva-uitarii/, accesat la 12.04.2018

esenţială pentru calitatea sa de model ce poate servi şi în cazul altor iniţiative de acest fel, esenţiale în cadrul societăţilor postcomuniste.

Memorialul (spaţiul de reculegere şi rugăciune)

La Sighet, clădirii închisorii existente, transformate în muzeu, i s-a adăugat o singură construcţie nouă, într-una dintre curţile interioare, un memorial. În vederea alegerii unei soluţii pentru acesta, în anul 1996 a fost organizat un concurs de arhitectură, la care au participat peste 50 de arhitecţi, reprezentanţi ai tuturor generaţiilor, care îşi propuneau să răspundă temei de concurs, ce consta într-o afirmaţie ce se regăsea în toate lucrările de memorialistică ale foştilor deţinuţi politic: "N-aş fi rezistat dacă nu credeam în Dumnezeu"[233].

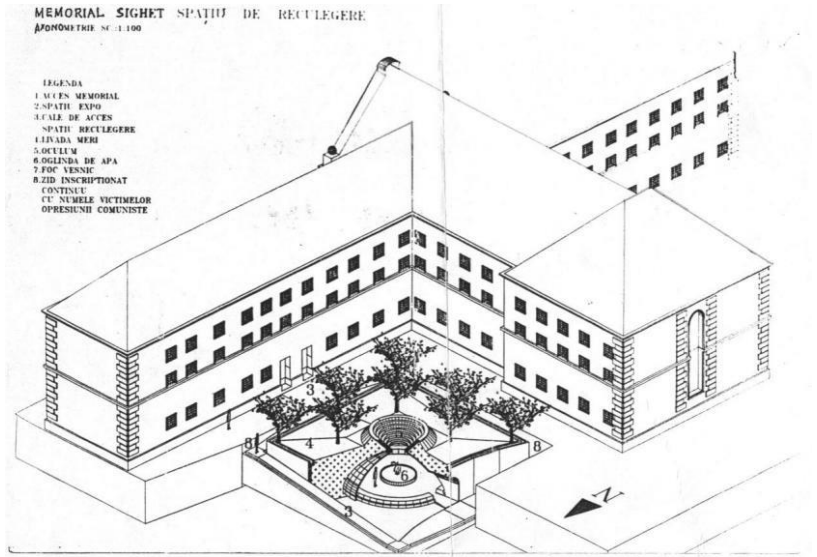

Fig. 77. *Axonometrie, extras din proiectul câştigător, al arhitectului Radu Mihăilescu, pentru memorialul din curtea închisorii de la Sighet*

[233] http://www.memorialsighet.ro/spatiul-de-reculegere-si-rugaciune/, accesat la 15.04.2018

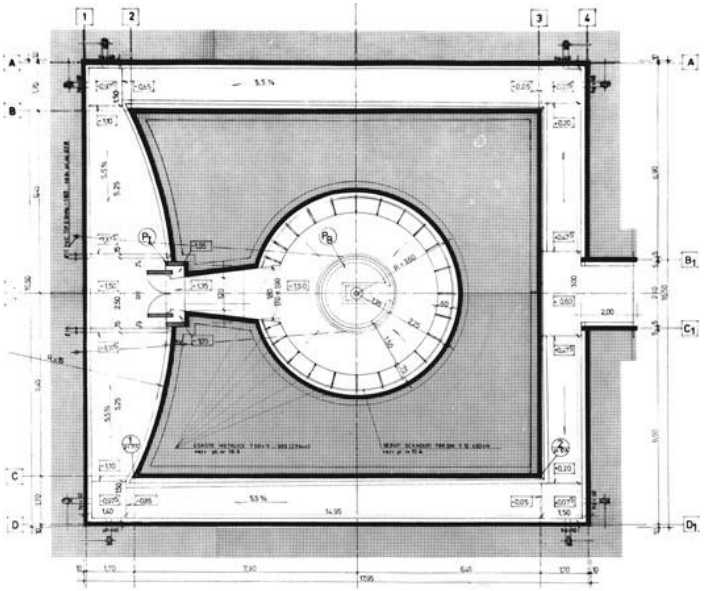

***Fig. 78**. Planul spaţiului de reculegere şi rugăciune, arhitect Radu Mihăilescu*

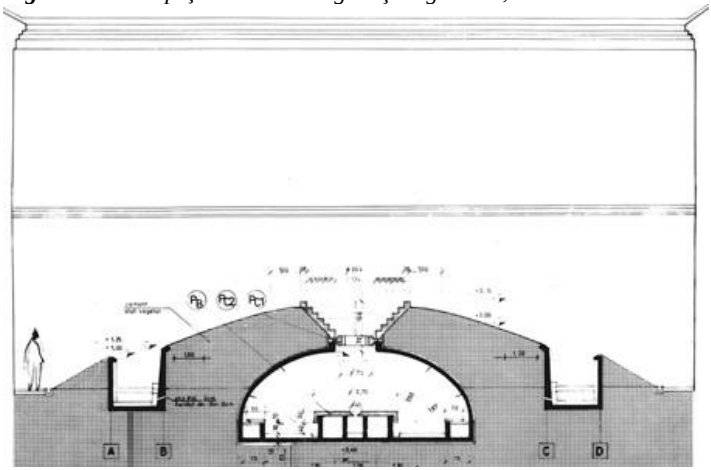

***Fig. 79**. Secţiune - spaţiul de reculegere şi rugăciune, arhitect Radu Mihăilescu*

Câştigătorul concursului a fost tânărul arhitect Radu Mihăilescu, care a propus un proiect ce se poziţionează între un obiect de artă şi unul de arhitectură, cu un caracter religios, de o mare sensibilitate şi cu o componentă simbolică foarte bogată. Denumit "Spaţiu de reculegere şi rugăciune", acesta face o evidentă referire la antichitate, preluând tipologia tholos-ului grec, ce se îmbină cu principiile catacombei creştine, totul realizându-se însă într-o manieră contemporană, foarte actuală.

Fig. 80. *Capela de reculegere, văzută de la exterior*

Acest spaţiu este în fapt o capelă subterană, cu un plan circular, acoperită de o cupolă cu impluvium. La partea superioară, decupajul în formă de cruce creează un efect impresionant, prin filtrarea luminii naturale, care se oglindeşte pe pânza de apă de la interior, amplasată pe o masă masivă din piatră, ce serveşte în acelaşi timp drept suport pentru aprinderea lumânărilor în amintirea celor dispăruţi. În funcţie de direcţia razelor de lumină, această

cruce se descrie pe pereţii interiori în moduri diferite, proiectând siluete multiple ale crucifixului.

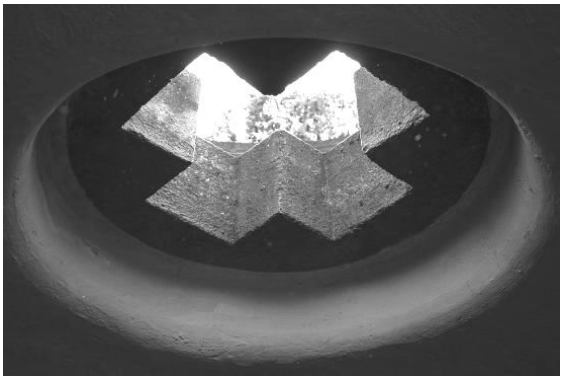

Fig. 81. *Interiorul spaţiului de reculegere*
Fig. 82. *Oculusul în formă de cruce greacă a spaţiului de reculegere*

Trecerea de la nivelul terenului către cea a capelei subterane se face prin intermediul unei rampe descendente, care poartă inscripţionate pe pereţii ei din andezit fumuriu numele a 8000 dintre cei uciși în numele unei ideologii criminale. Acestora li s-au adăugat alte 16.000 de nume ce au fost încrustate pe plăci comemorative amplasate în curţile interioare ale muzeului şi în interiorul cimitirului din apropiere.

Fig. 83. *Rampa de coborâre în spaţiul de reculegere. Operaţia de descoperire a numelor morţilor este rezultatul a 10 ani de muncă a cercetătorilor din cadrul Centrului Internaţional de Studii asupra Comunismului, dar numărul acestora încă nu se apropie de adevărata amploare a represiunii ce a avut loc în ţara noastră.*

Cortegiul sacrificaţilor

Momentele extreme sunt cele care îl întorc pe om către divinitate, însă comunismul a încercat să schimbe până şi acest lucru firesc, având ca scop îndepărtarea oricărei urme de speranţă şi ancoră sufletească, ţintind către o victorie asupra eului. Totuşi, măcar din acest punct de vedere, ideologia a înregistrat un eşec, pentru că forţa spiritului colectiv a fost mai mare decât întunericul în care au fost aruncate aceste suflete.

Curtea interioară a închisorii a primit în anul 1998 şi un grup statuar, lucrare din bronz a sculptorului Aurel Vlad. Aceasta sugerează un grup de 18 siluete umane, conduse de mâna unui personaj fără cap, o metaforă extrem de edificatoare pentru perioada comunistă pe care a traversat-o România.

Grupul de oameni se îndreaptă către nimic, drumul lor este închis de zidul de incintă al închisorii, care le mărgineşte orizontul, toţi fiind orientaţi în aceeaşi direcţie fără speranţă şi sorţi de izbândă.

Fig. 84. *Grupul statuar Cortegiul Sacrificaţilor*

Întorcându-ne la spiritul colectiv şi la rezistenţa prin credinţă, Aurel Vlad oferă un omagiu celor condamnaţi de totalitarism, printr-o abordare psihologică şi simbolică, prin amplasarea grupului în curtea închisorii de exterminare, fapt ce face trimitere atât la izolare, cât şi la solidaritate. Gesturile personajelor sunt marcate de tensiune, sunt disperate, marcate de suferinţă, dar reprezentate în mod particular pentru fiecare individ în parte. Poziţionarea grupului face referire la ritualul plimbării deţinuţilor în interiorul curţii, care avea loc din ce în ce mai rar, mai ales la Sighet, acesta fiind singurul mod de a îşi imagina libertatea, de a avea acces la lumina zilei

şi de a îl regăsi pe Dumnezeu şi speranţa. Ca urmare, gesturile ce implică rugăciunea apar sub diferite forme, de la poziţia de "orantă", la ridicarea privirii către cer, sau coborârea umerilor şi a palmelor grele, ori îndreptarea braţelor către cer, descriind linii drepte şi frânte[234].

Prin acest grup statuar, Aurel Vlad vorbeşte despre comunitate, despre puterea solidarităţii şi despre trauma colectivă, dar în acelaşi timp, face referire la individualitate, la drama trăită în mod psihologic distinct de fiecare persoană în parte, printr-o prezentare secvenţială, marcată de gestul specific.

În timp, această lucrare reprezentativă a devenit imaginea simbolică a Memorialului şi punctul de atracţie al acestuia, datorită forţei sale simbolice şi a mesajului evocator transmis de aceasta.

*Cimitirul săracilo*r

O altă componentă a ansamblului memorial de la Sighet este reprezentată de așa-numitul Cimitir al Săracilor, ce se află situat în afara oraşului şi care a reprezentat locul în care au fost înmormântaţi în secret, noaptea, în gropi comune, mare parte dintre cei decedaţi în detenţie. Cum majoritatea rămăşiţelor umane nu au fost identificate încă şi nu se ştie nici acum unde dorm somnul de veci personalităţi precum Iuliu Maniu, Gheorghe Brătianu, episcopi greco-catolici şi romano-catolici, s-a dorit realizarea unei forme de comemorare a morţilor. În acest sens, aici s-a propus realizarea unui proiect peisagistic, de amenajare a terenului existent, pentru cinstirea sacrificiului celor dispăruţi.

[234] Ana Amelia Dincă, "Cortegiul Sacrificaţilor de Aurel Vlad, sau de ce priveşte omul în sus", *Artindex,* 1 ianurie 2014, http://artindex.ro/2014/01/01/cortegiul-sacrificatilor-de-aurel-vlad-sau-de-ce-priveste-omul-in-sus/, accesat la 15.04.2018

Fig. 85. *Cimitirul Săracilor conturat de silueta ţării*

Acest proiect a luat fiinţă în 1999 şi a constat în conturarea siluetei României din vegetaţie înaltă, suprapuse terenului de aproximativ 14.000 m^2 . La exteriorul acestui contur au fost plantate conifere, care odată cu dezvoltarea lor, vor proteja interiorul sitului, însăşi ţara, ce va rămâne acoperită cu iarbă. În mod simbolic, prin conturarea acestui amfiteatru vegetal, se conturează ideea patriei care "îşi ţine martirii în braţe şi îi plânge prin generaţiile repetate ale vegetaţiei" [235] . Astfel, natura este cea care va desăvârşi proiectul, conturul ţării fiind din ce în ce mai vizibil de pe belvederea amenajată pe malul Tisei.

Această zonă a fost ulterior completată cu un altar de piatră, ce va servi la oficierea slujbelor de comemorare, sub ea fiind amplasate, la fel ca într-un relicvariu, urne cu pământ aparţinând cimitirelor închisorilor politice şi ale locurilor de execuţie. Acesta este dedicat victimelor ce au suferit şi au sfârşit în toate închisorile comuniste, nu doar celor de la Sighet.

Fig. 86. *Altarul şi crucea bizantină din Cimitirul Săracilor*

[235]http://www.memorialsighet.ro/cortegiul-sacrificatilor-2/, accesat la 15.04.2023

Fig. 87., Fig. 88. *Poarta Memoriei din Cimitirul Săracilor de la Sighet*

Într-o etapă ulterioară, Fundaţia Academia Civică a ridicat şi o Poartă a Memoriei, un monument simbolic, proiect al arhitectului Ştefan Radocea, ce are şi rol de clopotniţă. Aceasta este inspirată din tema biblică a Scării Vieţii, ce sugerează forma unei scări deschise, ce încadrează ansamblul arhitectural din fundal.

5.3. Cum poate eşua un memorial

Ne-am putea întreba care ar putea fi influenţa arhitecturii memoriale asupra noastră. Pe de o parte, ea ne leagă de evenimente ale trecutului, iar pe de altă parte ne avertizează asupra viitorului şi asupra nouă înşine. Uneori, o abordare prea lipsită de critică asupra trecutului şi o poziţie neutră asupra a ceea ce a fost poate fi o barieră în calea progresului şi a dezvoltării.[236] Totuşi, privind la trecut prin prisma prezentului şi a urmărilor înregistrate, se poate construi o bază solidă pentru viitor. Purtătorii istoriei reprezintă o sursă de educaţie, dar şi de aducere aminte; ei vorbesc despre evenimente pe care grupuri de persoane le au adânc în memorie şi în inimile lor. De asemenea, relaţia între comemorare şi reflectarea gândurilor societăţii este una strânsă. Se poate spune că oamenii sunt nişte vehicule ale memoriei, la fel ca arhitectura şi ca obiectele. *Arhitectura memorială este precum cel mai bătrân arbore din pădirea memoriei, el pătrunde adânc cu rădăcinile sale în sol şi răspândeşte şi hrăneşte seminţele memoriei din minţile şi trupurile noastre.*[237]

Având în vedere, astfel, cele menţionate anterior, descoperim că arhitectura memorială nu este neapărat un program bine definit. Cu siguranţă ea nu se contituie în funcţie de norme şi direcţii precise si tocmai din acest motiv "succesul" sau "eşecul" unui astfel de proiect rezidă în viziune, în modul de transmitere a mesajului şi în găsirea acelui echilibru firav dintre adevărurile dureroase ale istoriei şi noile generaţii cărora li se adresează.

---

[236] Rafal Marek Tarczynski, *Architectural Narration of Memorial Architecture Throughout 20th and 21st Centuries*, lucrare de licenţă, Universitatea Tehnica Delft, 2021, p.9

[237] Idem

Muzeele şi memorialele nu sunt doar depozitare ale unor exponate, ci şi spaţii ale dialogului între generaţii. Atât conţinutul cât şi spaţiul sunt importante pentru conturarea unui discurs coerent, dar mai ales pentru implicarea afectivă a vizitatorului, care în acest caz nu este doar un simplu spectator al expoziţiei, ci devine un partener de dialog. Pentru ca acest deziderat să fie atins este necesar ca toate elementele implicate în proiect să coexiste şi să se completeze reciproc. Informaţiile şi modul de transmitere a acestora, modul de parcurgere a spaţiului, felul în care sunt expuse obiectele şi descrierea acestora sunt importante în construirea poveştii. Vom vedea în continuare cum este posibil ca în lipsa stabilirii unui echilibru între toate aceste aspecte, scopul unui memorial să nu fie atins şi în loc ca acesta să fie un spaţiu evocator, un loc al reculegerii şi al împăcării cu trecutul traumatic, el să reuşească să devină doar un punct de informare turistică.

5.3.1. Muzeul Istoriei Represiunii Politice din Tomsk

Tomsk este unul dintre cele mai vechi oraşe ale Rusiei de la est de Munţii Urali. Deşi în ceea ce privește dimensiunea şi puterea economică, Tomsk, cu o populaţie de puţin peste 500.000 de locuitori este întrecut cu mult de vecinul său, Novosibirsk, un imens centru industrial şi ştiinţific, cu peste 1,5 milioane de locuitori, totuși niciun alt oraș din Siberia nu poate atinge frumuseţea oraşului Tomsk[238]. Luând naştere de-a lungul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, oraşul este foarte bine reprezentat de arhitectura locală datorită clădirilor vechi realizate din lemn, decorate minuţios; de fapt localitatea este cel mai mare depozitar de arhitectură din lemn din întreaga Rusie.

Din păcate, asocierea cu lemnul a acestei aşezări are şi o dimensiune sumbră, pentru că de la sfârşitul anilor 1920 până pe la începutul anilor 1950, în jurul oraşului Tomsk au funcţionat câteva tabere de muncă forţată ce aveau drept scop colectarea şi exploatarea lemnului. Această zonă a jucat un rol important în sistemul sovietic de penitenciare; în timpul regimului lui Stalin,

[238] Dmitri Skulskiy, "When Memorials Cease to Commemorate: The Museum of the History of Political Repression in Tomsk as a Place of non-Patriotic Rememebering", *Museum and History*, nr. 3, vol. 17, Universitatea Leicester, 2019, pp.408-422

pădurile şi râurile de la nord de Tomsk au devenit locuri ale suferinţei şi ale morţii pentru zeci de mii de deţinuţi pe motive politice.

Astăzi, în Tomsk există două expoziţii tematice care amintesc de trecutul acestui oraş. În 1982 a fost inaugurat Muzeului Arhitecturii din Lemn, care oferă vizitatorilor o naraţiune asupra istoriei arhitecturii din lemn şi a decoraţiunilor specifice locului. Totodată, în 1989 a fost constituit Muzeul Memorial al Represiunii Politice OGPU-NKVD, ce anunţă drept scop "eternalizarea" memoriei victimelor represiunii politice.[239]

Fiind o raritate, acest muzeu este singurul aflat la est de Munţii Ural dedicat comemorării victimelor regimului Stalinist şi este unul dintre cele mai vechi constituite în Rusia. El este amenajat în subsolul unei clădiri din cărămidă roşie unde între 1920 şi 1946 au funcţionat birourile poliţiei politice – GPU-NKVD.

Vizitarea muzeului începe, însă, înainte de a intra în clădirea propriu-zisă. Într-o zonă adiacentă a fost amenajată Grădina Publică a Memoriei – o mică piaţetă plantată cu pini şi mesteceni. În centrul acesteia este amplasat un monument compus dintr-o rocă de granit deasupra căreia se află un arc din piatră. Inscripţia de pe acesta anunţă: "În memoria celor care au fost ucişi pe pământul oraşului Tomsk în timpul anilor de teroare politică, a fost plasată această Stâncă a Suferinţei".[240]

Fig. 89. *Monumentul "Stânca Suferinţei" de la Tomsk*

[239] Ibidem, p.408
[240] Ibidem, p.411

În modul tipic al memorialelor dedicate victimelor gulagului şi acesta este unul neinformativ şi având o simbolistică opacă. Nici stânca în sine şi nici inscripţia nu le oferă vizitatorilor vreun detaliu referitor la cine au fost aceste victime, cine au fost responsabili pentru suferinţa lor şi care a fost motivul pentru atrocităţile comise acolo. De fapt, lucrul esenţial este că memorialul nici măcar nu menţionează numele lui Stalin. Însăşi semnificaţia semiotică a monumentului este laconică, pentru că în lipsa steagurilor, însemnelor, simbolurilor sau besoreliefurilor specifice siturilor de comemorare ruse, monumentul din Tomsk nu se referă neapărat la viaţa şi moartea prizonierilor lagărului. La fel ca o piatră de mormânt obişnuită, Stânca Suferinţei face trimitere doar la moarte, astfel că în cazul acestui memorial, la fel ca în cimitire, victimele stalinismului sunt comemorate pentru ele însele, nu pentru cauza pentru care au pierit, ca şi când ei ar fi prieteni sau rude ale celor care vizitează situl.

Această tendinţă de a îi detaşa pe cei care au suferit aici de ideea de popor şi naţiune este continuată şi în interiorul clădirii care găzduieşte muzeul în sine. Aici sunt prezentate personalităţi ale Rusiei care şi-au pierdut viaţa în timpul anchetelor şi detenţiei, însă muzeul nu face niciun efort de a îi prezenta pe aceştia ca pe nişte eroi. Publicul percepe moartea în lagărele de muncă forţată ca pe o moarte inutilă, pentru nimic, ca urmare a unor circumstanţe lipsite de semnificaţie. Indiferent că a fost vorba despre execuţia cu un glonte pe coridor, de înfometare, tuberculoză sau dizenterie, moartea în gulag era un fapt fără un înţeles anume, precum moartea ca urmare a unui accident de maşină, ori moartea din cause naturale.

Pe de altă parte, în construirea expoziţiei muzeului se remarcă în mod vădit o tendinţă accentuată de a imprima caracterul creştin ortodox întregii problematici a memoriei. Acest aspect derivă din modul de organizare a exponatelor şi din discursul cu un puternic caracter religios, care pune accent pe obiectele personale ale foştilor deţinuţi, dintre care sunt prezentate biblii, crucifixuri, mătănii, fragmente de straie bisericeşti ale preoţilor care au ocupat aceste spaţii, toate acestea fiind organizate sub forma unei imense cruci. În acest mod, prin prezentarea lui Dumnezeu ca ultim punct de referinţă în interpretarea Marii Terori, muzeul îi amplasează pe cei oprimaţi sub auspiciile exclusive ale unui discurs religios, care oferă cadrul propice pentru comemorare.

Fig.90. *Expunerea scrisorilor şi a fotografiilor în jurul icoanei ortodoxe*

Aşadar, analiza acestui muzeu memorial ne face să înţelegem strategia lui de îndepărtare graduală de cadrul patriotic în care s-a desfăşurat suferinţa şi moartea în aceste locuri, oferindu-le vizitatorilor instrumente alternative ale memoriei. Absenţa oricăror însemne sovietice şi crearea unei legături cu regimul, urmate de lipsa oricărui discurs asupra rolului real al victimelor în istoria ţării şi apoi accentul pus pe religie şi pe empatia cu deţinuţii prin prezentarea obiectelor lor de uz curent sunt aspecte ce distrag atenţia de la discursul patriotic şi oferă canalul unei comemorări mai degrabă familiale.

În ciuda eforturilor explicite ale muzeului de a le reaminti vizitatorilor despre moartea şi suferinţa înaintaşilor lor, mulţi turişti percep vizita la acest muzeu doar în termeni educativi şi de divertisment. Mai degrabă decât a fi un loc al rememorării, muzeul funcţionează ca o sursă de informaţii interesante.

Locul de comemorare a prizonierilor gulagului nu îşi atinge scopul, pentru că muzeul îi prezintă pe aceştia ca pe nişte persoane inocente are au avut de suferit de pe urma regimului şi nu ca pe nişte eroi care au trăit şi au murit pentru propria ţară. De aceea, pentru majoritatea turiştilor istoria gulagului reprezintă în general o istorie a morţii fără sens. Descoperind cauza, dar fără a afla şi sensul, vieţile şi mai ales morţile acestor oameni din gulag li se prezintă vizitatorilor ca nişte pierderi fără rost. Publicul care parcurge

muzeul se referă la acesta ca la un loc de informare şi nu ca la un loc al memoriei din cauza tendinţei regimului de astăzi, care se referă la victimele represiunii staliniste ca la o consecinţă normală a puterii covârşitoare a discursului patriotic, mai degrabă decât ca rezultatul traumei, a manipulării politice şi a corupţiei morale.[241]

5.4. Rolurile memorialului

Memorialele au asistat mult timp la crearea unei naraţiuni şi a unei identităţi naţionale, concentrând atenţia publicului asupra evenimentelor specifice din trecut pentru a încuraja o orientare colectivă faţă de aceste evenimente şi pentru a-şi păstra viaţa în mod consistent în prezent. Aceste construcţii reprezintă o parte a unei istorii naţionale materializate în arhitectură, fiind temelii fizice şi memento-uri vizibile. Totuşi, acestea pot fi subiective, pentru că ele depind de alegerea subiectului ce va fi prezentat publicului. Aşa cum afirmă istoricul Eric Weeks, această metodă de selecţie a memoriei colective implică manipularea anumitor părţi din trecutul naţional, suprimarea altora, elogierea altora într-un mod complet funcţional şi astfel memoria devine nu neapărat autentică, ci mai degrabă folositoare.[242]

Totodată, în ceea ce priveşte comemorarea unei persoane sau a unui eveniment, monumentele publice nu sunt doar trăsături ornamentale ale peisajului urban, ci mai degrabă simboluri semnificative, care conferă sens oraşului şi transformă locurile neutre în situri încărcate ideologic. De aceea, autorităţile publice care se află în faţa unui astfel de proces, posedă capacitatea de a construi o istorie foarte specifică destinată consumului public şi, prin urmare, are la dispoziţie metodele prin care să contureze un anumit set de idei.

În descrierea legăturii dintre comemorarea publică şi identitate, Diane Barthel scrie: "dacă războiul este o politică continuată prin alte mijloace,

[241] Ibidem, p.409

[242] Eric Weeks, *Forging an Identity in Bronze : Nation-Building Through Ottawa's Memorial Landscape*, https://journals.openedition.org/eccs/496, accesat la 17.04.2023

conservarea este și politica continuată prin alte mijloace”[243]. Din aceasta, obținem o înțelegere mai profundă a rolului important pe care îl joacă memoriile în construirea unei narațiuni naționale, iar Barthel consolidează această funcție semnificativă a memoriilor atunci când remarcă:

Sacrificiul este un concept important și considerat crucial pentru supraviețuirea unei națiuni. Dacă oamenii nu mai sunt dispuși să se sacrifice pentru națiunea lor, poate națiunea să existe? Comemorarea servește pentru a încuraja viitoarele acte de sacrificiu, deoarece promite eroilor care ar putea să nu moară în zadar și că vor fi amintiți de generațiile viitoare[244]

Astfel, memorialele nu numai că ajută o societate să-și onoreze și să-și amintească trecutul, dar și să promoveze și să consolideze noțiunile de patriotism și naționalism. Atunci când acestea sunt situate într-o capitală, ele primesc o relevanță suplimentară. În general, orașele capitale servesc unei funcții duale; ca orice oraș, ele sunt locuri de afaceri și de politică, dar ele sunt și simboluri ale unei națiuni, astfel că memorialul capătă în acest caz și un rol metaforic, deoarece orașele capitale sunt folosite ca vehicule pentru perpetuarea tradiţiei şi pentru stabilirea identității naționale. Rolul unei capitale naționale este de a reflecta caracterul, identitatea, simbolurile și valorile poporului său, iar formele de comemorare joacă un rol cheie în atingerea acestor obiective, deoarece exprimă valori persistente, legături cu trecutul și aspirații pentru viitor.

5.4.1. Educativ

Ţările care au trecut prin regimuri totalitare au o datorie morală faţă de cetăţenii lor, de a restabili adevărul pentru toată lumea şi a oferi o formă de gratificare celor care au avut de suferit. Muzeele şi memorialele cu tema nedreptăţilor făcute de aceste regimuri joacă un rol important din acest punct de vedere, mărturisind consecințele istorice ale rasismului, intoleranței și

[243]Diane Barthel, apud Eric Weeks, *Forging an Identity in Bronze : Nation-Building Through Ottawa's Memorial Landscape*, https://journals.openedition.org/eccs/496, accesat la 17.04.2023
[244] Idem

prejudecăților și oferind o perspectivă asupra valorii intrinseci a drepturilor omului.

Responsabilii pentru educaţie ce reprezintă ţările membre ale Uniunii Europene, afirmă că din punctul de vedere al potenţialului în ceea ce priveşte activităţile educative ale memorialelor reprezentative pentru traumele regimurilor totalitare, acestea joacă un rol esenţial în afirmarea valorilor democratice.[245] Exprimarea adevărurilor asupra Gulagului şi a Holocaustului este la fel de importantă precum afirmarea şi conştientizarea drepturilor omului, ceea ce atrage atenţia asupra legăturii foarte strânse între cele două aspecte. Cunoaşterea trecutului recent poate deveni o formă de învăţare, pentru că studiind istoria putem găsi cele mai multe răspunsuri legate de prezent şi de modul în care ar trebui să ne construim viitorul.

Muzeele şi siturile memoriale sunt văzute astăzi nu doar ca locuri cu o semnificaţie simbolică importantă din punct de vedere politic şi al memoriei culturale, dar în acelaşi timp ele sunt şi instituţii care pot transmite naraţiuni istorice;[246]ele sunt mijloace care sporesc înţelegerea istorică şi explorează modul în care sunt construite imaginile trecutului, baza probatorie, dar și metodele istorice utilizate. Memorialele sunt necesare, aşadar, nu doar din punctul de vedere al educaţiei în ceea ce priveşte drepturile omului, dar şi pentru dezvoltarea gândirii critice a tinerilor, pentru ghidarea lor în direcţia adevărului şi a respectului pentru rigoare şi valori, aspect care să îi facă mai puţin vulnerabili în faţa stereotipurilor, a interpretărilor greşite, a propagandei de orice fel şi a prejudecăţilor.

Multe muzee se bazează încă pe un transfer unilateral de informaţie, care implică doar o scurtă vizită, însă, pe de altă parte, remarcăm din ce în ce mai multe organizaţii care dezvoltă metode prin care încearcă să îşi îndemne publicul să îşi însuşească aceste cunoştinţe în mod activ şi independent şi să câştige un anumit tip de autonomie în acest proces de învăţare, mai ales în cazul tinerilor elevi şi studenţi. În astfel de cazuri, experiențele proprii ale vizitatorilor privind încălcarea drepturilor omului pot fi incluse în conversație și reflecție. Aceşti tineri care vizitează situri istorice cu scopul de a acumula

[245]*Human rights education at Holocaust memorial sites across the European Union: An overview of practices*, European Union Agency for Fundamental Rights, Publications Office of the European Union, Luxemburg, 2011
[246] Idem

noi cunoştinţe despre trecutul unei naţiuni, îşi doresc să participe în mod activ la această experienţă, care oferă un grad de noutate pentru ei. Ei vor deveni mai motivaţi dacă sunt puşi în situaţia ca ei înşişi să exploreze diferite tematici, studiind mărturiile oamenilor, documentele şi locurile reale, care reprezintă bazele naraţiunii.

5.4.2. Narativ

John Bodnar descrie câmpul memoriei publice ca pe un cumul de credinţe şi idei cu privire la trecut, care ajută o societate să înţeleagă atât trecutul, cât şi prezentul şi implicit şi viitorul.[247] Totodată, trebuie să fim conştienţi că înţelegerea istoriei este de cele mai multe ori influenţată de interpretare şi de modul în care ea este prezentată, istoria putând să sufere modificări, din punctul de vedere al publicului, în funcţie de factorii care sunt evidenţiaţi sau minimalizaţi în cadrul muzeelor, memorialelor şi altor forme de conservare a memoriei publice. Ridicarea unui memorial dedicat războiului, pierderii şi laturii negre a umanităţii reprezintă o problemă complexă, pentru că aceasta presupune transformarea sentimentelor intime, individuale într-un bun de consum, ce va fi expus.

În acest moment suntem de acord că misiunea unui muzeu este aceea de a reda adevărul, însă este de discutat modul în care se poate realiza acest lucru şi până unde se poate merge cu dezvăluirea adevărului. Multe dintre memorialele care se ridică pe locul producerii evenimentelor sunt în posesia unor obiecte, mărturii, rămăşiţe etc. ale celor care au suferit sau au pierit acolo, multe dintre acestea în stare brută. De aceea, de fiecare dată în astfel de cazuri se ajunge la o selecţie a exponatelor şi a modului în care se doreşte a se spune povestea, pentru că în final ne dorim să spunem adevărul, dar fără ca acesta să reprezinte din nou o traumă în sine, pentru cei care vor vizita memorialul. În acest sens, revenim la importanţa imaginaţiei în cazul proiectelor de acest tip, iar psihologii sunt de părere, de exemplu, că ascultarea unei înregistrări din timpul evenimentelor poate avea un impact

[247] John Bodnar, apud Eric Weeks, *Forging an Identity in Bronze : Nation-Building Through Ottawa's Memorial Landscape*, https://journals.openedition.org/eccs/496, accesat la 19.05.2023

mai puternic asupra oamenilor decât vederea unei imagini, pentru că ea presupune un efort de imaginaţie mai mare şi deci o implicare emoţională mai profundă. Grady Bray afirmă că "mintea îşi creează propria imagine a ceea ce s-a petrecut, astfel că personalizăm şi reconstruim lucrurile pe care nu le putem vedea".[248] Aceste urme ale trecutului trebuie să fie utilizate în mod judicios, ele fiind în ultimă măsură forme de rămăşiţe umane; este de văzut modul în care se pot expune şi cât din ele pot fi vizibile, pentru a nu conduce la o situaţie de exploatare şi pentru a trata cu sensibilitate ceea ce poate fi potrivit pentru prezentarea într-un muzeu public.

Secolul XX a fost cel care a oferit, poate, cele mai multe ocazii pentru ridicarea de memoriale, acţiunile violente ale regimurilor totalitare îndreptate împotriva populaţiilor fiind foarte prezente şi de aceea multe dintre aceste proiecte şi cu precădere cele dedicate Holocaustului, prezintă în mod frust detalii grafice ale violenţelor. Obiectele deosebit de supărătoare şi imaginile şocante au făcut obiectul unei revizuiri în ceea ce priveşte modul în care ar trebui prezentate faptele; mulţi dintre cei implicaţi în acest proces consideră este până la urmă lipsit de respect să se afişeze imagini încărcate de violenţă cu cei care au suferit în acele locuri. Chiar şi dacă identitatea persoanelor s-a pierdut în timp, totuşi aceste fotografii sunt foarte puternice şi ele trezesc emoţii profunde.

Totuşi, există şi alte modalităţi prin care se poate transmite groaza, atunci când o regăsim reflectată în ochii martorilor şi poate că cea mai bună variantă ar fi să le oferim vizitatorilor dreptul de a alege ceea ce pot vedea. Astfel, aşa cum s-a procedat şi în cazul memorialului de la New York, dedicat celor care au dispărut în urma prăbuşirii turnurilor World Tade Center, mai degrabă decât a oferi un traseu impus, s-au propus variante de vizitare a muzeului. Astfel, proiectul include şi "ieşiri rapide", amplasate de-a lungul rutei de vizitare, care le oferă vizitatorilor aflaţi în dificultate să părăsească în orice moment expunerea, fără a fi nevoiţi să străbată întregul muzeu, iar materialele considerate prea puternice vor fiseparate cu partiţii sau pus în alveole, pentru cei care doresc să vadă mai mult. În acest fel, parcursul emoţional începe de la intrarea în muzeu şi se derulează pe parcursul vizitării

[248] Grady Bray apud Patricia Cohen, "At museum on 9/11, talking through an identity crisis", *The New York Times,* 2 iunie 2012

acestuia, oferind întreaga poveste a evenimentelor, dar şi informaţii privind istoria şi cauzele care au putut genera o tragedie de o asemenea amploare.

5.4.3. Justiţiar

Atunci când ne referim la sintagma "nevoia de justiţie", avem în vedere în acest caz utilizarea sa în vederea necesităţii unei forme de recompensare în faţa victimelor violenţelor ce au avut loc în cadrul societăţilor post-totalitare. Această dorinţă pentru justiţie, pusă în legătură cu politicile memoriei, cu discursurile cu privire la calitatea de victimă, reparaţia şi reconcilierea, are pe de o parte o latură politică, ce ţine de statul democratic, dar şi una subiectivă, emoţională. Ne axăm aici în special pe aspectele legate de justiția de tranziție, care se referă în mare măsură la procesele prin care societățile se adresează moștenirilor abuzurilor pe scară largă din domeniul drepturilor omului, cum ar fi cele care rezultă din represiunea politică și facilitează tranziția spre societăți stabile, în care drepturile sunt încurajate și protejate. Din acest punct de vedere, condamnarea torţionarilor din timpul regimului comunist, având exemplul cazului Vişinescu, aduce în discuţie şi natura etică a unui astfel de demers, pentru că oferă recunoaşterea morală a unor fapte condamnabile şi deschid drumul unui precedent pentru aplicarea de sancţiuni cu aceeaşi corectitudine şi în cazul altor vinovaţi care încă mai sunt în viaţă.[249]

Însă, astfel de exemple sunt extrem de rare în ţara noastră şi trebuie să fim conştienţi, de asemenea, că traumele trecutului nu vor fi recompensate doar prin aceste senţinţe judecătoreşti, astfel că atunci când limitele justiţiei devin prezente, memoria este cea care continuă acest proces de reglare a dreptăţii. Primul pas către recuperare și reconciliere poate fi confruntarea publicului cu adevărul despre istoria noastră, astfel încât să fie recunoscută istoria nedreptății, atrocitățile și abuzurile în masă trebuie amintite, înainte ca o societate să se poată recupera de la violența în masă.

[249] http://societatesicultura.ro/2015/11/comunismul-in-romania/,, accesat la 17.05.2018

De aceea, formele de comemorare publică joacă un rol esenţial în promovarea reconcilierii la nivel comunitar, dar mai mult decât a funcţiona ca factori de coeziune, ele devin forme de justiţie la nivelul întregii naţiuni, oferind suportul pentru reinstaurarea adevărului şi pentru reflecţie asupra trecutului. Comunismul şi ororile sale şi-au aruncat o umbra asupra întregii ţari, iar aceasta nu va putea fi îndepărtată până când lumina adevărului nu va străluci asupra violenţelor distuctive care s-au manifestat în acea perioadă, care a modelat o naţiune întreagă şi care încă ne influenţează.

Este de evidenţiat aici importanţa pe care astfel de forme de instituţii o au în ceea ce priveşte tranziţia către o democratizare reală a ţărilor foste comuniste, ce face referire la legătura între istorie şi dreptate, dintre memorie şi adevăr. Justiţia, adevărul şi responsabilitatea noastră ca cetăţeni faţă de cei supliciaţi în universul concentraţionar comunist, trebuie să fie elementele fundamentale după care să ne ghidăm[250].

[250] Dumitru-Cătălin Rogojanu, *Condamnarea torţionarului comunist Alexandru Vişinescu. Justiţie, Adevăr şi responsabilitate*, 30.07.2015, https://www.igj.ro/social/condamnarea-tortionarului-comunist-alexandru-visinescu-justitie-adevar-responsabilitate.html, accesat la 15.05.2023

6. CONCLUZII

6.1. Misiunea noastră

Cu toţii suntem, în ciuda diferenţelor de generaţie, fii ai secolului XX şi ne-am fi dorit, poate, ca această perioadă să fie păstrată în memorie ca una a progresului, care a reuşit să dărâme anumite bariere şi să ofere locul

pentru un triumf al democraţiei[251]. Cu toate acestea, suntem conştienţi că nu aceasta este realitatea şi că acest secol a fost unul al crimelor în masă, duse la o scară fără precedent în istorie, majoritatea celor morţi deveniţi victime ale celor două ideologii totalitare, comunismul şi nazismul. Totuşi, această perioadă nu ar trebui să rămână în istorie ca una a crimei, însă milioanele de victime care au fost omorâte, sau care au reuşit să supravieţuiască şi să împărtăşească suferinţele lor urmaşilor, au nevoie de recunoaşterea noastră şi noi suntem cei responsabili pentru ca memoria lor să nu se piardă.

Restituirea adevărului este scopul principal în toate cazurile de înregistrare a traumelor colective survenite mai ales în secolul XX, dincolo de realizarea unor comparaţii sau a unor ierarhii în ceea ce priveşte crimele săvârşite. Nu este cazul acum să punem în balanţă şi să repetăm veşnica discuţie a competiţiei dintre cele două mari erori ale trecutului, Holocaustul şi Gulagul[252], ci să trecem cât mai curând la asumarea vinei şi la judecarea responsabililor pentru acestea, atât timp cât ei încă mai sunt în viaţă. Este imperativ necesar ca aceste orori să nu fie trecute cu vederea nici după câteva decenii dela împlinirea lor, pentru ca prin realizarea proceselor de responsabilizare a vinovaţilor, să se poată oferi terenul atât pentru iertare, cât şi pentru ne-uitare[253].

Totuşi, fără a pune la îndoială sau a minimaliza tragedia reprezentată de Shoah, trebuie să remarcăm, aşa cum a făcut-o şi Alain Besançon, inegalitatea memoriei şi a istoriei contemporane în ceea ce priveşte analizarea nazismului, faţă de manifestările comunismului. Acest fapt îşi are originea, poate, în faptul că în timp ce se poate spune că nazismul a fost îndepărtat complet de mai mult de 50 de ani, totuşi încă resimţim în zona răsăriteană a Europei reverberaţiile comunismului, care deşi s-a prăbuşit recent, încă mai are partizani. Dacă pe de o parte, tema monstruozităţii nazismului este dezbătută la scară largă şi aceste consideraţii câştigă din ce în ce mai mult teren atât ca profunzime, cât şi ca întindere, pe de altă parte,

---

[251] Dr. Łukasz Kamioski, *Victims of Totalitarisms – Have We Done Enough?*, ipn.gov.pl/download.php?s=2&id=1174, accesat la 05.10.2022

[252] Mihai Şora, în Florin Cântec, "Memorie şi uitare în istorie", *Xenopolitana, buletinul Fundaţiei Academice A.D. Xenopol*, XI, 3-4, Iaşi, 2003

[253]Florin Cântec, *Memorie şi uitare în istorie*, în Xenopolitana, buletinul fundaţiei academice A.D. Xenopol, XI, 3-4, Iaşi, 2003

comunismul beneficiază încă de o "amnezie şi amnistie" [254] remarcabile, atât din partea simpatizanţilor săi, cât şi din cea a taberelor adverse, astfel încât pare că toţi aceştia nu doresc o readucere în actualitate a problematicii regimului.

Trebuie, aşadar, să fim conştienţi că în ceea ce priveşte recuperarea şi punerea în valoare a memoriei reale, estul Europei este încă la începutul drumului şi orice demers în acest sens este important şi reprezintă un aport la restabilirea adevărului şi a echilibrului între memorie şi uitare.

6.2. Justiţia prin memorie

Reconcilierea, nu este şi nu trebuie să fie legată de premisa mântuirii morale. Tranziţia de la un regim ilegitim şi criminal la democraţie şi o cultură a drepturilor omului este într-adevăr un proces in situ, implică o serie de compromisuri şi negocieri, dar actul de vindecare al unei comunităţi nu trebuie confundat cu consensul moral asupra trecutului traumatic. Istoria violenţei nu trebuie să legitimize tranziţia. Cu alte cuvinte, justiţia restorativă trebuie completată de cea retributivă. La care, aş îndrăzni să adaug rolul justiţiei morale[255].

În România, la fel ca în majoritatea celorlalte ţări ce au făcut parte din blocul socialist, nu a avut încă loc un proces al comunismului în adevăratul sens al cuvântului; cei care ar fi trebuit judecaţi au dispărut deja în mod natural, iar cei care se mai află printre noi, încă sunt protejaţi de reminiscenţele regimului trecut, care veghează din umbră, sau la vedere, fără vreo reţinere. În acest context, devenim din ce în ce mai conştienţi că dreptatea şi revanşa nu mai poate veni decât în sens simbolic, prin readucerea

[254]Alain Besançon, în Florin Cântec, *Memorie şi uitare în istorie*, în Xenopolitana, buletinul fundaţiei academice A.D. Xenopol, XI, 3-4, Iaşi, 2003

[255]Vladimir Tismăneanu, *Laudatio Charles Villa Vicencio* cu ocazia acordării titlului Doctor Honoraris Causa de către Universitatea de Vest (Timişoara), http://www.icr.ro/stockholm/democratie-memorie-si-justitie-dezbatere/sv, accesat la 13.05.2018

memoriei şi condamnarea faptelor trecutului prin modurile pe care le avem la dispoziţie.

În condiţiile în care încă din anii 1970, Vladimir Bukovski cerea şi pentru ţările comuniste un proces aşa cum a avut nazismul la Nüremberg, dar care nu s-a înfăptuit niciodată, a ajuns la concluzia că de fapt comunismul doar a fost oprit, nu înfrânt cu adevărat. În România nu am asistat la o democratizare reală a societăţii, încă trăim într-o ambiguitate în care resimţim dominaţia "foştilor", ce aşteaptă ca cei care au fost victime să dispară în mod natural, aştepând încă să li se recunoască suferinţa şi să aibă parte de o formă de gratificare. De aceea, deviza memorialului de la Sighet, enunţată de Ana Blandiana, care este invocată adeseori, pare să rămână cea care reuşeşte să esenţializeze cel mai bine această problemă: "Atunci când justiţia nu reuşeşte să fie o formă de memorie, memoria singură poate deveni o formă de justiţie".

Ca arhitecţi, suntem printre puţinii specialişti care pot participa în mod activ şi palpabil la acest tip de demers; prin arhitectură putem aduce memoria în conştiinţa colectivă, putem aduce adevărul şi condamna răul, cu scopul de a nu îi uita nici pe cei ce au suferit de-a lungul acestor lungi şi negri 50 de ani, dar nici pe cei care s-au făcut responsabili de suferinţele unei naţiuni întregi. Toate acestea trebuie păstrate în amintire şi transmise mai departe, pentru ca greşelile trecutului să nu se mai repete, dar şi pentru a fi conştienţi de nişte fapte, care explică realitatea actuală.

În acest sens, este de datoria noastră să nu lăsăm ca memoria să se piardă, iar locurile în care s-au petrecut crimele comunismului ar trebui să devină suportul realizării de monumente memoriale, care să vorbească despre fapte ale istoriei noastre recente, aşa cum afirmă şi Romulus Rusan, despre rolul memorialului: *atunci când statul de drept este zgâlţâit de politicianism şi corupţie, memoria este o ancoră fermă care ne fixează în istorie. Acesta este rolul imediat, dar şi de durată al memorialului.*[256]

[256]Romulus Rusan . *Memoria ca formă de justiţie,* Romulus Rusan în dialog cu Rodica Palade, http://www.sighet-online.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=13375:memoria-ca-form-de-justiie-romulus-rusan-in-dialog-cu-rodica-palade&catid=36:interviu&Itemid=137, accesat la 13.05.2023

6.3. Memorialul: muzeu sau monument? Importanţa locului

Majoritatea oamenilor folosesc alternant termenul de "monument" sau "memorial", fără a face neapărat o distincţie clară. Acest lucru este întrucâtva de înţeles, pentru că definiţiile lor se întrepătrund în multe puncte. Un "monument" este o operă de sculptură sau de arhitectură destinată să perpetueze amintirea unui eveniment sau a unei personalităţi remarcabile; o construcţie arhitectonică de proporţii mari sau de o deosebită valoare, sau ceva care prin propria supravieţuire comemorează şi aduce omagiu unei persoane, eveniment, perioadă; ceva care serveşte drept amintire.[257] Aceste monumente pot fi clasificate mai departe, în monumente funerare, monumente dedicate unor idei, idealuri (libertate) sau evenimente (victorii, tratate de pace etc.), sau monumente dedicate unor eroi ori personalităţi marcante pentru societate.

În general, atunci când ne gândim la un monument, ne imaginăm în primul rând o statuie, în timp ce noţiunea de memorial ne trimite cu gândul la o mai mare varietate de spaţii, de la un muzeu, la o grădină, o placă comemorativă sau o sculptură. Este interesant de menţionat aici că o primă distincţie între monument şi memorial este aceea că primul este construit pentru a ne ajuta să ne amintim, în timp ce memorialul ne ajută să nu uităm niciodată.[258] Totodată, se poate spune că memorialul poate lua forma unei comemorări, poate fi o conferinţă, un spaţiu, un obiect şi nu neapărat un monument. Pe de altă parte, un monument va fi întotdeauna un memorial, de unde putem concluziona că monumentul se încadrează în categoria mai largă a proiectelor memoriale.

Este necesar să facem o distincţie în acest punct între memorialele construite ex-novo, în locuri apropiate de comunitate şi cele care se aşează pe locul traumei, transformând locuri în care s-au desfăşurat evenimente violente, precum lagăre, închisori, locuri ale deportării etc. în situri memoriale. Dacă ne referim la acestea din urmă, putem spune că ele

[257]Elizabeth J. Burling, "Policy strategies for Monuments and Memorials", *Scholarly Commons*, University of Pennsylvania, , 2005, p.6
[258]Idem

realizează o legătură directă cu trecutul, fiind ele însele nişte mărturii puternice, care readuc în prezent vocile celor care nu îşi mai pot spune povestea.

Cea mai relevantă caracteristică a siturilor memoriale se referă la faptul că ele menţin o continuitate spaţială cu trauma în sine, aceasta fiind o parte esenţială a semnificaţiei lor inerente şi construite, iar suprapunerea locului traumei cu cel al memorialului reprezintă chiar motivul existenţei lor[259]. Continuitatea spaţială implică în acelaşi timp şi un set diferit de relaţii din punct de vedere temporal, pentru că deşi vizitatorii se află într-un moment diferit în timp faţă de evenimentele la care se face referire, totuşi se poate realiza o conexiune directă cu trecutul; acesta este activat tocmai datorită spaţiului şi a urmelor pe care le păstrează. Aici este menţinută o memorie materializată care nu este aceeaşi cu cea reconstruită sau re-evocată, aşa cum se întâmplă în cazul muzeelor, care vorbesc despre ceva ce nu mai există şi fac doar referinţe la trecut. În cazul siturilor memoriale avem de a face cu o experienţă mult mai directă, mai coerentă şi personală, pentru că ele însele sunt mărturiile trecutului, pe care le putem accesa, fără implicarea unui canal intermediar, în afară de propria sensibilitate.

În acest fel vizitatorul are acces la spiritul locului, fiind conştient de faptul că se află chiar în spaţiul în care au avut loc evenimentele traumatice, ceea ce contribuie la o percepţie complexă, cu numeroase faţete. El nu doar vede elemente ce au legătură cu acest trecut, dar în acelaşi timp îşi poate imagina lucruri care nu pot fi văzute. De aceea intensitatea emoţională şi experienţele de empatie ce au loc în timpul vizitării acestui tip de situri depind în mod esenţial de puterea de evocare a urmelor trecutului, care pun în mişcare imaginaţia vizitatorilor; aspectele vizibile şi invizibile, cele palpabile şi de neatins ce fac parte din acest parcurs se întrepătrund în orice moment, iar ele devin în acelaşi timp mărturii autentice care conduc la reconstrucţia memoriei în imaginaţia fiecăruia dintre noi.

Toate aceste consideraţii conduc la concluzia că memorialul nu ar trebui detaşat de locul traumei; acesta este elementul principal în cazul unui

[259] Patrizia Violi, "Trauma Site Museums and Politics of Memory: Tuol Sleng, Villa Grimaldi and the Bologna Ustica Museum", *Theory, Culture and Society*, nr.1/29, Sage Publications, Nottingham Trent University, 2012

astfel de proiect, locul fiind cel care generează memoria. Muzeul care îşi propune să aducă memoria în mijlocul comunităţii, "la îndemâna" oricui, are neajunsul de a estompa această experienţă, el îşi poate găsi locul oriunde, iar în acest caz arhitectura devine cea care evocă, fiind conformată în acest scop.

Pe de altă parte, memorialul ridicat chiar pe locul marcat de istorie are o putere evocatoare superioară, astfel încât nu mai are nevoie de o intervenţie la scară mare, copleşitoare, care să se pună pe sine în evidenţă, pentru că locul este cel care evocă în primul rând. Astfel de proiecte se vor reduce la limbajul simbolic şi se vor integra cu discreţie în aceste situri puternice.

În plus, însăşi deplasarea şi uneori efortul pe care aceasta îl presupune, până la locul respectiveste parte integrantă a acestui "pelerinaj" către locul cu semnificaţie; doar cei care îşi doresc ajung acolo şi devin martori indirecţi ai trecutului.

6.4. Amploarea intervenţiei şi semnificaţia

Imensitatea traumei şi amploarea genocidului nu ar trebui traduse prin scara memorialului şi masa construită. Smerenia, demnitatea şi luciditatea celor care au suferit fără a se supune utopiei comuniste cer mai degrabă o abordare arhitecturală discretă, dar tranşantă, care să reuşească să esenţializeze complexitatea suferinţelor şi a traumei anilor de asuprire.

În cazul sistemului de represiune comunistă, care viza, nu atât zdrobirea materiei, cât a persoanei interioare, sinele purtător de valori, de crezuri şi credinţe, altele decât cele marxiste, memoria nu trebuie să se oprească la materialitate, ci să transceadă în sfera spirituală. Arhitectura trebuie să ofere cadrul în primul rând emergenţei spiritului. El este adevăratul motiv al represiunii şi cel care şi prin care s-a rezistat. Spiritul trebuie privit atât în context religios, cât şi cultural.[260]

Rolul arhitecturii în acest caz este important şi trebuie privit în sens larg. Memorialele genocidelor sau ale altor evenimente traumatice (războaie, accidente), care au lăsat urme materiale vizibile şi cutremurătoare, trupuri,

[260]Pavel Albu, *Spaţiul memoriei*, UAUIM, Bucureşti, 2014, lucrare de disertaţie

lagăre de concentrare, aşezări în ruină, de multe ori se bazează pe crearea de sentimente transmise prin materialitate şi spaţialitate. Pierderea, golul, lipsa sunt astfel palpabile şi pot fi sugerate.

De asemenea, integrarea intervenţiei în sit este importantă, ea nu ar trebui să subordoneze locul, ci mai degrabă să se aşeze firesc, fără a concentra întreaga atenţie asupra sa. Trebuie să avem în vedere că nu arhitectura este cea care evocă, ci mai degrabă relaţia cu locul, atmosfera spaţiului (interior) şi limbajul simbolic.

6.5. Dilema arhitectului – realism versus abstractizare

Întrebarea despre ce forme de reprezentare ar trebui să fie adoptate în astfel de cazuri stă chiar în centrul oricărei discuții despre amintirile traumatice și deschide chestiunea mereu în discuţie asupra modului în care pot fi reprezentate traumele, mereu întâlnită sub noţiunea de "criză a reprezentării",[261] făcând aluzie la imposibilitatea de a exprima suferinţa în sine, care este de fapt inexprimabilă. Acest lucru rezidă fie din faptul că până înainte de ororile secolului XX nu am avut de a face cu acţiuni îndreptate împotriva umanităţii de o atât de mare amploare şi de aceea nu avem încă o bază suficient de solidă de la care să pornim, ea fiind încă în construcţie şi schimbare, fie că într-adevăr ne confruntăm cu o temă care depăşeşte capacităţile de reprezentare materială.

Atunci când ne referim la traumele trecutului, problema autenticităţii şi a modului de reprezentare a evenimentelor este una sensibilă, pentru că acest proces are de a face cu sensibilitatea şi cu modul în care ne putem raporta la suferinţa unor grupuri. Ar trebui să avem în vedere că există mai multe moduri în care ne putem raporta la aceste situri ale memoriei şi că ele pot fi "exploatate" şi prezentate în diferite forme. Acestea pot porni de la păstrarea unei legături cât mai aproape de fidelitate cu urmele trecutului, care presupune conservare riguroasă a locurilor originale şi până la încercarea de

[261] Idem

neutralizare cât mai mare din punct de vedere al reprezentării, mizând mai mult pe limbajul simbolic şi pe percepţie senzorială.

Aceste două extreme în abordare reprezintă două tipuri diferite de retorică a memoriei şi de strategii de rememorare, pentru că pe de o parte avem de a face cu situri care încearcă să conserve în mod aproape obsesiv toate elementele posibile ale spaţiului original, mizând pe reprezentări realiste ale trecutului, care prezintă tranşant şi cu francheţe adevărul. Pe de altă parte, există un alt mod de raportare la sit, care încearcă să reducă retorica autenticităţii, bazându-se mai degrabă pe abstractizare şi pe lucrul cu aluzia, propunându-şi să transpună amintirile într-un cadru interpretativ diferit, în loc să expună în mod brutal rămăşiţele trecutului[262].

Tema reprezentărilor realiste versus a celor abstracte este încă una recurentă în arta contemporană şi cu atât mai mult atunci când ne referim la proiecte ce presupun tratarea memoriei şi a traumei. La prima vedere, putem considera că siturile ce mizează pe autenticitate tind să fie mai uşor abordabile decât cele ce transpun istoria printr-un filtru simbolic, însă este posibil ca după o analiză mai profundă să observăm că memorialele care nu mizează pe reprezentare, ci mai degrabă pe interpretare, pot conduce la efecte extrem de realiste şi mai puternice.

Totodată, nu ar trebui să facem confuzia între termenii "real" şi "realistic"; o reprezentare realistică poate fi una care simulează anumite medii specifice, elemente de mobilier, unelte, haine sau alte tipuri de materiale, aşa cum erau ele la origine, aducând cu fidelitate fiecare detaliu, dar ele rămânând totuşi nişte reproduceri, aşa cum se întâmplă în cazul majorităţii muzeelor memoriale.[263] Sunt de părere că sensul şi mesajul unor situri memoriale de acest tip nu rezidă totuşi în realismul lor absolut, ci mai degrabă în modul în care ele reuşesc să pună în evidenţă acele urme care leagă trecutul de prezent prin persistența elementelor materiale în timp. Astfel, totul se bazează mai degrabă pe un realism implicit al mărturiilor, decât pe autenticitatea materială.

---

[262] Patrizia Violi, "Trauma Site Museums and Politics of Memory: Tuol Sleng, Villa Grimaldi and the Bologna Ustica Museum", *Theory, Culture and Society*, nr.1/29, Sage Publications, Nottingham Trent University, 2012

[263] Idem

Tocmai de aceea, în cazul siturilor memoriale, este mai puţin important ceea ce se expune acolo, componenta materială este subordonată spiritului locului, de care vizitatorii sunt conştienţi, creându-se în astfel moduri de interpretare, citire şi raportare la sit. Şi de aceea, problematica se mută la modul în care putem reprezenta trecutul, la alegerea căror elemente ale trecutului ar trebui arătate şi cum.

Spre exemplu, dacă ar fi să ne raportăm la un memorial realizat pe locul unei închisori de exterminare, aşa cum au existat multe în România, ne punem întrebarea asupra elementelor care ar putea deveni exponate într-un astfel de spaţiu; instrumente de tortură, obiecte personale, rămăşiţe ale celor care au suferit[264]. Este o decizie dificilă să facem o alegere atât de tranşantă, din moment ce în general, aceste "exponate" se referă la urmele celor care au pierit în acel loc. În acest caz avem de a face cu un paradox, fiind conştienţi că doar cei care au murit acolo ar putea să îşi împărăşească mărturiile, însă în acelaşi timp vocile lor au amuţit şi nu mai pot să ne vorbească, astfel că doar urmele pe care le-au lăsat ne mai pot spune ceva despre acele vremuri. De aceea rămâne alegerea a ceea ce ne propunem să arătăm şi modul în care să arătăm, pentru că dimensiunea etică în acest caz se împleteşte cu cea estetică, din punctul de vedere al arhitectului.

Spre deosebire de alte tipuri de muzee, siturile memoriale au un caracter mai degrabă hibrid, pentru că ele nu sunt nici monumente, nici cimitire, nici locuri de comemorare sau muzee, ci sunt chiar toate acestea la un loc şi poate chiar şi ceva în plus. Pentru că în primul rând ele au fost locuri ale exterminării, este important ca cei care le vizitează să poată suprapune cumva ceea ce spaţiul a fost cândva şi ceea ce el este acum, ceva între închisoare şi muzeu, pentru că ei percep atât un spaţiu de expunere, dar şi un loc al suferinţei. De aceea, pornind de la această observaţie este important să ne dăm seama cum autenticitatea şi conservarea în sfera siturilor memoriale, poate fi menţinută, sau până la ce punct ar trebui să se realizeze ea, pentru că este posibil ca odată cu această conversie a sitului într-un muzeu să ştirbească ceva din caracterul spaţiului.

Mi se pare important de punctat că uneori poate chiar această tendinţă de conservare excesivă este cea care conduce la pierderea autenticităţii, lucru

[264] Idem

care pare paradoxal. Această pierdere se datorează tocmai încercării de reconversie funcţională a locului, de la cel al morţii la cel al expunerii, ceea ce duce la concluzia că în fond ceea ce ar trebui să păstrăm şi să accentuăm nu este neapărat componenta materială, ci semnificaţia intrinsecă a locului.

6.6. Redarea absenţei prin prezenţă

Una dintre dificultăţile arhitectului, atunci când îşi propune să vorbească despre suferinţa altor oameni, se referă la modul în care poate prezenta faptele fără ca el să îşi însuşească trăirile acestora şi fără să le uzurpe locul, pentru că în esenţă el încearcă să materializeze o absenţă.

Din acest punct de vedere, se pune problema poziţiei martorilor ca bază a relaţiilor etice şi politice, pentru că ei se pot raporta la suferinţa celorlalţi, fără a le uzurpa locul[265]. Astfel, se poate spune că a fi martor presupune a observa şi a auzi, fiind totuşi sub influenţa unui anumit tip de vulnerabilitate, pentru că a fi martor la suferinţa altcuiva presupune şi a fi martor la incomprehensibilitate. Acest lucru rezultă din faptul că suferinţa în sine, trauma, acea rană care a apărut în minte, presupune un anumit grad de necunoaştere, de neînţelegere, care a reprezentat o experienţă ce nu a putut fi pe deplin cunoscută la momentul ei, victima suferă de un anumit grad de lipsă de incomprehensiune[266]. De aceea, ca un martor să afirme că poate înţelege trauma unei alte persoane, ar presupune o formă de trădare şi de neadevăr faţă de aceasta. Acest aspect ridică o problemă dacă ne referim la formele de reprezentare care îşi propun să se refere la suferinţa altora, pentru că trauma creează necesitatea unui nou tip de a fi martor, un martor care se află în imposibilitatea de a înţelege trauma în toată complexitatea sa, ceea ce are urmări asupra proiectării unui spaţiu cu scop memorial. Ne punem întrebarea asupra modului în care am putea propune un loc care să readucă vocile celor care nu mai sunt, fără a ne însuşi aceste voci şi a vorbi în locul lor; cum am

[265] Julian Bonder, *On Memory, Trauma, Public Space, Monuments and Memorials*, p. 67, https://placesjournal.org/article/on-memory-trauma-public-space-monuments-and-memorials/?cn-reloaded=1, accesat la 10.06.2023
[266] Idem

putea să facem referire la cei care nu mai pot vorbi, nu îşi mai pot împărtăşi mărturiile şi nu mai pot reapărea, dar care, totuşi, ni se adresează încă de la o distanţă istorică prin intermediul memoriei[267].

Este posibil ca acestei problematici să îi putem răspunde prin intermediul unei atitudini conştiente şi mai degrabă umile, care se bazează pe etică şi pe intervenţie minimă. Această abordare implică, din nou, lucrul cu distanţa dintre eveniment şi rememorare, dintre lumile rememorate şi cele care urmează a fi transformate, spaţiu ce are nevoie să fie ocupat, apropriat şi împărtăşit celorlaţi. Acest lucru presupune afirmarea prezenţei şi a responsabilităţii printr-o interacţiune dinamică între lumea materială şi cea conceptuală, fără ca obiectul de arhitectură să se pună pe sine în evidenţă. Asta înseamnă a încerca să conturăm un cadru şi a construi prezenţa prin "material dincolo de materialitate, prin limbaj dincolo de reprezentare, prin artă dincolo de artă şi prin spaţiu dincolo de spaţiu".[268]Este posibil să ajungem la acest deziderat dacă reuşim să ne raportăm la artă, arhitectură şi peisaj ca la nişte medii a căror trăsătură principală nu este cea de reprezentare, dar ca la nişte medii care sunt capabile să aducă lumină asupra unui set de adevăruri într-un spaţiu care se află între întrebări, sfera publică şi instrumentele practicii noastre. În acest fel ne putem aduce contribuţia la construirea unei societăţi democratice, a dialogului, ca autori şi arhitecţi, implicaţi cu propria-ne sensibilitate, printr-o etică a deferenţei faţă de celălalt şi faţă de cei care au fost.

Însăşi noţiunea de memorial, ce vine de la *memento* şi cuprinde şi termenul de monument, se comportă ca un monitor, un ghid, care nu se referă doar la comemorare, dar el este şi un obiect de conştientizare, de atenţionare şi alarmare, îndrumare şi chemare la acţiune. Memorialul invită la o formă de implicare colectivă, ele nu sunt doar proiecte ce reprezintă martori tăcuţi ale unor întâmplări, ci agenţi ai dialogului activ. Un memorial care vorbeşte cu adevărat despre amintirile traumatice, se referă nu doar la trecut, ci şi la momentul actual, trebuie să ajungă să existe printr-un proces ce presupune angajament cu comunităţile interesate, pe care le reprezintă[269]. Pentru că el se adresează unei mari diversităţi de public şi generaţiilor diferite, este nevoie

[267] Idem
[268] Idem
[269] Idem

ca el să îndemne la reflecţie, la implicare mentală şi sensibilă şi să devină o bază pentru vindecare a rănii şi pentru discursul pedagogic. În acest mod se poate articula responsabilitatea societăţii faţă de trecut şi de viitor, chiar dacă memorialul nu a fost construit iniţial cu acest scop, este nevoie ca el să îşi însuşească aceste roluri şi să fie perceput ca având această funcţie critică şi educativă.

LISTĂ BIBLIOGRAFICĂ

Memorialistică:
1. BACU, Dumitru, *La Büchenwald se murea mai uşor*, Atlantida, Bucureşti, 1991
2. BACU, Dumitru, *Piteşti – centru de reeducare studenţească*, Ed. Christiana, Bucureşti, 2011
3. CALESTRU, Vasile, *Martiraj în Bărăgan. Lăteşti*, Demiurg, Iaşi, 2006.
4. CESEREANU, Ruxandra, *Gulag şi Holocaust în conştiinţa românească*, Fundaţia Culturală Echonox, 2007
5. CESEREANU, R., *Panopticum. Tortura politică în secolul XX*, Institutul European, Iaşi, 2001
6. DELETANT, D., *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965*, trad. Lucian Leuştean, Polirom, Iaşi, 2001
7. GIURESCU, Constantin, *Cinci ani şi două luni în penitenciarul de la Sighet*, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1994
8. IERUNCA, Virgil, *Fenomenul Piteşti,* Humanitas, Bucuresti, 2013
9. IOANID, Ion,*Închisoarea noastră cea de toate zilele,* Bucureşti, 1991
10. JELA, Doina,*Lexiconul Negru. Unelte ale represiunii comuniste*, Bucureşti 2001
11. JELA, Doina, *Drumul Damascului. Spovedania unui torţionar*, Humanitas, Bucureşti, 1999
12. LIICEANU, Aurora, *Rănile memoriei. Nucşoara şi rezistenţa din munţi*, Polirom, Iaşi, 2003
13. MERIȘCA, Costin, *Tragedia Piteşti, o cronică a „reeducării" din închisorile comuniste*, Institutul European, Iaşi, 1997
14. OPREA, M., *Banalitatea răului. O istorie a Securităţii în documente*, Polirom, Iaşi, 2002
15. PURCĂREA, Nicolae, *Urlă haita - Piteşti, Canal, Gherla, Jilava, Aiud*, Fundaţia Sfinţii Închisorilor, Bucureşti, 2012
16. RUSAN, Romulus, (coord.), *Morţi fără morminte în Bărăgan (1951-1956)*, Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, 2011.
17. STĂNESCU, Mircea, Reeducare în România comunistă, vol. I-III, Polirom, Iaşi, 2010, 2012

18. STEINHARDT, Nicolae, *Jurnalul fericirii*, Mânăstirea Rohia, Polirom, 2008
19. ŢIC, Gherasim, *Tinereţe furată*, Paul Editions, Bucureşti, 2017
20. VULTUR, Smaranda, *Istorie trăită – istorie povestită: deportarea în Bărăgan: 1951-1956*, Amarcord, Timişoara, 1997.

Cărţi:

21. ABULHAWA, Susan, *Dimineţi în Jenin*, Polirom, Bucureşti, 2017
22. ALEXANDER, Jeffrey, EYERNAM, Ron, GIESEN, Bernhard, SMELSER, Neil, Sztompka, Piotr, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, 2004
23. ANDERSON, Benedict, *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of the Nationalism*, Verso, Londra, New York, 2006
24. ARENDT, Hannah, *Originile totalitarismului*, trad. Ion Dur şi Mircea Ivănescu, Bucureşti, Humanitas, 1994
25. ASSMAN, Jan, *Cultural memory and Early Civilization. Writing, Remembrance and Political Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011
26. BACHELARD, Gaston, *Poetica Spaţiului*, Paralela 45, Piteşti, Bucureşti, 2003
27. BAUDRILLARD, Jean, *Simulacra and simulations III– Holocaust*, University of Michigan, 1994
28. BAKIEVA, Gulnara, *Social Memory and Contemporaneity*: The Council for Research in Values and Philosophy, Washington, 2007
29. BERGSON, Henri, *Materie şi memorie*, Editura Polirom, Iaşi, 1996
30. BOIA, Lucian, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune*, Humanitas, Bucureşti, 1998
31. CARUTH, Cathy, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, The Johns Hopkins University Press, Londra, 1996
32. CHELCEA, Septimiu (coord.) *Memorie socială şi identitate naţională*., Editura I.N.I., Bucureşti, 1998
33. CRINSON, Mark, *Urban Memory, History and Amnesia in the modern city*, Routlege, Londra şi New York, 2005
34. DICKINSON, Greg, BLAIR Carole, OTT Brian , *Places of public memory, The rhetoric of museums and memorials*, The University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama, 2010

35. DYLAN, Trigg, *The Aesthetics of Decay, Nothingness, Nostalgia, and the Absence of Reason*, Peter Lang, New York, 2006
36. FREUD, Sigmund, *Beyond the Pleasure Principle*, Norton, New York, 1961
37. HALBWACHS, Maurice, *Memoria colectivă*, Ediție critică concepută de Gerard Namer și pregătită in colaborare cu Marie Jaisson, Institutul European, Iași, 2007
38. HEIDEGGER, Martin, *Building Dwelling Thinking*, *The Question Concerning Technology, and Other Essays*. New York: Harper Books, 1977.
39. HOFFMAN, Eva, After Such Knowledge: Memory, History, and the Legacy of the Holocaust, Public Affairs, New York, 2004
40. HRISTOVA, Zhivka, *The Collective Memory of Space: The Architecture of Remembering and Forgetting*, Ryerson University, Ontario, 2010
41. HUYSSEN, Andreas, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia,* New York: Routledge, 1995
42. HUYSSEN, Andreas, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford,
CA: Stanford University Press, 2003
43. IOAN, Augustin, *Arhitectura memoriei, noua frontieră a spațiului sacru*, București, Igloo, 2013
44. KUSTURICA, Emir, *Unde sunt eu în toată povestea asta?,*Polirom, Bucureşti 2015
45. MERIȘCA, Costin, *Tragedia Piteşti, o cronică a „reeducării" din închisorile comuniste*, Institutul European, 1997
46. MEUSBURGER, Peter, HEFFERNAN, Michael, WUNDER, Edgar, Cultural memories, The Geographical Point of View, Springer, Universitatea Heidelberg, 2011
47. MULHALL, Timothy, *Living Memories: Rethinking Remembrance*, lucrare de licenta, Universitatea Syracuse, 2021
48. NORA, P. *Between Memory and History*, *Les lieux de memoire,* în *"*Representations", Nr. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory*, University of California Press, 1989
49. NORBERG-SCHULZ, Christian, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, University of Michigan, 1980
50. ORWELL, George, O mie nouă sute optzeci şi patru, Polirom, Bucureşti, 2012

51. PROUST, Marcel, *În căutarea timpului pierdut*, vol I, *Swann*, Art, Bucureşti, 2011
52. RICHARDSON, Tanya, *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine*, University of Toronto, 2008
53. RICOEUR, Paul, Memory, History, Forgetting, The University of Chicago Press, Chicago, 2004
54. SAID, Edward W., Invention, Memory and Place, Critical Inquiry, University of Chicago Press, Chicago, 2000
55. SEGEL, Harold B, *The Walls Behind the Curtain, East European Prison Literature, 1945-1990*, University od Pittsburgh Press, Pittsburgh Pa., 2012
56. de SIMINE, Arnold *Mediating Memory in the Museum: Trauma, Empathy, Nostalgia* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013
57. SONTAG, Susan, *Despre fotografie*, Vellant, Bucureşti, 2014
58. SONTAG, Susan, *Privind la suferinţa celuilalt,* Humanitas, Bucureşti, 2011
59. SPENCE, DP, *Narrative Truth & Historical Truth; Meaning and Interpretations in Psychoanalysis*, WW Norton & Co New York, 1982
60. TANOVIĆ, Sabina, *Memory in Architecture: Contemporary memorial projects and their predecessors*, teza de doctorat, Universitatea Tehnica Delft, 2015
61. TANOVIĆ, Sabina, *Designing memory. The Architecture of Commemoration in Europe, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022
62.TARCZYNSKI, Rafal Marek, Architectural Narration of Memorial Architecture Throughout 20th and 21st Centuries, lucrare de licenta, Universitatea Tehnica Delft, 2021
63. TRIGG, Dylan, *The Memory of Place, the Phenomenology of the Uncanny*, Ohio University Press, Ohio, 2012
64. VENTURI R., *Complexity and Contradiction in Architecture*, New York Museum of Art, New York, 1966
65. VILLA – VICENCIO, Charles, *Transitional justice, restoration and prosecution, Handbook of restorative justice: a global perspective*, London and New York: Routledge, 2006
66. WEISSMAN, Gary, *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004
67. YATES, Frances, *The Art of Memory*, Routledge, New York, 1999

68. YOUNG, James, *Writing and rewriting the Holocaust, Narrative and the Consequence of Interpretation*, Indiana University Press, Bloomington, 1988
69. ZELIZER, Barbie, *Remembering to Forget: Holocaust Memory Through the Camera's Lens,*
University of Chicago Press, Chicago, 1998
70. ZOU, Kunzhao, *From Memorial Space to Place of Public - Increasing spatial vitality of memorials in Europe after World War II*, lucrare de licenta, Universitatea Tehnica Delft, 2021.

Articole:

71. AHMER, Carolyn, *Riegl's "Modern Cult of Monuments" as a theory underpinning practical conservation and restauration work*, in Journal of Architectural Conservation, 2/26, 2020, DOI: 10.1080/13556207.2020.1738727
72. ATTWA Yousra, REFAAT, Mohammed, KANDIL, Yasmin, *A study of the relationship between contemporary memorial landscape and user perception*, in Ain Shams Engineering Journal, 13/2022
73.ALLIER MONTANO, Eugenia *Places of Memory. Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past*, în Cuadernos Del Claeh, nr. 96-97/ 2008, pp. 87-109, Montevideo, 2008
74. ASSMAN, Jan, *Collective Memory and Cultural Identity.* În *New German Critique,* 1995
75. BAKER, Kelly, Identity, Memory and Place, în The Word Hoard, vol I, nr. 1, 2012
76. BASU, Laura, *Memory dispositifs and national identities: The case of Ned Kelly*, în *Memory Studies*, 4, 33-41, 2011
77. BETEA, Lavinia *Memorie şi resemnificare în istoria comunismului*, în *Psihologie socială*, nr. 13/ 205-207, Bucureşti, 2004
78. BERENBAUM, Michael, *Auschwitz must be preserved*, în *Preserving for the Future. Material from an International Preservation* Conference Oswiecim, 23-25 Iunie 2003, Auschwitz-Birkenau State Museum, Cracovia, 2004
79. BOYER, Christine, *The City of Collective Memory*. *Its Hystorical Imagery an Architectural Entertainments*, The MIT Press., Cambridge, MA and London, 1994

80. BROWN, N. R.., SHEVELL, S. K., RIPS, L. J., *Public memories and their personal context*, în
Autobiographical memory, Duke University, Cambridge University Press, 1986
81. COLLINS, Alexander, *Ideology, Narrative, and Adaptation: A Case Study of the Soviet War Memorials in Berlin*, in The Internationalist, Vol. V, Nr. I, toamna 2020
82. GUGGENHEIM, Michael, *Building Memory, architecture, networks and users*, în Memory Studies, vol. II, Sage Publications, New York, 2009
83. EBERHARD, John Paul, *Memorials, Saced Spaces and Memory* în In Brain Landscape: the Coexistence of Neuroscience and Architecture, Oxford University Press, Oxford, 2009
814. ESPOSITO, Elena, *Social Forgetting: A Systems-Theory Approach*, în *Media, Cultural, Memory, Cultural Memory Studies, an International and Interdisciplinary Handbook*, editat de Astrid Erll şi Ansgar Nunning, Walter de Gruyer, Berlin, 2008
85. HOPKINS, Stacey, *On Memory and Architecture*, Architecture Thesis Prep, SURFACE, Syracuse University, 1996
86. LOOS, Adolf, *Architectur*e, în *Speaking into the Void: Collected Essays*, Cambridge, MA: MIT Press, 1993.
87. PALLASMAA, Juhani, *Space, Place, Memory and Imagination - The Temporal Dimension of Existential Space from Nordic Architects*, în *Spatial Recall: Memory in Architecture and Landscape*, Routledge, Helsinky, 2007
88. OZTIG, Lacin Idil, *Holocaust museums, Holocaust memorial culture, and individuals: a Constructivist perspective*, în Journal of Modern Jewish Studies, ian. 2022, DOI: 10.1080/14725886.2021.2011607
89. RĂDULESCU, Banu, *Cine poartă răspunderea penală şi morală pentru gulagul românesc*, în *Memoria, revista gândirii arestate*, nr. 17
90. ROSE-REDWOOD, Reuben, ALDERMAN, Derek, AZARYAHU, Maoz, *Collective Memory and the Politics of Urban Space*, în GeoJurnal, 73:161-164, Springer Science + Business Media, B.V., 2008
91. SCHWARTZ, R. W, *The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past*, în American Journal of Sociology, no.2, vol.97, 1991, 376-420
92. SIMKO, Christina, Marking Time in Memorials and Museums of Terror: Temporality and Cultural Trauma, in Sociological Theory, nr. 1/38, 2020

93. SKULSKIY, Dmitri, When Memorials cease to Commemorate: The Museum of the History of Political Repression in Tomsk as a Place of non-Patriotic Remebering, în Museum and History, nr. 3, vol. 17, Universitatea Leicester, 2019
94. SPENCE, C. *Senses of place: an architectural design for the multisensory mind*, în Cognitive Research: Principles and Implications, vol. 5, no. 46, 2020
95. VIANU, Ion, *Amintirea, între resentiment şi uitare*, în *Memoria, Revista gândirii arestate*, nr. 2/1990, Fundatia Culturala Memoria, Bucuresti
96. VIOLI, Patrizia, *Trauma Site Museums and Politics of Memory: Tuol Sleng, Villa Grimaldi and the Bologna Ustica Museum*, Theory, Culture and Society nr.1/29, Sage Publications, Nottingham Trent University, 2012

Surse web:

97. ABRAMSON, Daniel, Make History, not Memory, în Harvard Design Magazine, Nr. 9, Constructions of Memory: On Monuments Old and New, http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/make-history-not-memory, accesat la 05.10.2022
98. BECK, Janina, *Why didn't communism have its own Nuremberg?*, 20.03.2018, https://victimsofcommunism.org/wp-content/uploads/2019/05/VOC-2018-Annual-Report.pdf/, accesat la 25.03.2023
99. BONDER, Julian, *On memory, Trauma, Public space, Monuments and memorials* – https://placesjournal.org/article/on-memory-trauma-public-space-monuments-and-memorials/?cn-reloaded=1, accesat la 10.06.2023
100. BRĂTULEANU, Anca, Calvarul Aiudului, în Dilema Veche, http://dilemaveche.ro/sectiune/bordeie-si-obiceie/articol/calvarul-aiudului, accesat la 10.03.2023
101. CONTERIO, Martyn, *Perm 36 - era Gulag museum where Putin is rewriting history*, Martie 2017, https://www.historyanswers.co.uk/people-politics/perm-36-the-soviet-era-gulag-museum-where-putin-is-rewriting-history/, accesat la 06.08.2023
102. CROSS, Jennifer E., *What is Sense of Place?*, articol pregătit pentru a 12 a Conferinţă Headwaters, Western State College, 2-4 noiembrie, 2001, researchgate.net/publication/282980896_What_is_Sense_of_Place, accesat la 06.08.2023
103. FROST, Helen, *Recent Literatures of the Holocaust: Negotiations with (post)Memory and the Archive*,

https://wiredspace.wits.ac.za/server/api/core/bitstreams/c1c4f71d-7b49-47ea-b82c-a71008f50ca8/content, accesat la 14.08.2023
104. GRIGORESCU, Denis, *Pe urmele durerii: fosta închisoare Piteşti, locul unde tortura a ajuns subiect de studiu*,http://adevarul.ro/locale/pitesti/pe-urmeledurerii-fosta-inchisoare-pitesti-locul-tortura-ajuns-obiect-studiu-1_595e6a5b5ab6550cb8dc9111/index.html, accesat la 18.03.2023
105. HERMEZIU, Cristina, *20 de ani de Memorial Sighet*, în Dilema Veche, nr. 518, ianuarie 2014, http://dilemaveche.ro/sectiune/editoriale-si-opinii/articol/20-de-ani-de-memorial-sighet, accesat la 18.03.2023
106. HIRSCH, Marianne, *Surviving Images:Holocaust Photographs and the Work of Postmemory*, în The Yale Journal of Criticism, https://blogs.cuit.columbia.edu/mh2349/files/2019/07/Surviving-Images.pdf, accesat la 14.08.2023
107. ENGEL Allison, HIRSCH, Allison*, Architects' dilemma on memorials: Forget and heal, or confront and grieve*, University of South California, https://news.usc.edu/54821/architects-dilemma-on-memorials-forget-and-heal-or-confront-and-grieve/, accesat la 26.08.2023
108. HUYSSEN, Andreas, *El Parque de la Memoria, The Art and Politics of Memory*, în "ReVista, Harvad Review of Latin America", iarna 2001, http://revista.drclas.harvard.edu/book/el-parque-de-la-memoria, accesat la 27.08.2023
109. LY, Linsey, *Findings: Museums of Memory*, 9 oct. 2012, http://anthronow.com/findings/findings-museums-of-memory, accesat la 18.04.2023
110. NIŢU, Mariana - *Cartografierea memoriei, proces de definire a identităţii culturale. Stabilirea parametrilor teoretici. Concepte şi componente*, http://atelier.liternet.ro, accesat la 05.08.2023
111. MOORE, Lisa M., *(Re)covering the Past, Remembering Trauma: The Politics of Commemoration at Sites of Atrocity*, https://jpia.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1661/files/2009-3.pdf, accesat la 09.08.2023
112. OLARU, Stejărel, *Justiţia de tranziţie în România postcomunistă,* https://www.iiccr.ro/pdf/ro/proiecte_de_cercetare/justitia_de_tranzitie.pdf, accesat la 08.07.2023
113. RUSAN, Romulus, *Memoria ca formă de justiţie,* Romulus Rusan în dialog cu Rodica Palade, 15 februarie 20122, http://www.sighet-online.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=13375:memori

a-ca-form-de-justiie-romulus-rusan-in-dialog-cu-rodica-palade&catid=36:interviu&Itemid=137, accesat la 10.05.2023
114. WINTER, Jay, *Remembrance and Redemption*, în Harvard Design Magazine, Nr. 9, Constructions of Memory: On Monuments Old and New, http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/remembrance-and-redemption, accesat la 29.08.2016

Sursele imaginilor:

Fig.1:https://flashtrafficblog.files.wordpress.com/2014/01/holocaust-photo2.jpg
Fig.2:https://en.wikipedia.org/wiki/Dachau_concentration_camp#/media/File:Toasting_Polish_Dachau.jpg, accesat la 25.07.2023
Fig. 3: https://blog.artofmemory.com/simonides-of-ceos-81.html, accesat la 07.08.2023
Fig. 4: https://www.gettyimages.com/photos/anne-frank-house, accesat la 07.08.2023
Fig. 5: https://www.gettyimages.com/photos/anne-frank-house, accesat la 07.08.2023
Fig. 6: http://www.annefrank.org/en/Museum/From-hiding-place-to-museum/International-Youth-Centre/, accesat la 25.04.2023
Fig. 7: http://www.annefrank.org/en/Museum/From-hiding-place-to-museum/International-Youth-Centre/, accesat la 25.04.2023
Fig. 8: https://www.discovertuscany.com/tuscany-destinations/cerreto-guidi.html, accesat la 30.04.2023
Fig. 9: https://www.fabriziascassellati.it/index.php?sez=264&id=159&change_lingua=2, accesat la 30.04.2018
Fig. 10: http://www.spacespa.it/esperienze/mumeloc-museo-della-memoria-locale/, accesat la 30.04.2023
Fig. 11: http://www.spacespa.it/esperienze/mumeloc-museo-della-memoria-locale/, accesat la 30.04.2023
Fig. 12: https://www.baukuh.it/works/house-of-memory/, accesat la 30.04.2023
Fig. 13; https://www.baukuh.it/works/house-of-memory/, accesat la 30.04.2023
Fig. 14: https://www.baukuh.it/works/house-of-memory/, accesat la 30.04.2023

Fig. 15: https://www.baukuh.it/works/house-of-memory/, accesat la 30.04.2023
Fig. 16: https://www.archdaily.com/639402/house-of-memory-baukuh/557123e8e58ece3e7b0000c2-house-of-memory-baukuh-ground-floor-plan, accesat la 08.07.2023
Fig. 17: https://www.archdaily.com/639402/house-of-memory-baukuh/557123e8e58ece3e7b0000c2-house-of-memory-baukuh-ground-floor-plan, accesat la 08.07.2023
Fig. 18: https://www.archdaily.com/639402/house-of-memory-baukuh/55712267e58ece3e7b0000bd-house-of-memory-baukuh-photo, accesat la 30.04.2023
Fig. 19: https://www.archdaily.com/639402/house-of-memory-baukuh/55712267e58ece3e7b0000bd-house-of-memory-baukuh-photo, accesat la 30.04.2023
Fig. 20: https://www.sospatrimoniu.ro/sos-articole/despre-patrimoniul-din-bucuresti/item/181-fortul-13-jilava-a-devenit-memorial-si-poate-fi-vizitat, accesat la 01.05.2023
Fig 21: http://www.hailabord.ro/2015/05/fortul-13-jilava-auschwitz-romanesc.html, accesat la 01.05.2023
Fig. 22: http://www.hailabord.ro/2015/05/fortul-13-jilava-auschwitz-romanesc.html, accesat la 01.05.2023
Fig. 23: http://memorialuljilava.ro/, accesat la 01.05.2023
Fig. 24: http://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/anti-monumente-de-tudor-calin-zarojanu-9850146/poze/, accesat la 01.05.2023
Fig. 25: http://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/anti-monumente-de-tudor-calin-zarojanu-9850146/poze/, accesat la 01.05.2023
Fig. 26: https://en.wikipedia.org/wiki/Kremlin_Wall_Necropolis#/media/File:Bundesarchiv_Bild_102-01169,_Moskau,_Lenin-Mausoleum.jpg, accesat la 07.05.2023
Fig. 27: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/af/Bundesarchiv_Bild_102-10360%2C_Moskau%2C_Beerdigung_eines_Parteigenossen.jpg, accesat la 07.05.2023
Fig. 28: https://en.wikipedia.org/wiki/Kremlin_Wall_Necropolis#/media/File:Stalin_(16114382579).jpg, accesat la 07.05.2023

Fig. 29: Yury Dmitriyev. Fotograf: Tomasz Kizny, preluata din https://www.theguardian.com/world/2017/aug/03/gulag-grave-hunter-yury-dmitriyev-unearths-uncomfortable-truths-russia#img-3, accesat la 11.08.2023
Fig. 30: http://a1.ro/timp-liber/film/portretul-luptatorului-la-tinerete-film-documentar-despre-rezistenta-anticomunista-din-fagaras-id73953.html, accesat la 11.08.2023
Fig.31: https://ro.wikipedia.org/wiki/Rezisten%C8%9Ba_anticomunist%C4%83_din_Rom%C3%A2nia#/media/File:Romanian_anti-communist_Resistance.svg, accesat la 11.08.2023
Fig. 32: http://adevarul.ro/moldova/social/dusmanul-clasa-scurta-istorie-comunismului-basarabia-ii-1_530c8acdc7b855ff56a5e5a9/index.html, accesat la 04.01.2023
Fig. 33: http://3.bp.blogspot.com/-kbymzGh5pxM/Vfqej4Q5QXI/AAAAAAAAAE4g/RymBwIC3m_A/s1600/harta_gulagului_romanesc.jpg, accesat la 24.07.2023
Fig. 34: Arhiva autorului
Fig. 35: Arhiva autorului
Fig. 36: Arhiva autorului
Fig. 37: Arhiva autorului
Fig. 38: Arhiva autorului
Fig. 39: http://c-tarziu.blogspot.ro/2014/05/sfintirea-fenomenului-pitesti.html
Fig. 40: http://ziarullumina.ro/memorialul-pitesti-asculti-cu-ochii-auzi-tortura-119979.html
Fig. 41: Arhiva autorului
Fig. 42: Arhiva autorului
Fig. 43: Arhiva autorului
Fig. 44: Arhiva autorului
Fig. 45: Arhiva autorului
Fig. 46: Arhiva autorului
Fig. 47: Arhiva autorului
Fig. 48: Arhiva autorului
Fig. 49: Arhiva autorului
Fig. 50: https://barozziveiga.com/projects/neanderthal-museum, accesat la 08.08.2023

Fig. 51: http://www.archdaily.com/53701/the-ma-andalucias-museum-of-memory-alberto-campo-baeza, accesat la 24.06.2023
Fig. 52: https://www.historyanswers.co.uk/people-politics/perm-36-the-soviet-era-gulag-museum-where-putin-is-rewriting-history/ , accesat la 24.04.2022
Fig. 53: http://gulaghistory.org, accesat la 5.04.2023
Fig. 54: http://gulaghistory.org, accesat la 5.04.2023
Fig. 55: http://gulaghistory.org, accesat la 5.04.2023
Fig. 56: https://www.historyanswers.co.uk/people-politics/perm-36-the-soviet-era-gulag-museum-where-putin-is-rewriting-history/ , accesat la 24.04.2023
Fig. 57: https://en.wikipedia.org/wiki/Museum_of_Occupations_and_Freedom_Fights, 24.06.2023
Fig. 58: https://coldwarsites.net/country/lithuania/museum-of-genocide-victims-vilnius/, accesat la 08.07.2023
Fig. 59: https://coldwarsites.net/country/lithuania/museum-of-genocide-victims-vilnius/, accesat la 08.07.2023
Fig. 60: https://coldwarsites.net/country/lithuania/museum-of-genocide-victims-vilnius/, accesat la 08.07.2023
Fig. 61: https://coldwarsites.net/country/lithuania/museum-of-genocide-victims-vilnius/, accesat la 08.07.2023
Fig. 62: http://adevarul.ro/locale/alba-iulia/marturii-cutremuratoare-zarca-aiudului-inchisoarea-comunistii-omorat-sute-detinuti-politici-1_5862253e5ab6550cb8cdfaa9/index.html, accesat la 05.01.2023
Fig. 63: http://ziarullumina.ro/grupul-misticilor-din-temnita-aiudului-120907.html, accesat la 12.02.2023
Fig. 64: http://atelieruldearhitectura.blogspot.ro/2010/04/arh-anghel-marcu-calvarul-aiudului-rapa.html#ixzz2ECRQYc2Q, accesat la 04.02.2023
Fig. 65: http://atelieruldearhitectura.blogspot.ro/2010/04/arh-anghel-marcu-calvarul-aiudului-rapa.html#ixzz2ECRQYc2Q, accesat la 04.02.2023
Fig. 66: Arhiva autorului
Fig. 67: Arhiva autorului
Fig. 68: Arhiva autorului
Fig. 69: Arhiva autorului
Fig.70: Arhiva autorului
Fig.71: Arhiva autorului

Fig.72: Arhiva autorului
Fig.73: Arhiva personală
Fig. 74: https://artsandculture.google.com/asset/cl%C4%83direa-fostei-%C3%AEnchisori-din-sighetu-marma%C5%A3iei-%C3%AEn-1993/zwGQ-jKO8LjfiQ?hl=ro, accesat la 17.04.2023
Fig. 75: https://www.memorialsighet.ro/et-vous-allez-connaitre-la-verite-et-la-verite-vous-rendra-libres/, accesat la 17.04.2023
Fig. 76: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Iuliu_Maniu_POD.jpg#/media/File:Iuliu_Maniu_POD.jpg, accesat la 17.04.2023
Fig. 77: http://www.memorialsighet.ro/concurs-de-arhitectura-pentru-spatiul-de-reculegere-si-rugaciune/, accesat la 15.04.2018
Fig. 78: https://www.miesarch.com/work/1237, accesat la 08.08.2023
Fig. 79: https://www.miesarch.com/work/1237, accesat la 08.08.2023
Fig. 80: http://www.memorialsighet.ro/ziua-memoriei-2016/, accesat la 15.04.2018
Fig. 81: https://www.miesarch.com/work/1237, accesat la 08.08.2023
Fig. 82: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Oculus,_Spa%C8%9Biu_de_Reculegere_%C8%99i_Rug%C4%83ciune_(arh._Radu_Mih%C4%83ilescu),_Muzeul_victimelor_comunismului_%C8%99i_rezisten%C8%9Bei_anticomuniste_Sighet.jpg#/media/File:Oculus,_Spațiu_de_Reculegere_și_Rugăciune_(arh._Radu_Mihăilescu),_Muzeul_victimelor_comunismului_și_rezistenței_anticomuniste_Sighet.jpg, accesat la 08.08.2023
Fig. 83: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Memorial_Wall_-_Museum_of_Arrested_Thought_-_Sighet_-_Romania.jpg#/media/File:Memorial_Wall_-_Museum_of_Arrested_Thought_-_Sighet_-_Romania.jpg, accesat la 08.08.2023
Fig. 84: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cortegiul_sacrificatilor.jpg#/media/File:Cortegiul_sacrificatilor.jpg, accesat la 08.08.2023
Fig. 85: http://www.memorialsighet.ro/cimitirul-saracilor/, accesat la 15.04.2023
Fig. 86: http://www.memorialsighet.ro/cimitirul-saracilor/, accesat la 15.04.2023
Fig. 87: https://www.bnab.ro/2012/proiecte/2/133/, accesat la 15.04.2018

Fig. 88: https://www.bnab.ro/2012/proiecte/2/133/, accesat la 15.04.2018
Fig. 89: https://www.semanticscholar.org/paper/When-Memorials-Cease-to-Commemorate%3A-The-Museum-of-Skulskiy, accesat la 08.08.2023
Fig. 90. https://www.semanticscholar.org/paper/When-Memorials-Cease-to-Commemorate%3A-The-Museum-of-Skulskiy, accesat la 08.08.2023